

HET VERLOREN PARADIJS

Sociografie
van stad en land

Samenstelling:
Rob van Ginkel • Henk Jansen • Jacqueline Maenhout
Thaddeus Müller • Kitty Roukens

SISWO-publicatie 400

SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen 1998

ISBN 90-6706 149 2

De rechten op de oorspronkelijke teksten berusten bij de auteurs of hun rechtsopvolgers; de rechten op de foto's berusten bij de fotografen of hun rechtsopvolgers. Bronvermeldingen zijn achterin deze uitgave opgenomen. De uitgever heeft van alle haar bekende rechthebbenden op teksten en foto's toestemming gekregen om deze af te drukken in dit boek, voor zover daartoe een wettelijke verplichting bestaat. Indien anderen me-nen zekere rechten te kunnen doen gelden, wordt hun verzocht zich in verbinding te stellen met SISWO, Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam.

SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen
Samenwerkingsorgaan voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek
Opgericht 30 november 1960
Het bureau is gevestigd:
Plantage Muidergracht 4, 1018 TV Amsterdam
telefoon: 020-5270600 - fax: 020-6229430
e-mail: siswo@siswo.uva.nl

© 1998 De auteurs, de fotografen, SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de rechthebbenden.

No part of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without the prior written permission from the rightful claimants.

Inhoudsopgave

TEN GELEIDE	5
I. BUREN	9
1. Oostelijk West-Friesland	9
2. Noord-Oost Overijssel	18
3. De ongeschoolde arbeider	25
4. Buurt in balans	28
5. Culturen als Buren	31
6. Lokaal vandalisme	35
II. THUIS	41
7. Ommen	42
8. De ongeschoolde arbeider	44
9. Zuid-Oost Drenthe	47
10. De oude samenleving op het nieuwe platteland	53
11. Maakt cultuur verschil?	55
III. JEUGD	63
12. Het ateliermeisje van Amsterdam	64
13. Kantoormeisjes	67
14. Maatschappelijke verwilderding der jeugd	71
15. Zuid-West Groningen	75
16. Leven en werken te Elim	80
17. De onvoorziene generatie	82
18. Schitteren in de schaduw	90
19. Maakt cultuur verschil?	94
IV. WERK	99
20. Eindhoven	100
21. Enschede	105
22. Meisjes in de elektrotechnische industrie	111
23. Drents Dorp, Eindhoven	118
V. BIJ ONS	125
24. Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis	126
25. Volkskarakter	129
26. De Jordaan	133

VI. KEILEEMBULT.....	143
27. Urk	145
28. Urk - beeld van een volkskarakter.....	151
29. Urk - beeld van het volkskarakter	155
30. Het geheim van Urk	161
VII. TREK	173
31. Chineesche immigranten in Nederland	174
32. Rotterdam.....	176
33. Kolonisatie op nieuw land.....	181
34. Migranten in Slotermeer.....	188
35. De tijd zal spreken.....	194
VIII. STOUT.....	199
36. ‘Bloemenbuurt’ van Amsterdam-Noord.....	200
37. De criminaliteit van Oss	204
38. Zuid-West Noordbrabant.....	208
39. Tippelen voor de dope.....	214
40. De opkomst van professionele jongensprostitutie in Amsterdam	219
41. Profijtgedrag van stedelingen en criminaliteitscijfers	223
42. Frauderen	227
GEDICHTEN	
J. Greshoff – Liefdesverklaring	7
Ida Gerhardt – Het gebed.....	41
J.A. Emmens – Rei van Brabantse vrouwen.....	61
Hans Vlek – Het dorp Nuenen.....	63
Hans Lodeizen – Allemaal steden	98
Diana Ozon – Machteloosheid	98
E. du Perron – De vooruitgang	99
Willem Wilmink – Textielstad	124
Hans van Straten – Amsterdam Blues	125
S. Carmiggelt – De Amsterdamse kroeg	141
J. Slauerhoff – Dorp aan zee.....	143
Willem van Toorn – Herhaalde wandeling met W	173
René Stoute – Stationshal Arnhem	199
Ab Drijver – Assen.....	232
VERANTWOORDING.....	233

TEN GELEIDE

Arm, achterlijk, a-sociaal.

Achtergesteld, allochtoon, alleenstaand.

De omschrijving van maatschappelijke problemen is veranderd sinds de jaren dertig, maar gebleven is de sociografische belangstelling: het levensrecht beschrijven van de manieren waarop mensen vorm geven aan hun leven en aan hun omgang met elkaar.

In deze bundel zijn sociografische fragmenten uit onderzoeksverslagen tussen de jaren dertig en nu bijeengebracht: bekend en minder bekend materiaal, al vaak herdrukt of nog nooit in druk verschenen. Tezamen bieden ze een panorama van het onderzoek naar stad en platteland in het heden en het recente verleden.

Wat opvalt zijn veranderingen. Niet alleen van de samenleving die beschreven wordt, maar ook van de onderzoekstechniek en houding van de onderzoekers. Vandaag de dag kan niemand het zich nog permitteren om uitsluitend via streekkenners en sleutelinformanten een beeld te schilderen van dorp, streek of buurt. Het is alsof tot in de jaren zestig de 'gewone' mensen en hun alledaagse leven even ontoegankelijk waren voor hoog- en zeer-geleerde onderzoekers als niet Nederlands sprekenden nu. De onderzoekers gebruikten notabelen om gegevens te verzamelen en uit hun geschriften blijkt dat zij zelf ook zo naar de onderzochten keken. Wat wij nu neerbui-gend zouden noemen, was toen heel gewoon. De moraalridders waagden zich uit de ivoren toren, constateerden eigenaardige verschijnselen en merk-waardige gewoonten die nodig verbeterd moesten worden en spraken daar-over met gezeten burgerheren. Dat was hun eigen soort.

Toch, ondanks de teloorgang van dit notabelen-perspectief, de introductie van informanten die sprekend worden opgevoerd en de verlegging van de schuldvraag van persoonlijkheids- naar maatschappijstructuur, is ook het meest recente werk gekleurd door de eigen standaarden van de onderzoekers. Zowel in de jaren dertig als nu en in alle jaren daartussen plaatsen zij de feitelijke beschrijving van wat zij aantreffen tegen de achtergrond van een ideaal: een harmonieuze samenleving, waar ieder mens geborgen is in een koesterend gezin, waar ieder kind zorg, aandacht en vooral veel onderwijs krijgt, waar burens in vrede samenleven, waar de jeugd zich nooit verveelt,

waar geen werkloosheid en discriminatie bestaan en waar niemand ooit het slechte pad opgaat. Zoals volwassenen soms kunnen hunkeren naar een terugkeer in de veilige moederschoot, zo streven de onderzoekers naar hun verloren paradijs: de gouden standaard voor een sociale werkelijkheid die ergens ooit gerealiseerd moet worden.

Het is geen toeval dat dit de rode draad is die de uiteenlopende fragmenten verbindt. De samenstellers zochten naar verslagen waarin het eigen geluid van de onderzoeker doorklonk. Met name in de oudere stukken is dat geluid sterk, maar het is nog maar de vraag, of dat echt veel minder is in het recente materiaal of dat we het niet goed horen omdat hun geluid het onze is. De nu soms hilarisch klinkende beschrijvingen van ontwortelde plattelandsmigranten in Amsterdam en Rotterdam onderscheiden zich eigenlijk weinig van sombere beschouwingen over etnische minderheden en hun verankering in onze samenleving. De gedateerde rapporten over verwilderde jeugd en de huidige verslagen over jeugdcriminaliteit en drugverslaving hebben dezelfde bezorgde ondertoon. En zijn de nieuwe grote onderzoeksprogramma's die sociale cohesie en de multiculturele samenleving problematiseren wel zo anders dan het ISONEVO onderzoek naar de toestand op het Nederlandse platteland? Nog steeds wordt het onderzoek gestuurd door de wens het vlammeende zwaard van achterstelling en armoede te bestrijden en daardoor terug te keren naar het verloren paradijs.

Deze 400ste publicatie van SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen is daarom ook een hommage aan alle onderzoekers die samen inhoud gaven aan de Nederlandse sociografische traditie. Zij leren ons dat wetenschappelijke discussies en onderzoek altijd voortkomen uit maatschappelijke belangstelling en betrokkenheid. En ook dat, hoe objectief de onderzoeker ook probeert te zijn, maatschappelijke idealen altijd doorklinken in de sociale wetenschap.

Dr. J.G.M. Sterk
directeur-secretaris
SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen

J. Greshoff - Liefdesverklaring

*Ik houd zo van die donkre burgerheren
Die langzaam wandlen over 't Velperplein
In deze koele winterzonneshijn:
De dominee, de dokter, de notaris
En 't klerkje dat vandaag wat vroeger klaar is.
Maar 't kan verkeren.*

*Zo onmiskenbaar ziet men aan hun kleren
Dat zij rechtvaardig zijn, terwijl de plicht
De eedle lijnen groefde in hun gezicht:
De dominee, de dokter, de notaris,
Drievuldig beeld van al wat wijs en waar is.
Maar 't kan verkeren.*

*Op aarde valt voor hen niets meer te leren,
Zij zijn volkomen gaaf en afgerond,
Oud-liberaal, wantrouwend en gezond:
De dominee, de dokter, de notaris,
Voor wie de liefde zelfs zonder gevaar is.
Maar 't kan verkeren.*

*Zij gaan zich nu voorzichtig laten scheren,
Om daarna, met ervaring en verstand,
Een glas te drinken op het heil van 't land:
De dominee, de dokter, de notaris.
'k Weet geen probleem dat hun na zes te zwaar is.
Maar 't kan verkeren.*

*Ik houd zo van die zindelijke heren,
Levende monumenten op het plein
In deze veel te heldre winterschijn:
De dominee, de dokter, de notaris,
Die denken dat uw dichter niet goed gaar is.
Maar 't kan verkeren!*

I. BUREN

*Rapport Oostelijk West-Friesland (N.H.)
Sociaal Onderzoek Ontwikkelingsgebieden
Onderzoekteam: R. van Waard...(et al.)
Amsterdam : ISONEVO, (1956)
p. 67-74*

1. Oostelijk West-Friesland

Primaire groepen en bindingen in de samenleving

De in dit hoofdstuk ontwikkelde beschouwingen hebben slechts betrekking op het Westfriese platteland; de in de oude stedelijke samenlevingen van Hoorn, Enkhuizen en Medemblik aan te treffen situatie ontbreekt in het beeld. Er zijn echter enkele redenen aan te voeren, die deze beperking onvermijdelijk maakten. (...)

Het meer homogene en ook ruimtelijk meer overzichtelijke platteland biedt naast genoemde kwaliteiten meestal de onderzoeker ook nog dit voordeel, dat hij de 'beschikking' heeft over een aldaar aanwezig kader dat 1) ten gevolge van afkomst, ontwikkeling of functie enige distantie bezit ten opzichte van de bestaande verhoudingen, 2) ondanks specialisatie nog de mogelijkheid bezit partiële kennis te passen in ruimer verband en omtrent de overige terreinen redelijk is ingelicht. Dit is een omstandigheid, waarvan de onderzoeker bij de volgende methode (interview van 'local leaders' en 'sleutelpersonen') ten zeerste afhankelijk is. Deze afhankelijkheid houdt een groot bezwaar in, omdat onvermijdelijk is, dat de onderzoeker elementen uit de perceptie van het kader overneemt. Dit doet zich o.i. des te sterker voor, naarmate de bevolking minder ontwikkeld is dan (of in relatie tot) de leidende persoonlijkheden. De kans is groot dat men stuit op figuren, die zich weliswaar niet de kans laten ontgaan een uitgebreid en scherp onder woorden gebracht oordeel uit te spreken, maar waarbij ten gevolge van de sociale distantie ontstane vertekeningen in de formulering duidelijk doorklinken. Is daarentegen het kader meer lokaal gerecruteerd, dan is weer het bezwaar dat veel in de sfeer van het 'vanzelfsprekende' ligt, zodat men over het onderha-

vige onderwerp weinig heeft mee te delen. In West-Friesland werd het laatste nogal eens ondervonden, daarbij in het bijzonder versterkt door de nuchtere en praktische inslag der bevolking, die ertoe leidt, dat men in de eerste plaats oog heeft voor de meer tastbare en concrete, met name economische gegevens.

Indeling van het gebied

Alvorens op de betekenis van het *dorp* als samenlevingskader nader in te gaan, stellen wij enkele andere factoren, die bepalend zijn voor de in West-Friesland bestaande structuur van menselijke betrekkingen voorop, t.w. godsdienstige overtuiging en beroep.

Na hetgeen hierover in de hoofdstukken 'Agrarische structuur', 'Kerkelijk Leven' en 'Verenigingsleven' is medegedeeld, is het niet noodzakelijk dit nog uitvoerig toe te lichten. Afgaande op deze kenmerken kan men West-Friesland zinvol splitsen in Katholieke en niet-Katholieke, resp. tuinbouw- en weidegebieden, welke indeling ook met betrekking tot gezinsleven, opvoeding e.d. van betekenis is. Zet men deze gedachtengang voort en past haar toe op de afzonderlijke dorpen en hun bevolking, dan dringt zich als het ware een typologie op, waarbij zich als 'Idealtypen' laten onderscheiden, te ener zijde het Protestantse (Hervormde) boerendorp en daartegenover het R.K. tuindersdorp. Het eerste is in meest zuivere vorm te vinden in de periferie (gerekend vanaf de Streekweg Hoorn-Enkhuizen): Sijbekarspel, Benningbroek, Midwoud, Oostwoud, Twisk, Schellinkhout, Wijdenes. Het tweede wordt het meest karakteristiek belichaamd in de Streekdorpen Hoogkarspel, Lutjebroek, Grootebroek en Bovenkarspel. Overbodig te zeggen, dat de werkelijkheid niet altijd aan het schema beantwoordt en tevens, dat factoren, die binnen deze polariteit niet-relevant zijn complicaties oproepen. Hiervan enkele voorbeelden:

Het tuindersdorp Opperdoes is geheel Protestant, wordt zelfs in sterke mate gekenmerkt door gereformeerde stromingen. Dit heeft uiteraard repercussies ten aanzien van opvoeding, vrijetijdsbesteding (Zondagsrust, geen toneel- en cafébezoek) e.d. In ander opzicht (wijze van inkomsten, gemak van bestedingen) vertoont het echter de typische tuinderskenmerken en komt daarmee meer met een Streekdorp overeen. Derhalve is bovenstaande typologie hier niet van toepassing. Opperdoes vormt echter binnen West-Friesland een uitzondering. Het is een sterk gesloten samenleving (tot uitdrukking komend

in een hoog percentage onderlinge huwelijken), waarop b.v. de tuinbouw-voorlichtingsdienst weinig 'greep' heeft).

Een voorbeeld van een complicerende factor die niet in het schema 'past', vormt de fruitteelt, vooral te vinden in de omstreken van Hoorn (Zwaag, Blokker, Wijdenes), die geen correlatie met de godsdienst vertoont. In ieder geval niet in het algemeen; plaatselijk is er natuurlijk wel vaak een verband. Toch kan het gemaakte onderscheid verhelderend werken. Thans willen wij hieraan iets meer inhoud geven door de samenvatting van een aantal door diverse zegslieden gedane waarnemingen.

Het R.K. tuindersdorp (De Streek)

Dank zij een voortdurende intensiveringsproces van de landbouw, waarvan thans de grens is bereikt, heeft de snel groeiende bevolking zich moeizaam een bestaan weten te veroveren. Een en ander heeft geleid tot een dicht opeenwonen in veelal (te) kleine woningen langs de Streekweg (lintbebouwing).

De voornamelijk van arbeiders afkomstige bevolking heeft voor de oorlog grote armoede gekend en heeft de volgende kenmerken: a-traditioneel, ondernemend, handwerkend, weinig spaarzaam en onontwikkeld. Men noemt haar ook wel 'levenslustig' (kermis, café's, dansen) en met name de jeugd: ruw, onbeschaafd, geen manieren enz. Vooral het verleden heeft 'de Streker' geen goede naam bezorgd in het overige gewest. Ook nu is het nog zo, dat b.v. gemeenten als Westwoud en Blokker niet graag in één adem met de Streek genoemd worden. Enkele citaten mogen dit illustreren:

'De Streker jongens waren in het algemeen wat dommer, wel sterk, in gezelschap niet vormelijk, krachtig met de vuisten, de Strekers waren een gevaar voor het gewest. De ouders hielpen gerust een handje mee. Als er kermis was, moesten de jongens er flink geld doormaken en als ze niet met een stuk in hun kraag thuiskwamen, was er geen kermis geweest.'

'De kleine bouwers lijden 's winters gebrek, tijdens het seizoen rolt het geld. Alles staat in het teken van het geld. Wanneer 's Zaterdags de veilingbrieven komen, leeft geheel het gezin mee.'

De opbrengsten wisselen met de week, aangezien de exportmogelijkheden naar Engeland of Duitsland, de hoogte van de prijzen enz. wekelijks kunnen verschillen.

In Lutjebroek zitten de tuinders buiten het seizoen al om 10 uur in de

kroegen te kaarten. Bij kermissen wordt er graag gevochten, de ouders sporen zelfs aan: je zorgt dat je er flink opslaat.'

Na hetgeen tevoren omtrent het bezwaar van zich scherp uitdrukken sleutelpersonen werd opgemerkt, behoeft het geen betoog, dat dergelijke extreme typering met enige reserve moeten worden gezien. Men merkt nu eenmaal vaak slechts het extra-vagante op en generaliseert dat.

Hoewel men de sterke wisseling in de bestedingen gewoonlijk in direct verband brengt met de variërende inkomsten en een 'materialistische gezindheid', geloven wij, dat nog een andere factor verantwoordelijk is voor het feit, dat geld zo'n belangrijke rol speelt. De besteding is n.l. in belangrijke mate een indicatie voor het succes, dat men heeft behaald. Het tuindersvak bevat in meerdere mate een speculatief element, vraagt meer durf tot het nemen van risico dan dat van veeboer. Het vraagt ook meer ondernemingszin en bereidheid tot vernieuwing, verbetering, verandering. Dit eist vaak grote investeringen, waarvan de rendabiliteit onzeker is. Dit, gevoegd bij steeds wisselende afzetmogelijkheden, schept kansen op plotselinge hoge opbrengsten, zowel als op stroppen. Spaarzaamheid, zuinigheid, behoedzaamheid en vasthoudendheid zijn geen deugden, waarmee men het in een dergelijk beroep ver brengt.

Geld is derhalve belangrijk, niet om het te sparen of te bezitten, maar om er iets mede te *doen*. Het is geen zekerheid, maar een mogelijkheid - een kans, die men realiseert zodra deze zich voordoet. Heeft men een goed jaar gehad, dan uit zich dit ook in de consumptieve sfeer; zijn de prijzen op de veiling laag geweest, dan ondervindt de Hoornse middenstand hiervan onmiddellijke repercussies!

Voegen wij bij de geschetste 'ondernemersmentaliteit', die leidt tot een zekere onderlinge concurrentie nog het ontbreken van meer traditionele maatstaven voor sociaal aanzien (arbeidersafkomst) en de lintbebouwing (die de onderlinge schatting en waardering ten zeerste bevordert), dan is o.i. wel duidelijk dat in het z.g. 'materialisme' en 'het geld los op zak dragen' een element van 'conspicuous consumption' schuilt. Het aanschaffen van nieuwe gordijnen, een bromfiets, nieuwe kleren en ook de grote consumpties op kermissen en in café's, gelijk vele waarnemers voor de Streker kenmerkend

achten, geschiedt mede daarom zo ‘gemakkelijk’, omdat hij zich hiermede aanpast aan een algemeen patroon ter verwerving van sociaal aanzien.

Wanneer de hierboven uitgesproken veronderstelling juist is, is het wellicht nuttig met dit gezichtspunt rekening te houden bij eventuele pogingen ter beïnvloeding dezer gedragingen. Naast nog te noemen verschijnselen zijn het immers vaak deze, die bij delen van het kader tot een bezorgde toon aanleiding geven en waarop dus noodzakelijkerwijze de aandacht komt te vallen. Tevens moge nogmaals herinnerd worden aan het feit, dat veel van hetgeen men waarneemt lang niet algemeen is, maar vooral ook dat het wordt opgemerkt, omdat het afwijkt van een bepaalde norm, die wellicht op de situatie voor een juist begrip niet meer geheel toepasselijk is. M.a.w. men constateert een teleorgaan van of een gemis aan bepaalde gewaardeerde kwaliteiten. Dit blijft echter steken in de sfeer van betreuren en wensen. O.i. kan men door het stellen van de hypothese, dat bij bepaalde groepen op het platteland sprake is van een zekere ‘verstedelijking’ (in dit geval van het consumptiepatroon), deze verschijnselen meer zinvol benaderen.

Dit behoeft nog niet te betekenen, dat het proces onder de directe invloed van stad of stedelingen plaats grijpt. Wellicht betreft het hier een vrij autonome ontwikkeling - het hangt er maar vanaf welke inhoud men aan het begrip ‘verstedelijking’ wenst te geven.

Het Protestantse boerendorp

Veel van hetgeen hierboven werd medegedeeld moet met betrekking tot het hier te schetsen type als het ware worden ‘omgeduid’, vormt daarmee een tegenstelling. Dit ligt in de aard der door ons gestelde polariteit; is echter ook zo, omdat beide typen en de daarmee gekenschetste dorpen en groepen ook in feite als wederzijds referentiekader fungeren.

De bevolkingsaanwas is er gering. Dit betekent, dat een aantal verschijnselen zich *niet of in geringere mate voordoet*, resp. minder als probleem worden ervaren.

Wij volstaan met enkele aanduidingen; opvolgingsdruk, te ver opgesplitste bedrijven, werkgelegenheid etc., woningnood, scholentekort, - kortom *de* problematiek, die zich voordoet, wanneer een in grote getale aanstormende jeugd hoge eisen stelt aan de bestaande capaciteit op elk gebied: verzorging, opvoeding, scholing, vorming, arbeidsplaatsen, ruimte binnen en buiten gezinsverband enz.

De bebouwing is ruimer en meer verspreid - de huizen zijn groter (men vindt veel het pyramidevormige, z.g. Friese boerderijtype) en bieden ook relatief gesproken meer ruimte, vanwege het geringer kindertal. Dit laatste is van belang in verband met studie (huiswerk) en vrije tijdsbesteding der jeugd. De bevolking is in het algemeen meer welvarend, in de zin van kapitaalkrchtig. Qua geldbesteding is men zuinig, voorzichtig en evenwichtig. De aard van het bedrijf (veehouderij) noodzaakt tot lange en regelmatige (behalve de hooitijd) arbeid. In bedrijfsvoering en levenswijze is men wat behoudend - men ziet eerst de zaken eens aan, oordeelt en handelt meer op lange termijn. De ontwikkeling is groter, de mate van ondernemingszin, initiatief en geneigdheid tot het nieuwe geringer. Uiteraard zijn deze eigenschappen ook minder noodzakelijk dan voor de tuinderij, wellicht minder gewenst. Komt het wel voor, dat de tuinbouwvoorlichtingsdienst de (R.K.) tuinders moest afremmen in hun drang naar vernieuwing (op bedrijfsgebied) - bij de veeboeren is dit moeilijk in te denken.

Naar verluidt zouden de protestantse tuinders meer een 'bezitsdenken' vertonen, d.w.z. meer gericht zijn op het vormen en vasthouden van een vermogen. Dit roept vragen op: waar wonen deze mensen, komt het voort uit het feit, dat zij zijn georiënteerd op geloofsgenoten, waarbinnen de veeboerengroep domineert en ook een hoger aanzien geniet, zijn zij van boerenafkomst? enz. Deze vragen en de daarbij ter sprake gebrachte 'tussenvorm' staan natuurlijk buiten de hier gegeven typologie - wel moge het herinneren aan het feit, dat hier slechts van een typologie sprake is. In feite zijn er tal van uitzonderingen en mengvormen.

Bij hetgeen in het nu volgende omtrent de primaire groepen en bindingen zal worden medegedeeld, zal overwegend ruimte worden besteed ter bespreking van bij het *eerste type* aansluitende verhoudingen. Zoals gezegd zijn de problemen hier talrijker en krijgt dit type bij vele zegslieden ook overwegend de aandacht, hetgeen tot op zekere hoogte hetzelfde inhoudt, omdat het stellen van een probleem vaak een kwestie is van het zich bewust te maken; omgekeerd: heeft men zich een probleem bewust gemaakt, dan heeft men ook aandacht gestructureerd met als gevolg, dat men problematische situaties waarneemt. Simpel gesteld: omdat het een probleem is, heeft het de aandacht; omdat het de aandacht heeft, is het een probleem.

Dit heeft als gevolg, dat hetgeen men niet als probleem ziet (afgezien van een 'belangeloze' interesse) ook weinig de aandacht geniet, waarvan de consequentie is, dat men er ook weinig over heeft mede te delen, althans de behoefte daartoe gevoelt.

Alleen op deze wijze is het te verklaren, dat ons omtrent het *tweede type* een zo veel geringer aantal mededelingen bereikte. Hieruit kan men wel concluderen, dat 'ceteris paribus' het interview een minder geschikt middel ter verkrijging van informatie en inzicht is, naarmate de sociale dynamiek en de daarmee gepaard gaande veranderingen geringer zijn.

Natuurlijk is het bovengeschetste mechanisme wat al te eenvoudig weergegeven. Ook andere factoren hebben op de structurering van de aandacht invloed.

Het dorp als samenlevingskader

Het is ondoenlijk de betekenis van *het* dorp af te wegen tegenover andere imponderabilia. In de eerste plaats moet men precies weten wat hieronder te verstaan is. Een *ruimtelijke* eenheid is het dorp in dit gebied zeker niet. Westwoud, Hoogkarspel, Lutjebroek, Grootebroek, en Bovenkarspel vormen één huizenlint.

Is het een administratief begrip en valt het samen met gemeente? Evenmin juist - Zwaagdijk ligt in zes gemeenten; Lutjebroek en Grootebroek in één gemeente. Zo zijn er nog andere pogingen ter omlijning denkbaar. Daar het ons hier echter gaat om relaties tussen mensen, geven wij de volgende omschrijving: een dorp is een samenleving van beperkte omvang (stel >500, <10.000) met een lokaal gebonden wij-besef.

Het is merkwaardig op te merken, dat wanneer men deze omschrijving toepast op het gebied, men een vrij duidelijke overeenkomst constateert met de parochiële indeling. D.w.z. dat bij homogene godsdienstige structuur de parochie (de kerk) en het dorp min of meer samenvallen, daarbij elkaar wederzijds beïnvloedend.

Hetzelfde geldt ten aanzien van verenigingsleven: een eigen lokaal verenigingsleven geeft uitdrukking aan een dorpsbesef, het daarbij tezelfdertijd continuerend. Concreet: omdat wij, Lutjebroekers niet graag naar Grootebroek gaan, richten we een eigen harmonie op - maar tevens: wij Lutjebroekers hebben een eigen harmonie, waarom zouden wij derhalve naar Grootebroek gaan?

Ook tussen beroep en dorp bestaat in zekere mate een verband, gelijk wij hebben gezien. Tevens zijn echter godsdienst en beroep onverbrekkelijk met lokaal verenigingsleven verbonden. Het is derhalve bijzonder moeilijk na te gaan, welke betekenis primaire relaties hebben in de dorpsamenleving tegenover secundair en institutioneel bepaalde. Het is zeker onmogelijk hen daar los van te zien.

Trachten wij nochtans iets omtrent 'het dorp' te zeggen.

Over het algemeen kent men elkaar nog wel bij naam en voornaamgebruik van de laatste is zelfs vaak noodzakelijk in verband met veel voorkomende achternamen. Ook de naam van de vrouw wordt gebruikt (tegen kinderen: ben je d'r eentje van...?) Slechts enkele figuren worden als functionaris aangesproken (burgemeester, geestelijke). Ook tegen de dokter is het wel eens je en jou. Men is in dit opzicht democratisch en weinig formeel. In Hervormde kring heerst voor de dominee vaak weinig ontzag. Veel hangt af van de persoon, respect op grond van functie heeft men nauwelijks. Ook de burgemeester moet het niet te gek maken. In een bepaald geval vond deze het wel mooi, dat bij vergaderingen van een R.K. vereniging voor hem werd opgestaan, wanneer hij binnenkwam. Toen hij zich dit liet ontvallen en suggereerde, dat zijn eigen geloofsgenoten dit ook wel eens konden doen, was het: 't is burgemeester in zijn bol geslagen, hij gaat zich wat verbeelden.'

Zolang men nog 'meneer' is, is men niet geaccepteerd (tuinbouwassistenten). Bij de jongere generatie wordt het gebruik van 'meneer' en 'mevrouw' echter veelvuldiger, zij het tegenover 'vreemden'. Men denkt nu misschien aan de werking van 'social control'.

Deze is er dan in bovengenoemde 'democratische' zin. Naar inhoud betekent het niet het tot stand komen van conforme of niet-geuite meningen. Men zegt wat men denkt, geeft zijn mening te kennen, vrijmoedig en niet onderdanig en is daarbij reëel, nuchter, vrij redelijk. Men is in deze dingen zelfbewust en 'laat zich niets zeggen'. Aldus enkele typering van waarnemers.

Bij dit al werkt het godsdienstig onderscheid, ook binnen de dorpen, vrij scherp door. Keuze van dokter en winkel wordt niet zelden daardoor bepaald. Burenrelaties en selectie door ouders van vriendjes of vriendinnetjes, waarmede de kinderen mogen spelen, worden er door beïnvloed: 'Dat meisje moet je de volgende keer maar niet meer mee naar huis nemen' (uitspraak van een ontwikkelde en overigens ruimdenkende R.K. informant tot zijn dochtertje).

Bij correlatie van dorp en godsdienst is de invloed zelfs zeer sterk: tussen Wognum en Nibbexwoud (R.K.) enerzijds en Sijbekarspel en Midwoud ligt een scheidsmuur, tot uitdrukking komend in een zeer gering aantal onderlinge huwelijken. De oriëntatie van verspreid wonende minderheden is gericht op naar godsdienst verwante dorpen (kerken, verenigingen). Vooral in 'frontsituaties', die ontstaan wanneer de R.K. groep 'opdringt' (Hauwert) of de meerderheid schijnt te zullen verkrijgen (Hem-Venhuizen) worden de lijnen des onderscheids wel eens scherp getrokken.

Wij herhalen nog eens, dat hierin vaak ook het onderscheid boer-tuinder een rol speelt. In de groep van grote veeboeren kan men a.h.w. 'de oude adel' van West-Friesland zien, die voorheen het gewest beheerst heeft en die zich thans verdrongen ziet door 'bouwers' (zo niet 'bouwertjes'), een slag lieden, dat op de knieën ligt te werken en met de handen in de grond graaft, bovendien weinig land bezit, over weinig kapitaal beschikt en in velerlei opzicht afwijkt van een sinds geslachten lang gebruikelijke levenswijze ('geen dege-lijk volk'). Daarbij nog vaak van arbeidersafkomst en van ander geloof. Voor deze groep heeft men weinig achting. In deze schaal neemt de fruitteeler een heel wat betere plaats in ('recht op werk'), reden waarom de fruitteelt bij landgebrek ook wel door boeren of boerenzoons ter hand wordt genomen.

Ook tussen R.K. dorpen bestaan tegenstellingen. Daarvan liggen de oorzaken echter geheel anders. Lutjebroek (gemeente Grootebroek) wenst ten opzichte van Grootebroek een zelfstandige rol te spelen, hetgeen moeilijkheden schept bij samenwerking op gemeentelijk niveau (dorpshuis). Deze rivaliteit (binnen gemeenteverband) ten opzichte van het hoofddorp is weliswaar niet zeldzaam, maar het verbaast de uiterlijke waarnemer, omdat hij met geen mogelijkheid kan zeggen, waar Lutjebroek ophoudt en Grootebroek begint. Nu blijkt echter de parochiële indeling belangrijk; bovendien was Lutjebroek vroeger een zelfstandige gemeente en voelt zich als kleiner dorp in een 'bedreigde' positie.

Tussen Grootebroek en Bovenkarspel bestaat eveneens een zekere tegenstelling. De bevolking van laatste gemeente is voor ongeveer de helft van elders afkomstig, telt een aantal aanzienlijke bollenkwekers en daarmee iets grotere sociale verschillen. Het is iets 'deftiger' in tegenstelling tot Grootebroek, dat wat 'ruwer' is en meer arbeiders telt. Plaatselijke waarnemers constateerden zelfs een verschil in dialect.

*Rapport Noord-Oost Overijssel
Sociaal onderzoek ontwikkelingsgebieden
Onderzoekteam: M.J. van Doorn-Janssen...(et al.)
Amsterdam : ISONEVO, 1954
p. 9-16, 19*

2. Noord-Oost Overijssel

Het naoberschap

Onder naoberschap verstaan we een geheel van rechten en plichten tussen een gezin en zijn 'naobers', speciaal betrekking hebbend op belangrijke gebeurtenissen en perioden in het menselijk leven, met name die waarbij men op hulp van anderen is aangewezen. Naobers zijn dan degenen die speciaal uitgenodigd zijn om deze plichten en rechten op zich te nemen, hetgeen algemeen als een eer wordt beschouwd.

Naoberschap speelt voorts een rol bij de geboorte, bij het regelen van de bruiloft en het verzorgen van de begrafenis, terwijl in andere gevallen een beroep op de naobers gedaan kan worden, b.v. in geval van ziekte of oogstwerkzaamheden.

Meestal beperkt de naoberschap zich tot de bepaalde buurtschap, maar ook daarbuiten kan men naobers kiezen. Het aantal naobers varieert van ongeveer 6 tot 14, plaatselijk verschillend.

Het merkwaardige is dat de naoberschap de bestaande tegenstellingen naar stand, bezit en kerkelijke gezindte doorbreekt. Zelfs waar grote godsdienstige tegenstellingen bestaan, zal het mogelijk zijn dat naobers van verschillende gezindte eendrachtig samenwerken.

De band tussen het gezin en zijn naobers is zeer stevig, ook al, omdat men noaber voor het leven is en dus in alle belangrijke gebeurtenissen van het bepaalde gezin betrokken wordt. Zelfs wanneer men zich als noaber onhebbelijk gedraagt, zal men de naoberschap niet eenzijdig verbreken.

Hoewel de naoberschap ook heden ten dage nog bestaat, en vaak een zeer levend instituut vormt, zijn er toch nieuwe elementen in opgenomen, echter zonder de oude traditie te doorbreken. De overal bestaande lijkwagenverenigingen stellen thans de wagen ter beschikking van de naobers, in plaats dat deze laatsten de overledene naar het kerkhof dragen, zoals vroeger gebeurde. Interessant is dat het instituut van het naoberschap overal verbonden is met de lijkwagenverenigingen; waar de naoberschap ontbreekt, heeft men begrafenisverenigingen, die de taak der naobers bij de begrafenis overnemen.

In verschillende opzichten, b.v. bij bruiloften, en bij de verplichte visites, heeft de naoberschap een economisch nadeel; er wordt vaak veel meer geld uitgegeven dan men kan besteden, zodat men zich in de schuld moet steken. De jongere groepen in de streek, die minder gebonden zijn aan de tradities en gebruiken, gaan de naoberschap in dit opzicht dan ook subjectief als een nadeel voelen.

De buurt

De buurt vormt het eigenlijke woon- en werkmilieu van de agrarische bevolking, al was men reeds sedert lang voor bijzondere functies aangewezen op bepaalde grotere kernen. Daar vond men de dominee, de arts, daar lag het administratieve centrum en vaak de markt. In sommige gevallen groeide deze kern tot stad (Hardenberg, Gramsbergen) of in ieder geval tot zetel van het gemeentebestuur.

De meeste buurten vormen een goed geïntegreerd geheel dat niet in standen uiteenvalt, maar - als men het zo mag noemen - een duidelijk 'gemeinschaftlich' karakter draagt. Men kent elkaar persoonlijk, men noemt elkaar bij de voornaam, soms ook noemt men elkaar met de naam van de boerderij. Met deze geslotenheid hangt samen een grote eenvormigheid, zowel in uiterlijk gedragspatroon als op het stuk van meningen en ideeën. Het conformisme laat afwijkend gedrag niet toe; ook de jeugd wordt gedwongen zich hierin te schikken. Er is ook een zekere critiekloosheid, al roddelt men wel over elkaar. Typerend voor het groepsgewijs optreden is de gewoonte bij visite te wachten tot men allemaal bij elkaar is en pas daarna het huis binnen te gaan. Een boer te Gramsbergen, die de individuele durf opbracht om paarden te laten keuren, electrisch te melken etc., had het in het eerst zwaar te verduren; de buurtbewoners noemden zijn zucht om 'af te wijken', om 'anders te zijn'

ronduit zondig. Pas toen hij met zijn technische verbeteringen succes had, volgden ook anderen.

Slechts op één punt lopen er scheuren door de buurtgemeenschap; op confessioneel gebied. Hoewel de tegenstellingen soms scherp zijn, krijgt men toch de indruk dat de buurtschap er niet minder stevig om is. Eigenlijk kan men zeggen dat de buurtbewoners in vrijwel alle opzichten met elkaar samenwerken, dit van oudsher gewoon zijn en ook wel genoodzaakt waren te doen, men denke aan de naoberschap; maar dat in zeer bepaalde opzichten b.v. school en verenigingsleven, plotseling de bestaande confessionele verdeeldheid gaat meespreken. Misschien is het zo dat deze confessionele versplintering, immers van later tijd dan de buurtgemeenschap, nooit op alle terreinen van het leven vat heeft gekregen, en vooral aan de buitenkant, in de organisatorische sector verdeeldheid teweeg brengt. Ook het geringe standsverschil - arbeiders en boeren gaan zelfs in het verenigingsleven met elkaar om - wijst in die richting. Waar men standsverschillen waarneemt, is dit bijna steeds een teken dat men de veenkoloniale toestand nadert.

De gehechtheid aan de buurt is soms zo sterk dat ze een beletsel vormt voor emigratie. Het wij-gevoel weerspiegelt zich ook in de houding t.o.v. vreemden, die weliswaar niet onvriendelijk worden behandeld maar toch eerst na langere tijd worden opgenomen.

In sommige gemeenten heeft zich een tegenstelling ontwikkeld tussen de oudere buurtschappen en die van de veenkoloniën; in het bijzonder geldt dit voor Den Ham (zand) - Vroomshoop (veen), Vriezenveen (oud veen) - Vriezenveense Wijk en Westerhaar (jong veenkoloniaal), terwijl ook, zij het in mindere mate, tussen verschillende buurtschappen van Hardenberg een dergelijke, tot wederzijdse minachting uitgegroeide, tegenstelling bestaat.

Verder is er een zekere afstand tussen de meer geïsoleerde buurtschappen, i.c. de zandbewoners, enerzijds en de stedelijke kernen der gemeenten anderzijds, b.v. in Hardenberg, Gramsbergen en in mindere mate in Den Ham. Oorzaak is o.a. de grotere openheid voor moderne invloeden in deze kernen, gepaard gaande met een sterker 'westelijke' stijl van leven - waarbij men dient te weten dat de 'westelijke' invloed weinig populair is.

Sociale desintegratie en aanpassing

Het bovenstaande beeld wordt op talrijke punten doorbroken door desintegrerende invloeden, zowel van binnenuit als van buitenaf. Als oudste invloed is te noemen het contact met de zich in de omgeving vestigende veenkoloniale ontginners, die nieuwe opvattingen en meer rationele instelling bezaten. Vervolgens begon het onderwijs een rol te spelen; vooral het huishoudonderwijs voor meisjes bracht nieuwe elementen in de opvoeding en huishouding, al was de tegenstand der grootmoeders sterk - en is dit vaak nog. De betere verkeerswegen verbraken het isolement, en als gevolg daarvan, beter: in wisselwerking daarmee, drong de industrie het gebied binnen, met name in het veenkoloniale Dedemsvaart en in Vriezenveen en Vroomshoop. Deze industrie verwekte een kettingreactie, die nog lang niet het einde heeft bereikt, en met name door stijging van welvaart, andere arbeidsopvattingen, losmaking van de buurt als werkgemeenschap, forensisme e.d. steeds sterker het oude levenspatroon aantast. Wanneer we in het volgende spreken over desintegrerende krachten, dan bedoelen we hiermee niet een morele of sociaal-diagnostische qualificatie te geven. Slechts stellen we vast, dat het oude samenlevingspatroon in ontbinding verkeert en dat dit gevolgen heeft, die de aandacht van het beleid verdienen, vooral omdat ze eerder in aantal en hevigheid toenemen dan afnemen.

a) Desintegratieverschijnselen

Een aantasting van de traditionele vormen van samenleven - gezin, naoverschap, buurt - is reeds allerwegen waar te nemen. Gedeeltelijk geschiedt dit onder dwang van buitenaf - b.v. ploegenarbeid van mannen in fabriek breekt de gewone dagelijkse gang van zaken -, gedeeltelijk vindt de desintegratie plaats via een bewust binnenvoeren van nieuwe dingen en nieuwe gedachten - het meisje, dat in verzet komt tegen de heerschappij van de grootmoeder in het huishouden, omdat deze de kinderen verkeerd opvoedt, de jongelui die aan de naoberplichten wensen te ontkomen en elders een woning zoeken te vinden.

De ene invloed brengt na verloop van tijd onvermijdelijk de andere met zich mede. Doktershulp wordt algemeen begeerd, ook in de meest geïsoleerde buurten, maar... de dokter wenst deskundige en geen burenhulp naast zich te zien, zoals die van wijkverpleegster en kraamverzorgster. Deze echter kun-

nen door hun meer frequent contact hun invloed op het gezin versterken, zodat b.v. hun bezwaren tegen gebruiken bij de kraamvisite, bij welke gelegenheid de zuigeling van hand tot hand gaat, 'gewogen' wordt, de invloed van naoberschap en buurt afzwakken. Typerend is dan ook dat in de meest gesloten buurten de wijkverpleging weliswaar op ieder terrein geaccepteerd wordt, met uitzondering van dat der zuigelingenverzorging.

Doordat de wijkverpleegster nieuwe opvattingen over kinderverzorging en hygiëne in het gezin introduceert, komt zij tevens in conflict met de tot dan toe onbetwistbaar het gezag voerende grootmoeder. Dit geldt in het bijzonder voor de buurtschappen van Den Ham, terwijl in het meer 'liberale' Gramsbergen-stad de grootmoeder reeds de deskundigheid van de verzorgster expliciet beaamt.

Uit verschillende gegevens, maar vooral uit een groepsinterview met een negental leerlingen van een huishoudcursus van de Landbouwhuishoudschool te Hardenberg bleek, hoezeer de opvattingen van de enigszins ontwikkelde jongeren afwijken van de traditionele ideeën. Niet alleen gaven zij onomwonden toe dat er van een conflictsituatie in het gezin sprake is, maar bovendien zagen zij als ideaal later een apart huishouden te hebben, zonder bemoeiing van andere familieleden, hoewel zij - realistisch - de economische bezwaren van dit ideaal volledig begrepen. Ook deelden zij mee dat, wanneer zij eenmaal zelf een gezin zouden hebben, zij bij voorkomende gelegenheden zo weinig noabers zouden vragen; het was maar duur en lastig. Echter, een en ander zou toch weer afhangen van de buurt waar zij kwamen te wonen - want met de daar heersende gewoonten zouden zij wel rekening moeten - en ook willen - houden. 'Je mag niet teveel anders zijn', dan zouden ze niet als buurtgenoten geaccepteerd worden. Overigens impliceren dergelijke opvattingen niet een verminderde eerbied voor de ouders en anderen.

In bepaalde gebieden, b.v. Gramsbergen en Hardenberg-stad, strekt de vraag naar deskundige hulp zich ook uit tot buiten het terrein van de medische zorg. Zo bestaat in Gramsbergen een begrafenisvereniging voor de bewoners van het dorp, die tevens een lijkwagen exploiteert ten behoeve van de omringende buurtschappen. In het algemeen kan men stellen dat het aantal le-

den van een begrafenisvereniging (voorzover het autochtone leden betreft) een indicatie vormt voor het afnemen van de betekenis der naoberhulp. Overigens dient men de begrafenisvereniging niet te zien als een zuiver zakelijke aangelegenheid; het is een overgangsvorm naar het zakelijke levenspatroon, maar duidelijk voortgekomen uit 'gemeinschaftliche' vormen; dit laatste blijkt uit het feit, dat de functionarissen van de vereniging steeds mensen van het eigen dorp zijn.

Zoals gezegd is, vormt de industrie momenteel wellicht de sterkste desintegrerende factor in N.O. Overijssel. Uit kleine dingen blijkt dit: de moeilijkheden die verbonden zijn aan de verschillende werkkring die de gezinsleden hebben - uit welk verschil een groeiend verschil naar levensstijl en inkomsten voortvloeit -, het veranderen van het patroon van de vrijetijdsbesteding, vooral bij de industrie-jeugd, en de wens der kinderen om op de fabriek te gaan werken, hetgeen in traditionele agrarische milieus niet zelden als een sociale degradatie wordt gezien. Ook kan het voorkomen dat kinderen van boeren, die eenmaal op de fabriek werk hebben gevonden, in dat milieu ook een huwelijkspartner zoeken en vinden, en op deze wijze geheel voor het traditionele levenspatroon verloren gaan.

Een onvermoede factor is de stijgende welvaart, eveneens het gevolg van de fabrieksarbeid. De hogere, en vooral de vaste inkomsten, betekenen voor dit milieu een weelde. Gunstig werkt dit in de richting van betere woningen, meubilair, - de bedsteden worden uitgebouwd tot kleine slaapkamers -, maar anderzijds manifesteert zich de ongekende 'weelde' in een zeer hoog zakgeld voor de jeugd en in royale uitgaven voor niet-noodzakelijke dingen (bromfiets als het nieuwe ideaal).

Van sommige zijden hoort men thans de mededeling, dat het generatieprobleem minder ernstig begint te worden. Dit zou kunnen samenhangen met de ook tot de oudere groepen doordringende nieuwe ideeën; hoe sneller - naar verhouding - deze ouderen via landbouwwinterscholen en -organisaties, zijdelings of onmiddellijk, nieuwe opvattingen accepteren, des te geringer zal de kans zijn dat er een toenemende spanning tussen deze en de jongere groepen ontstaat. Meer begrip van de kant der ouderen blijkt b.v. uit het feit dat in sommige gevallen de boerderij aan de zoon wordt verpacht of een vruchtgebruikregeling wordt getroffen.

b) Aberratieverschijnselen

Desintegratie en aberratie liggen in elkaar verlengde. De mate van onaangepastheid en van ongewendheid correleert vaak met de graad van als immoreel en crimineel beschouwde gedragingen. Wanneer we dit in het oog houden, krijgen gebeurtenissen als de Luttense affaire een minder geïsoleerde betekenis en een meer begrijpelijk karakter.

Het is een feit dat de jeugd in veel gevallen aan het ouderlijk gezag ontsnapt. Dit gebeurt niet alleen bij fabrieksjeugd, maar ook bij de kinderen van de agrarische bevolking. Talloos zijn de klachten, al dan niet gerechtvaardigd, over 'straatslenteren' van de jeugd; men hoort van in het geheim gaan dansen in de stad (van Bergentheim in Coevorden), van in het geheim naar bioscoop gaan (vanuit Hardenberg b.v.).

Nu is het eigenaardig dat volgens gegevens van verschillende zijden de jeugd b.v. van Hardenberg, Den Ham en Collendoorn, vroeger baldadiger was dan thans. Men vraagt zich dus af, wat er juist is van de ook betreffende dit gebied naar voren gebrachte klacht over de 'verwildering' der jeugd. Wij menen de volgende hypothesen te kunnen opstellen. Evenmin als thans was er vroeger sprake van opvoeding in het gezin; de jeugd groeide zonder veel leiding op, maar de onvermijdelijke baldadigheid werd door de strenge sociale controle van de betrekkelijk gesloten buurtgemeenschap binnen zekere perken gehouden. In later tijd wordt de jeugd beter opgevangen - men denke aan onderwijs -, waardoor ook het beschavingspeil hoger werd, terwijl strenger politietoezicht uitwassen voorkwam. Deze factoren waren echter tevens een deel van dat complex van invloeden, die de oude bindingen van gezin, buurt en dorp in hun geslotenheid aantasten, zodat mét de gunstige effecten van de modernisering tegelijk een laatste vorm van sociale controle op het gedrag der jongeren - i.c. vooral de buurtgemeenschap - aan betekenis verloor.

Dit proces werd nog versterkt door de grotere mogelijkheid zich buiten de buurt te begeven, zodat 'straatslenteren' zich vaak naar de meer stedelijke kernen der gemeente verplaatst heeft.

c) Symptomen van en pogingen tot sociale aanpassing

Hoewel in N.O. Overijssel slechts op beperkte schaal gewerkt wordt aan een doelbewuste ombuiging van de levensstijl, kan men toch reeds in verschillende opzichten het doorbreken van de nieuwe vorm waarnemen. Om enkele voorbeelden te noemen: de boerenjongens uit Oud-Lutten vroegen medio 1953 om de oprichting van een volksdansclub, die inderdaad tezamen met een aantal meisjes tot stand kwam; het padvindersonderzoek heeft in Gramsbergen en Lutten dermate succes, dat de van oudsher bestaande en weinig modern ingestelde kerkelijke jeugdverenigingen sterk in betekenis achteruitgaan; jonge boerinnen uit Oud-Lutten blijken grote belangstelling aan de dag te leggen voor verenigingsleven voor vrouwen; in Gramsbergen en Hardenberg werden vrij recent gestichte plattelandsbibliotheken een duidelijk succes; voor serieuze films, zoals wel in Lutten in de kerk vertoond werden, is belangstelling groot; ook voor Hardenberg geldt dit laatste. Tenslotte kan men het overal opbloeiende coöperatiewezen beschouwen als een symptoom van de nieuwe tijd. Opvallend is hierbij een aanknopen bij de oude buurtschappen, die aldus in moderne vorm een wederopbloei blijken door te maken.

Jan Haveman

De ongeschoolde arbeider : een sociologische analyse

Assen : van Gorcum, 1952

p. 42-44, 52-53, 62-63

3. De ongeschoolde arbeider

De volksbuurt en zijn bewoners

In iedere plaats van enige omvang zijn bepaalde woonwijken, die men 'onmaatschappelijk' pleegt te noemen. Het zijn de zogenaamde 'volks'- of 'achter'-buurten, waar voornamelijk ongeschoolde arbeiders met hun gezinnen huizen. Zij wonen daar met kleine kooplieden, venters, enz.

Een typisch kenmerk van deze buurten is hun ruimtelijk en maatschappelijk isolement. Iedere vertegenwoordiger van het burgerlijk en kleinburgerlijk

milieu weet waar in zijn stad de 'volks'- of 'achter'-buurten zijn en mijdt deze. Uit de wijze waarop men over deze buurten spreekt, blijkt dat zij een zeer slechte reputatie hebben. Met de bewoners van deze buurten kan men geen maatschappelijke omgang hebben zonder zich te compromitteren. Niemand, die zich zelf respecteert, kan en mag zich in deze buurten thuisvoelen. Zij, die in deze buurten wonen, dragen reeds door het feit alleen, het stempel van onmaatschappelijkheid. Het gevolg hiervan is, dat deze buurten in zekere zin het stempel van een 'ghetto' krijgen.

Omdat in deze buurten vooral de ongeschoolde arbeidersgezinnen gehuisvest zijn, is het in verband met ons onderwerp van groot belang deze buurten, waarin in vele gevallen 13 à 14% van de stadsbevolking woont, nader te leren kennen.

Hij, die de volksbuurten in het stedelijk milieu wenst te bestuderen, heeft geen moeilijkheden om het veld van zijn onderzoek nauwkeurig af te grenzen. Er is een merkwaardige overeenstemming in het oordeel van bijv. de ambtenaar op de gemeentesecretarie, de chauffeur van de stadsbus, de politieagent en het winkelmeisje. Tot op de helft van een straat nauwkeurig, weet ieder te zeggen hoe de grenzen tussen de 'nette' en de niet meer nette of 'onmaatschappelijke' woonwijken lopen. Te Leeuwarden zijn deze buurten bijvoorbeeld: Tulpenbrug, de Houtstraten, Oldenhoven, Olde Galileën, Werkmansbuurt, de Landbuurt, e.d. Te Groningen: de Oosterparkwijk met het Rode en Blauwe dorp, de Jordaan, de Meeuwerderpolder, e.a. Te Veendam: Remiselaan, de Lange Leegte, enz. Uit de aanduidingen en benamingen, die men voor deze volksbuurten gebruikt, spreekt steeds een minachting, soms gemengd met medelijden. Wanneer personen contacten zoeken in deze buurten, beschouwt men dit steeds als daden van opoffering en zelfverloochening. In 't algemeen distancieert men zich van deze achterbuurten. Te Leeuwarden sprak zelfs een vooraanstaand lid van de communistische partij als zijn overtuiging uit, dat het 'lommen-proletariaat' uit deze volksbuurten volgens Lenin niet in de partij thuis hoort. Tegelijkertijd beklagde hij zich echter over de verburgerlijking van de Leeuwardense arbeiders.

De bewoners der genoemde wijken bestaan in hoofdzaak uit ongeschoolde arbeiders. Dit bleek bijvoorbeeld toen ik in een V.G.L.O. school te Leeuwarden de beroepen van 158 vaders van leerlingen, afkomstig uit de volksbuurten, liet nagaan.

Ook te Groningen bleken in de volksbuurten de ongeschoolde beroepen te overheersen. In een straat van een bepaalde buurt werd aan 50 personen gevraagd op welke wijze zij in hun levensonderhoud voorzagen. De beroepen waren de volgende:

- a) werkzaam in winkelbedrijven en min of meer geschoolde beroepen (bakker, schilder, buffetbediende, metaal- en houtbewerker): 10 = 20%
- b) werkzaam in ongeschoolde beroepen (vele fabrieksarbeiders en matrozen, loopknechten, transportarbeiders, grondwerkers, enz.): 36 = 72%
- c) venters: 4 = 8%

Het aantal gezinnen van geschoolde arbeiders, employé's e.d. is in de volksbuurt gering. Wanneer de interviewer deze gezinnen bezoekt, is het stereotype begin van ieder gesprek een klacht over het gebrek aan woonruimte in de stad, waardoor men gedwongen is 'beneden zijn stand' te wonen. Men schaamt zich en put zich uit in verontschuldigheden. In tegenstelling met de eigenlijke buurtbewoners voelt men zich in deze omgeving ongelukkig.

Degenen, die zich volkomen thuis voelen in de volksbuurt, zijn in het algemeen op hun 14e jaar in het arbeidsproces opgenomen en hebben geen voortgezet onderwijs genoten. Op basis van deze vaststelling taxeerde ik te Leeuwarden de omvang van de volksbuurten uit gegevens, die mij door de hoofden van de lagere scholen verschaft werden. In een rondschrjven informeerde ik: 1) naar het totaal aantal kinderen van de betrokken school; 2) naar het aantal kinderen dat uit de volksbuurten afkomstig was en waarschijnlijk voorbestemd zou zijn om zonder verdere opleiding in het arbeidsproces te worden opgenomen.

Een soortgelijke berekening werd voor de stad Groningen gemaakt. Hier was het percentage echte volksbuurtkinderen 14. Men mag in het algemeen aannemen, dat ongeveer 14% van de bevolking van een middelgrote stad in het milieu van de volks- of achterbuurt is opgenomen.

De gemiddelde huwelijksleeftijd is in de volksbuurt lager dan in het burgerlijk milieu, voornamelijk omdat de ongeschoolde of geofende arbeider vroeger zelfstandig is. Overigens is in de volksbuurt een groter aantal 'gedwongen' huwelijken op betrekkelijk jeugdige leeftijd. Dit laatste is waarschijnlijk niet het geval omdat in het burgerlijk en klein burgerlijk milieu de

sexuele omgang voor het huwelijk een geringere omvang zou hebben, waarschijnlijk wel, omdat deze sexuele omgang op oudere leeftijd plaats vindt en de voorbehoedmiddelen dan meer bekend en in gebruik zijn.

Het bovenstaande meen ik te mogen concluderen uit een aantal openhartige gesprekken, die ik met oudere en jongere personen had. Het gebrek aan slaapruijnte in de zeer kleine huizen, waardoor ouders en kinderen tesamen moeten slapen in bedsteden, of meisjes en jongens eenzelfde zolder als slaapvertrek delen, de gesprekken, die men reeds op 14 à 15 jarige leeftijd in de arbeidsgroep aanhoort, de straatcontacten, enz. zijn de oorzaak dat de jeugd in de volksbuurt vroeger rijp is dan de jeugd uit het burgerlijk en klein burgerlijk milieu. Uit gesprekken, die ik in de volksbuurt had, bleek mij telkens opnieuw, dat wanneer een jongen hier op ongeveer 17 à 18-jarige leeftijd 'verkering' krijgt, de duurzaamheid van deze verhouding doorgaans gebaseerd is op sexuele omgang. Dit is met de 'verloving' in het burgerlijk milieu niet het geval. Eerst wanneer de verloving langere tijd duurt en de jongen meestal in militaire dienst de voorbehoedmiddelen heeft leren kennen, is ook hier de sexuele omgang vermoedelijk vrij algemeen. Op het niveau van het asociale gezin vindt de sexuele omgang tussen jongens en meisjes plaats los van 'verkering' of 'verloving'.

*Hans van der Loo, Ron Loozen en Jan Oosterman
Buurt in balans : levensstijlen in nieuw Oudwijk
Utrecht : Jan van Arkel, 1988
p. 44-47*

4. Buurt in balans

Een echte volksbuurt?

Tenslotte waren volksbuurten volgens Simonse buurten waarin mensen leefden volgens nauw omschreven **normen**. Deze normen schreven onder meer voor dat men ten alle tijde de naaste bureu diende te helpen, dat men niets voor buurtgenoten mocht verbergen en dat men zich bij de eigen buurt moest

houden. Vrijwel al onze informanten vertelden ons dat ook in Oudwijk sprake was van uitgebreide hulpverlening tussen buurtgenoten. Degenen die over meer (regelmatige) inkomsten beschikten, waren gewoonlijk bereid hun minder gelukkige buurtgenoten te ondersteunen:

M'n man had een vast inkomen en ik had de zaakjes in het huishouden altijd goed voor elkaar. Daardoor misschien keken de mensen een beetje tegen ons op, hoewel wij 't ook niet breder hadden. Zij hadden een ongeregeld inkomen, soms 200 gulden in de week, terwijl mijn man maar 70 had, maar maakten dat meteen op. Ze kwamen vaak bij ons voor suiker en melk, maar ook voor gaspenningen en om geld te lenen. Van huis uit konden ze 't niet opbrengen om geld apart te houden, zodat ze toch nog konden leven als er iets niet was.

Waar mensen intensief met elkaar omgaan, ontstaan niet alleen gevoelens van genegenheid, maar komen ook ruzies of conflicten voor. In Oudwijk waren dergelijke burentwisten, dikwijls gepaard gaand met het heftige schelden waarin Utrechters zo bedreven zijn, aan de orde van de dag.

Vroeger was er ook wel eens heibel: er was vaak ruzie, bijvoorbeeld omdat je je stoep niet netjes genoeg had geschrobd of omdat je tegen een anders deur opgespat had. Of om een geleende cent.

Ruzies gingen voor 90 procent om de kinderen. Maar 't was minder haatdragend dan nu. En je loste het met elkaar op. De kinderen van school hadden bijvoorbeeld eens onze kolen van achter het huis over straat gegooid. Toen ik thuiskwam ging ik met de meester praten. Nou, die liet hen de boel tot de laatste steen weer opruimen en dan kregen ze van mij een bezem en een blik. Dat zou nu toch niet meer gebeuren!

Een vroegere bewoner uit de Hulststraat typeert de ruzies als de keerzijde van het feit dat de mensen zoveel samen waren:

Ach ja, je had vroeger die binding met elkaar, maar dat gewrijf en gewriemel in zo'n buurt, dat bracht nu eenmaal ook de nodige ruzies met zich mee.

Dikwijls waren de ruzies slechts kortstondig van aard en werden zij - soms met tussenkomst van andere buurtgenoten - snel opgelost. Over het algemeen regelde men zijn eigen zaakjes. Ook wanneer de zaken duidelijk uit de hand waren gelopen, riep men nimmer de hulp van de autoriteiten in:

Een keer midden in de winter toen hadden ze onze ruit kapot ge-goooid. Mijn man had al een vermoeden wie het gedaan had en was er al snel achter. 't Was er een van een heel arm gezin in de Bankstraat en die mensen hadden niks. Nou, toen hebben wij er een nieuwe ruit in gezet en afgesproken dat ze iedere twee weken een kwartje kwamen brengen, totdat het betaald was. Zo'n raam kostte toen vier of vijf gulden, en tot het laatste kwartje: alles werd betaald.

Wij vatten het beeld van Oudwijk tot aan de jaren '60 als volgt samen: Oudwijk werd in die periode voornamelijk bevolkt door geschoolde en ongeschoolde arbeiders, lagere employés en kleine zelfstandigen. Het waren, in de termen van Bourdieu, mensen die zowel over weinig economisch als over weinig cultureel kapitaal beschikten. In de buurt bloeide een open, op de buurt gerichte gezinscultuur zonder duidelijke overgangen tussen het huise-lijk leven en de straat. De scheiding tussen privé en openbaar was gering. Toch gold deze openheid nooit voor de hele buurt en alle gezinnen, maar altijd voor een bepaald deel. Ook in de traditionele volksbuurt bestonden statusverschillen, waarbij de mensen die de 'betere' delen bewoonden zich trachtten te distantiëren van de als minder goed bekend staande straten of woonblokken. Het referentiekader van deze 'betere' buurtbewoners lag niet zozeer in de buurt zélf, maar meer bij de gedragscodes en omgangsvormen van de burgerij.

Al met al was Oudwijk, met alle ruzies, voor de meeste inwoners toch het veilige nest waar de mensen elkaar kenden en waar men van elkaar op aan kon. Het gedrag van de buurtbewoners was gekoppeld aan een aantal traditionele regels en verplichtingen. De omgangsvormen in de buurt hadden het karakter van vanzelfsprekendheid.

*Leida Schuringa
Culturen als buren
Utrecht : Jan van Arkel, 1989
p. 92-95*

5. Culturen als Buren

Contacten tussen Nederlanders en migranten

De sociale relaties bleven lange tijd beperkt tot de eigen nationaliteit. In de begintijd had dat veel te maken met de pensions. Een Turkse man:

Een Nederlandse vrouw zal zich weinig thuis voelen als ze op visite gaat bij een pension. Maar als je nou een gezin hebt, gaat 't makkelijker.

Dat bleek ook wel. In de begintijd woonde een Turks gezin in de straat waarmee wel contact was. De vrouw heeft daardoor Nederlands geleerd, dat ze, nu ze in een flat woont, weer grotendeels is verleerd. Veel Nederlandse vrouwen, die daar wonen, werken en ze komen elkaar veel minder tegen. En een andere Turkse man vertelde:

In die tijd waren we maar met drie buitenlandse families. Het was in de straat alsof we één grote familie waren. Toen mijn vrouw voor de geboorte van mijn dochter niet in orde was, kwamen de Nederlandse vrouwen gewoon binnen. Ze namen het wasgoed mee, wisten alles, ook de gordijnen en ze hingen die weer op, zonder wat te vragen. Ze deden van alles thuis, alsof het hun eigen huis was.

Het leggen van contacten liep vrij gemakkelijk toen er nog slechts enkele migrantengezinnen waren. Maar toen in een paar jaar tijds veel Turkse en Marokkaanse gezinnen in de straat kwamen wonen, liep die relatie met de Nederlanders niet meer zo gemakkelijk. Deze relatie bleef overigens vooral beperkt tot burenhulpcontacten waarbij de buitenlanders de hulp van Nederlanders inriepen:

Als een Turkse vrouw in verwachting is, en ze wil niet alleen naar de dokter, dan ga ik met haar mee. Als ik iemand voor ze moet bellen,

dan zal ik dat niet laten. Ik heb 't pas nog gehad bij een Marokkaans gezin. Twee kindertjes hadden in het ziekenhuis gelegen en hadden een dieetlijst meegekregen. Nou ja, dat was natuurlijk in het Holland. Toen ben ik met een maatkom en met spullen gaan vertellen hoe ze de flessen klaar moesten maken en zo. Dan kom ik daar binnen. Zulk soort contact heb ik, maar niet dat ik bij die mensen koffie ga drinken. Maar dat doe ik ook niet bij de Hollanders.

Ook nu nog is deze burenhulp een belangrijke contactbron. Vooral de migranten benadrukten dat:

Wanneer ik een moeilijkheid heb, bijvoorbeeld met praten, dan stap ik naar m'n buurman, die is Nederlander en hup, die komt mij helpen...zonder wat te zeggen. Als ik een papiertje thuis ontvang van instanties, dan breng ik dat naar hem toe. Ze lezen het en leggen het ons uit. De Hollanders hier zijn erg goed, we hebben veel hulp.

Het is begrijpelijk dat dit werd benadrukt. Met name de migranten die de Nederlandse taal niet goed beheersten en voor wie allerlei regels onbekend waren, hadden die hulp hard nodig. En het was prettig om die hulp binnen de eigen straat te kunnen vinden. Een Nederlandse bewoner wees er wel op dat het bepaalde mensen zijn bij wie de migranten het meest aankloppen voor hulp; Deze vervullen een centrale rol hierin:

Als ze het aan mij vragen, dan zeg ik: loop even naar mijn schoondochter, die is beter met de pen dan ik.

De wat verdergaande contacten waren voornamelijk met Turken die uit de stad afkomstig waren. Deze stonden daar ook voor open. Een Turkse jongen:

Ik heb twee Nederlandse vrienden in de straat. Toen ik hier in het begin was, waren er niet zoveel Turkse jongens hier. Ik was de enige, dus ik moest wel met Nederlandse jongens omgaan. Naderhand kwamen er wel Turkse jongens, maar ik zit vast aan die Nederlandse jongens en ik kan me niet terugtrekken. Het gaat goed. Als jij goed bent, is het met iedereen goed. Wij komen niet bij andere Turkse families op visite. Wij zeggen wel tegen iedereen gedag. En iedereen zegt ons ook gedag. Maar wij houden een beetje afstand. Zij mogen

ons niet zo, geloof ik, omdat wij ons een beetje westers gedragen. Wij gaan veel om met Nederlandse gezinnen.

Aan de andere kant werden zij ook veel gemakkelijker geaccepteerd door de Nederlanders. Een Nederlandse man:

Ik woonde naast een Turks gezin en daar heb ik aldoor gelijk leuk contact mee gehad. Het was ook een heel erg verwesterd gezin. En de anderen heb ik eigenlijk pas sinds de straatvereniging leren kennen.

Dit waren blijkbaar gunstige condities om contact te leggen. De migrantenwerkster zei hierover:

Ik denk dat de mogelijkheden die de eerste generatie Turkse en Marokkaanse mensen in de straat heeft om traditioneel te blijven leven, het ook extra moeilijk gemaakt hebben om een beetje samenwerking op Nederlandse voorwaarden te krijgen. Daardoor was het moeilijk om contact te leggen.

Buiten de burenhulp en het contact met de stads-Turken bleef de relatie tussen Nederlanders en migranten afstandelijk en vanuit de Nederlanders soms tegen het vijandige aan:

Er is eigenlijk nooit zo'n echte anti-buitenlander stemming geweest. Natuurlijk werd gepraat over buitenlanders, ook wel in negatieve zin. Maar niet echt dat je zegt, van ik wou dat ze eens oprotten, nee, dat heb ik nooit meegemaakt in de straat. Maar ja, je zei ze nooit gedag of zo. Je had er eigenlijk niks mee te maken met die mensen. Het was bijvoorbeeld absoluut niet bij me opgekomen om daar een kopje thee te gaan drinken.

Het feit dat migranten hun huis slecht onderhielden en de door Nederlanders ervaren problemen vormden aanleiding om onderling flink te keer te gaan. Een aantal Nederlandse gezinnen dacht er serieus over om vanwege deze irritaties te verhuizen. Het gebrek aan rechtstreeks contact versterkte deze negatieve gevoelens. De migrantenwerkster over de onderlinge verhoudingen in deze tijd:

Een Nederlandse bewoonster:

Je leefde absoluut je eigen leven en je had helemaal geen contact met elkaar. Dat gold voor de meeste Nederlanders zo, voor zover ik 't weet. Er werd wel eens een formuliertje voor ze ingevuld. Dat wel, maar verder had je helemaal geen contact.

Omdat de bewoning steeds stabiel werd, ging men elkaar wel van gezicht kennen:

Acht jaar geleden zag je elke keer andere gezichten. Maar nou ken je de mensen. Je ziet geen vreemden meer, tenzij er natuurlijk visite komt.

Men kende de namen niet en de Turkse en Marokkaanse mensen kregen bijnamen:

De ouwe grijze, petje, de kauwgomkauwer, die kleine die altijd boodschappen gaat doen met haar man, opa, die lange magere, die met de gouden tanden.

Onderling hadden de Nederlanders ook bijnamen voor elkaar, zoals *tuinkabouter*. Een verschil was dat men ook de echte naam van iemand kende, waarmee de ander aangesproken kon worden. Het gebruik van bijnamen duidde op de afstand die er bestond tussen de Nederlanders en migranten. Dit blijkt ook uit het feit dat minder bijnamen werden gebruikt, toen de contacten verbeterden.

Conflicten waarbij lichamelijk geweld gebruikt werd, zijn nauwelijks voorgekomen in de Stationsstraat. Eén steekpartij was het enige incident. Het betrof een erekwestie. Een flinke tijd is de Turkse gemeenschap daardoor verdeeld geweest.

Hans van Laar en Thaddeus Müller
Lokaal vandalisme : een studie naar vandalisme-projecten
Amsterdam : Het Spinhuis, 1991
p. 60-63

6. Lokaal vandalisme

Het stigma van een nieuwbouwwijk

De waardering van het nieuwe stadsdeel was reeds gevormd voordat de eerste steen was gelegd. Volgens voormalige bewoners van Huiswaard droegen de kranteberichten over het ontstaan van de buurt een negatief karakter. Dit was volgens hen van belang voor de vorming van het negatieve beeld van heel Huiswaard 1 en 2. Tijdens het lezen van honderden artikelen over de buurt uit de eerste helft van de jaren zeventig bleek dat ze afwisselend negatief en positief waren. Problemen rond de uitvoering van de bouwplannen, de aanvankelijk geringe toestroom van bewoners en het gebrek aan faciliteiten werden breed uitgemeten. De voordelen van de nieuwe woningen, de ruimte en de luxe, en het geluk van de nieuwe bewoners werden echter ook beschreven. Toch kan gesteld worden dat diverse negatieve publikaties van invloed waren op de waardering van de nieuwbouw. Diverse informanten konden zich na ruim vijftien jaren nog diverse negatieve kranteberichten over hun wijk herinneren.

Bij het zien van de eerste nieuwbouwwoningen moesten veel Alkmaarders denken aan een 'een kazerne in een troosteloze woestijn.' Menigeen vond de eenvormige bouw afzichtelijk en ongezellig. Het land was toen nog maar voor een klein deel bebouwd en lag er verder grotendeels onbewoond bij. De bewoners moesten bij slecht weer door de blubber waden om de voordeur te bereiken. Buiten Huiswaard sprak men over de 'windhoek' of de 'zandbak'. Het was er kaal en grauw, en voor bewoning leek het nauwelijks geschikt. Uit de brochures van de gemeente over de nieuwbouw sprak een frontiergedachte. De nieuwe bewoners werden als 'pioniers' gezien en het te bebouwen land als 'onontgonnen gebied'. Huiswaarders van het eerste uur spraken vele jaren later nog over hun pionierstijd. Het leven was er in de eerste jaren zeker niet makkelijk; van de bewoners werd enig improvisatietalent verwacht. Er waren nauwelijks voorzieningen, de nieuwkomers

moesten wennen aan de nieuwe omgeving en de verbinding met het centrum was slecht. Aanvankelijk moesten de bewoners via de Friesche brug over het Noordhollands Kanaal. Vergeleken met de huidige situatie was dat een groot eind omrijden. Een korte periode konden ze ook met een kleine pont naar de overkant. Die was er voor fietsers en voetgangers, die daarvoor niet zonder gevaar over de spoorbrug moesten. De gebrekkige verbinding tussen Alkmaar en Huiswaard maakte de afstand tussen beide stadsdelen groter dan zij al was. De nieuwbouw was voor velen een andere wereld, ver weg, met andere mensen.

Die andere mensen kwamen voor een groot deel van buiten Alkmaar, uit Amsterdam, Haarlem, het IJmondgebied en Zaandam. Menige Alkmaarder dacht dat de stad een dumpplaats voor de sociaal zwakkeren uit de overvolle steden zou worden. Het ging immers om mensen die geen geschikte woonruimte in hun eigen stad konden vinden, slachtoffers van de woningnood. Vele Alkmaarders hadden het idee dat arbeiders van de Hoogovens het sociale karakter van Huiswaard zouden bepalen. De nieuwe mensen waren stadse mensen, waarvan men weinig goeds kon of wilde verwachten.

De zojuist beschreven voorstellingen en waarderungen waren van belang voor de negatieve beeldvorming van Huiswaard. Een of meer aspecten van dit collectieve beeld leefden nog steeds bij menige Alkmaarder. Voor velen hoorde het nieuwe stadsdeel nog steeds niet bij Alkmaar. Velen dachten nog altijd dat het moeilijk bereikbaar was en ver weg lag. Anderen zagen de Huiswaarders niet als echte Alkmaarders maar als 'import' en hadden het over 'die Amsterdammers' en 'dat opschepperige en luidruchtige volk.' Omgekeerd beschouwden veel Huiswaarders zich niet als Alkmaarder. De andere genoemde voorstellingen en waarderungen traden tijdens ons onderzoek minder naar voren, maar vormden wel een onderdeel van het proces dat tot het huidige collectieve beeld leidde.

De hierboven geschetste tegenstelling tussen Huiswaard 1 en Alkmaar en het negatieve beeld van de nieuwbouwwijk lijken sterk op de situatie die Elias en Scotson hebben beschreven. Hun studie gaat over een plaats in de Engelse Midlands, Winston Parva, waarheen veel mensen uit de overvolle arbeidersbuurten van Londen verhuisd waren. De nieuwkomers genoten bij de bewoners van het oude stadsgedeelte, met name van de arbeiderswijk, al snel een slechte reputatie. De nieuwe wijk noemden ze 'Rat's End', omdat het op het voorheen braakliggende terrein aan de rand van het stadje lag, waar vroeger

ratten rondzwierven. Door het roddelcircuit in de oude arbeiderswijk werd het negatieve beeld van de nieuwkomers in stand gehouden. De oude bewoners, de gevestigden, voelden zich door de komst van ongeschoolde arbeiders uit Londen in hun status en macht bedreigd en probeerden zich te verweren door de nieuwkomers in een kwaad daglicht te stellen. Het slechte gedrag van enkelen uit de nieuwe wijk werd als typerend voor alle nieuwkomers gezien, en het goede van de eigen wijk werd in de onderlinge gesprekken benadrukt. De nieuwkomers werden als het ware besmet verklaard en aldus zoveel mogelijk van ieder contact met de gevestigden uitgesloten.

De aanleiding voor het onderzoek waren problemen met jongeren uit de nieuwbouwwijk die tegenwoordig als veelvoorkomende criminaliteit worden omschreven. Tijdens het onderzoek bleek echter dat de hierboven beschreven stigmatisering van de nieuwkomers van groter belang was voor de verhoudingen in de stad dan de problemen met jongeren. De stigmatisering had zoveel invloed op de nieuwkomers dat zij zelf gingen geloven in het negatieve beeld van hun wijk dat door de oude bewoners in het roddelcircuit werd gecreëerd. Elias en Scotson verklaren deze invloed van de stigmatisering uit de geringe sociale cohesie binnen de nieuwe wijk. Daardoor kon er geen roddelcircuit onder de nieuwkomers ontstaan, konden ze geen positief collectief zelfbeeld ontwikkelen en konden ze zich niet tegen de stigmatisering verzetten. In de nieuwbouwwijk ontstond geen onderlinge verbondenheid, velen beschouwden het niet als hun wijk en wilden zo snel mogelijk naar een betere wijk verhuizen.

Ook Huiswaard kreeg een negatief stempel opgedrukt, en tussen de Alkmaarders en de nieuwkomers ontstond eveneens een tegenstelling in de vorm van gevestigden en buitenstaanders. Maar de reactie op de stigmatisering was anders. In Winston Parva leidde die ertoe dat de nieuwkomers in de door de gevestigden gecreëerde voorstellingen en waarderingen gingen geloven. De nieuwkomers in de studie van Elias en Scotson waren buitenstaanders, die de interne cohesie en het gemeenschapsleven van de oude arbeiderswijk niet hadden.

Een dergelijke relatie heeft zich tussen Alkmaar en Huiswaard 1 nooit ontwikkeld. In diverse straten in Huiswaard ontstonden sterke sociale bindingen tussen de nieuwkomers. Vanaf het begin was er veel onderling contact. De bewoners hielpen elkaar om de ongemakken van de eerste jaren te overwinnen. Alle informanten die de begintijd meemaakten, roemden de onderlinge

verbondenheid en de pioniersgeest, die onder hen was neergedaald. 'Er was: niks, we moesten alles samen doen; dat scheidde een band.' Een van de gebeurtenissen die de mensen tot elkaar bracht was de voorjaarsstorm van 1973. De dakbedekking van de in aanbouw zijnde drive-in-woningen werd door de storm losgerukt en beschadigde andere woningen. Stukken hout vlogen door de ramen van de nieuwe doorzonwoningen. Kinderen schuilden onder tafels en volwassenen gingen naar buiten om de mensen met de grootste schade te helpen. Vanuit het sterke saamhorigheidsgevoel tijdens de eerste jaren ontstonden sterke sociale relaties die tijdens het onderzoek nog steeds van belang waren voor het sociale leven in Huiswaard 1. Vele verjaardagen werden door diverse straatbewoners samen gevierd, een groep straatbewoners ging elk jaar samen een weekend op vakantie en het tienjarig bestaan van een andere straat werd gevierd met een buurtfeest. Diverse mensen die uit Huiswaard 1 waren verhuisd, misten de gezelligheid en wilden graag terug. Het eenheidsgevoel was echter niet meer zo sterk als in het begin. De meeste kinderen hadden het huis verlaten, waardoor aanleidingen om elkaar te ontmoeten, zoals kinderfeestjes en het van school halen van de kinderen, verdwenen waren. Er kwamen ook nieuwe bewoners, die niet de gemeenschappelijk geschiedenis van de buurt deelden. Ze vonden moeilijk aansluiting bij de bewoners van het eerste uur. De oudste bewoners vormden vaak een clan, die aan zichzelf genoeg had. Ze zagen de nieuwkomers vaak als een aantasting van de buurtsfeer. Die bleven vaak buitenstaanders en kregen soms een negatieve naam.

Alleen in Huiswaard 1 was sprake van een sterke pioniersgeest en saamhorigheidsgevoel. Later, na de bouw van Huiswaard 2, waren al veel voorzieningen aanwezig, zodat de bewoners van de nieuwe buurten minder op elkaar aangewezen raakten en de saamhorigheid minder sterk werd. Toch was ook daar sprake van een zekere mate van verbondenheid. Er werd hulp geboden bij de aanleg van de tuinen, burens kwamen regelmatig bij elkaar op de koffie of organiseerden een privé-crèche. Over het algemeen nam dit contact af als de nieuwkomers er een paar maanden woonden.

Het negatieve beeld dat in Alkmaar van Huiswaard 1 bestond, werd niet door de bewoners overgenomen. Dit is een duidelijk verschil met de situatie in Winston Parva. Ofschoon er een sterk negatief beeld kan ontstaan, hoeft het niet meteen van invloed te zijn op het zelfbeeld van de buitenstaanders. Door de noodgedwongen samenwerking en de daaruit ontstane sociale cohesie

konden de bewoners van Huiswaard 1 zich aan de stigmatisering onttrekken en wel een buurtrots en saamhorigheidsgevoel ontwikkelen.

II. THUIS

Ida Gerhardt - Het gebed

de grootouder

*Drie maal per dag, naar vaste wetten,
nemen zij de eigen plaats in,
en gaan zich rond de tafel zetten;
van haat eendrachtig: het gezin.*

*De vader heeft het mes geslepen,
De kinderen wachten, wit en stil.
De moeder houdt haar bord omgrepen,
alsof zij het vergruizelen wil.*

*Een grauw: dan vouwen zij de handen,
de disgenoten in het huis:
van tafelrand tot tafelranden
geschikt tot een onzichtbaar kruis*

Sj. Groenman en H. Schreiner

Ommen

*Den Haag : Ministerie van landbouw, visserij en voedselvoorziening ;
Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf, 1949. - (Sociografieën van
plattelandsgemeenten ; VI)*

p. 82-83, p. 97-98

7. Ommen

De opvoeding der kinderen

Met de opvoeding der kinderen is het over het algemeen treurig gesteld. Er komt weinig van terecht. De aard van het boerenbedrijf brengt met zich mede, dat de oudere gezinsleden en ook de moeder de gehele dag druk bezig zijn. De opvoeding schiet er dus bij in. Hierbij is vooral de gewoonte van het introuwen van nadelige invloed. Er zijn dan vaak meerdere personen, die het kind naar hun eigen methoden trachten te beïnvloeden. Dat deze methoden niet altijd parallel lopen, behoeft niet te worden betoogd. Door haar centrale positie en door het feit, dat zij er meer gelegenheid voor heeft, komt de hoofdzaak van de opvoeding neer op de inwonende grootmoeder. Dit impliceert, dat het kind nu niet bepaald geregeerd wordt volgens modern-paedagogische ideeën en begrippen. Het kind intussen is ook niet dom en ziet dikwijls kans de verschillende partijen tegen elkaar uit te spelen, zodat dit weer aanleiding geeft tot onenigheid. Dat grootmoeder uiteindelijk zegeviert is begrijpelijk, want zij is het die de kinderen het meest verwent door b.v. met een zuurtje of een klontje suiker voor de dag te komen.

Van een doelbewuste, strakke leiding is dus geen sprake. Het straffen bepaalt zich uitsluitend tot lichaamsstraf. Het kind schreeuwt, dat horen en zien vergaat en zoekt troost bij één der andere partijen. In vele gevallen is de opvoeding negatief, in die zin dus, dat het kind wordt verboden en geremd door allerlei plaatselijke taboes en tradities.

Alleen aan godsdienstige vorming wordt wel iets meer tijd besteed. Zo moet het kind steeds de laatste woorden herhalen als grootvader uit de Bijbel heeft gelezen en moet het een aantal psalmen uit zijn hoofd leren. Hierbij blijft het meestal, zodat men niet de indruk krijgt, dat de godsdienst erg diep beleefd wordt.

Een zeer nadelige factor in de opvoeding is ook het late naar bed gaan van de kinderen. 's Avonds zitten ze mee aan tafel als er 'praatvolk' is gekomen en horen zodoende al vroeg dingen, waarvoor ze nog lang niet rijp zijn.

In de stad zijn de toestanden ietwat verschillend. De kinderen komen hier veel meer in aanraking met de diverse vormende beschavingselementen. Vooral bij de meer gegoede middenstanders, de ambtenaren en intellectuelen is de opvoeding ruimer, meer doelbewust en positief ontwikkeld.

Op het platteland blijkt, dat de jongere mensen wel verbeteringen willen invoeren, maar zij hebben daarbij echter te maken met tegenwerking van de oudere generaties. Vaak heerst de idee nog onder de boeren, dat de eigenlijke opvoeding op de school thuishoort, terwijl de scholen deze taak natuurlijk slechts in beperkte mate en tamelijk eenzijdig kunnen uitvoeren.

De levensomstandigheden zijn na de oorlog in Ommen, als overal elders, veranderd. We hebben gezien, dat de Ommenaren zich slechts gebrekkig aanpassen aan de veranderde toestanden. Men kan hieruit natuurlijk niet de conclusie trekken, dat er geen streven bestaat om vooruit te komen. Uiteraard is dit aanwezig.

Doch men kan dit beter beschouwen als een streven naar verruiming der financiële omstandigheden, dan als een drang tot sociaal opstijgen. Dit laatste impliceert, dat men tracht zijn stand en aanzien onder de medemensen te verhogen; deze drang is slechts in primitieve vorm aanwezig. De boeren hebben in de oorlogsjaren en daarna de gelegenheid gehad, hun materiële basis te verbreden. Het opgespaarde geld wordt evenwel niet productief gemaakt. Men zal het zelden aanwenden om het bedrijf te moderniseren, om aldus tot een hogere of betere productie te komen. De traditie, de vrees voor het nieuwe, het gebrek aan handelsgeest en initiatief zijn alle factoren, die hier een rol spelen. Evenmin wordt een deel van het spaargeld besteed om de kinderen een betere ontwikkeling te geven. De noodzaak hiervan wordt helaas te weinig beseft. Zo komen de spaarcentjes in de kous terecht en worden bewaard voor slechte tijden of aan de kinderen nagelaten.

In de stad onder de middenstanders vinden we dezelfde mentaliteit. Concurrentiezin, b.v. in de vorm van reclame, komt weinig voor. Daarvoor zijn de Ommenaren te gemoedelijk. Dit neemt niet weg, dat concurrentie - gezien het belangrijke toerisme - wel op zijn plaats zou zijn. Het een en ander geeft aan het stadje een vriendelijk, rustig karakter, een der elementen waardoor de keuze der vacatiegangers wordt bepaald, maar waarmee de moderne

maatschappij geen rekening kan houden. In dit verband vermelden wij nog de militaire dienstplicht, die vele jongelui uit hun oude milieu rukt. Hun ervaringen zullen vooral op de jongere generatie een stimulerende invloed uitoefenen.

De belangstelling voor godsdienstige vragen en sociale of culturele problemen is gering. Zijn er al verenigingen, die deze belangstelling trachten te wekken, dan worden die veelal gevormd of geleid door personen, die nog maar korte tijd in deze streek woonachtig zijn. De echte Ommenaren houden zich liever bezig met zakelijke vraagstukken die hun bekend en vertrouwd zijn. Echter ook dan ligt het niet in hun aard, hierover enthousiast te geraken. Op de lange visiteavonden onder de boeren wordt voornamelijk gepraat over de veestapel, de oogst, tevens geroddeld over de medemensen, maar over de preek die men Zondag in de kerk gehoord heeft, wordt niet gediscussieerd.

De verschillende confessionele verenigingen worden trouw bezocht, dat wil de traditie zo en men is geen goed Christen als men er niet komt. De activiteit en interesse blijven, zoals gezegd, beneden het normale.

Jan Haveman

De ongeschoolde arbeider : een sociologische analyse

Assen : van Gorcum, 1952

p. 42-42-44,52-53, 62-63

8. De ongeschoolde arbeider

De verhouding man-vrouw in het 'volksgezin' en in het gezin van het burgerlijk milieu

Met het voorafgaande raken wij een zeer belangrijk verschilpunt tussen het burgerlijk en het 'volks'-gezin: namelijk de wijze waarop het huwelijk tot stand komt en de wijze waarop de verhouding man-vrouw in het huwelijk gestabiliseerd wordt.

De sexuele betrekkingen tussen man en vrouw, die in ieder huwelijk van fundamentele betekenis zijn, bieden als zodanig een waarborg voor stabiliteit

in dit huwelijk. In vroegere eeuwen had het gezin vele functies, waardoor een bepaalde man en vrouw met hun kinderen aan het gezin gebonden waren. Man en vrouw waren gezamenlijk verantwoordelijk voor de gehele opvoeding van kinderen. Zij waren het hoofd van het gezin als arbeidsgemeenschap. Het gezin was een religieuze eenheid en bood zijn leden bescherming. Fabriek, kerk, school, politie en talrijke andere maatschappelijke instellingen hebben thans deze functies, waarop de gezinsbinding berustte, van het gezin overgenomen. In het moderne burgerlijke gezin berust de verhouding man-vrouw en ouders-kinderen daarom voornamelijk nog slechts op een gevoelsbinding. Het is voor het modern burgerlijk bewustzijn vanzelfsprekend, dat de betrekkingen tussen de huwelijkspartners op een psychisch-geestelijk niveau in een affectieve binding, d.w.z. door wederzijdse liefde, gestabiliseerd zijn.

Er is een opmerkelijk verschil tussen het gezin in de volksbuurt en het burgerlijk milieu. Niet alleen in de wijze, waarop het gezin in het algemeen ontstaat en in de grondslag waarop de gezinsbinding berust, maar ook in de wijze waarop de gezinseenheid beleefd wordt. Is men in het burgerlijk milieu zich deze eenheid in en door isolering van de maatschappelijke omgeving bewust, in de volksbuurt beleeft men deze eenheid als lid van de buurtgemeenschap, d.w.z. in en door contacten met de directe omgeving.

De intieme huiselijke gezelligheid kent men niet in de volksbuurt. De man en de oudere kinderen aan het werk, de vrouw in huis, de jongste kinderen op school of op straat, is het beeld van het gezin overdag. De man op straat of vermoeid in een stoel, de vrouw aan het werk, de jongere en oudere kinderen op straat is het beeld van het gezin des avonds. De zeer bekrompen één- of tweekamerwoningen kunnen moeilijk het gezin in zijn geheel anders dan slapend of etend bevatten. Overigens voelt men het ontbreken van de huiselijke sfeer, anders dan in het burgerlijk milieu, niet als een gemis. Hoogst zelden ziet men het gezin als zodanig tezamen en met de 'huiselijke gezelligheid' als maatstaf zou men menen, dat alle gezinsbinding ontbreekt. Deze conclusie is echter onjuist. De eenheid is aanwezig. Dit blijkt vooral dan, wanneer men het gezin poogt te splitsen. Bij opneming van een kind in een inrichting of verwijzing van de man naar een DUW-kamp, stoot men op de allerheftigste weerstanden, waarbij de gehele buurt schijnt betrokken te zijn.

Het is niet juist te veronderstellen, dat deze eenheid en binding slechts zou bestaan, wanneer zij bedreigd wordt. Dit was de mening van een aantal ambtenaren, die ik sprak. Een eenheid, die niet bestaat, kan echter moeilijk bedreigd worden. Op de een of andere wijze moet men in deze gezinnen, ondanks het ontbreken van de huiselijke gezelligheid, de saamhorigheid als tastbare realiteit ervaren. De vraag is: in welke vorm?

Er zijn vele verschijnselen, die er op wijzen, dat gezins- en buurteenheid in vele opzichten identiek zijn. Het contact met de burens is bijvoorbeeld van die aard, dat men de indruk krijgt dat een 'buurtgezelligheid' de plaats van de 'huiselijke gezelligheid' heeft ingenomen. Wanneer de burens op bezoek zijn, zijn zij als gezinsleden, voor wie men geen geheimen kent. De gezinnen, die in een buurt tezamen wonen, kennen elkaar volledig en er is geen onderscheid tussen de primaire gezins- en primaire buurnormen. Gezinsopvoeding is in dit milieu buurtopvoeding. Het gezin identificeert zich zo volstrekt met zijn omgeving dat wanneer de kinderen op straat spelen, de ouders het gevoel hebben, dat zij thuis zijn.

De gezinnen zijn de eenheden, waaruit de buurt als primaire groep is opgebouwd en vergelijkbaar met de individuele personen, waaruit het gezin in het burgerlijk milieu als primaire groep is samengesteld. Raakt men in het burgerlijk milieu aan een gezinslid dan raakt men aan het gezin als geheel. Raakt men in de volksbuurt aan een gezin dan raakt men daar aan de volksbuurt als geheel. Gezinsisolement kent men niet, wel het isolement van de volksbuurt, d.w.z. het totaal van de gezinnen, dat op eenzelfde sociaal niveau in één of meerdere straten tezamen woont. Niet in een isolement beleeft het gezin zijn eenheid maar als deel van een groter geheel.

Wanneer men als interviewer een gezin in de volksbuurt bezoekt, is de eerste indruk, dat hier het gezin, meer nog dan in het burgerlijk milieu, in een isolement is. Het normale middel om met een gezin in het burgerlijk milieu in contact te komen, de huisbel, ontbreekt hier vaak. Wanneer men vervolgens na een herhaald kloppen, de aandacht van de gezinsleden getrokken heeft, en de voordeur, die klaarblijkelijk weinig of nooit gebruikt wordt, met moeite geopend is, heeft een introductie, waaruit blijkt, dat men namens de een of andere belangrijke instantie komt, als regel een totaal ander effect dan in het

burgerlijk milieu. Officiële introducties bejegen men met wantrouwen. Een direct persoonlijke vertrouwelijkheid, die in het burgerlijk milieu ten zeerste gewantrouwd zou worden, opent daarentegen het gezin voor de interviewer. Is dit gesloten zijn van de voordeur dan geen symbool van een volledig isolement? Ja en neen. Het gezin is zonder contact met personen, die door de voordeur naar binnen plegen te gaan, na hun komst door middel van een huisbel aangekondigd te hebben. Het gezin staat gereserveerd tegenover hen, die hun houding bepalen overeenkomstig de formele burgerlijke fatsoensnormen. Het eigenlijke contact, dat het gezin met zijn omgeving onderhoudt, gaat via een zij- of achterdeur. Deze staat echter dan ook open voor ieder, die in de buurtsaamhorigheid is opgenomen. De gesloten voordeur en de open achterdeur vormen tezamen het symbool van de gesloten buurtsolidariteit.

Rapport Zuid-Oost Drenthe
Sociaal onderzoek ontwikkelingsgebieden
Onderzoekteam: M.J. van Doorn-Janssen...(et al.)
Amsterdam : ISONEVO, (1954)
p. 13-19

9. Zuid-Oost Drenthe

Het gezin

In de veenkoloniale samenleving kunnen we in grote lijnen twee sociale lagen onderscheiden, - de verzorgende groepen laten we een ogenblik buiten beschouwing - n.l. de veenkoloniale grote boeren, grotendeels van Groningse herkomst, die hun boerderij in eigendom of in pacht bezitten, en de brede laag der arbeiders. In deze laag onderscheiden we de vaste (land)arbeiders; de losse arbeiders - d.w.z. voor een gedeelte van de tijd werkend in het veen, voor een ander gedeelte in de landbouw, n.l. in de campagnetijd, in de winter terugvallend op de D.U.W. of P.C.W. -, de eigenlijke veenarbeiders n.l. in de streken waar nog geveend wordt en de veenbevolking, die overgegaan is naar de industrie. Al deze groepen zijn voortgekomen uit het 19de-eeuwse veenproletariaat.

Over het gezinsleven van de grote boeren kunnen we kort zijn. Het betreft hier vrij sterk op zichzelf staande gezinnen, gesloten naar buiten, die alle aandacht besteden aan de opvoeding der kinderen en dit op grond van hun financiële positie ook kunnen doen. Tussen de arbeidersbevolking, die het onderwerp van onze beschouwingen zal zijn, en deze grote boeren, die geen bijzondere sociale problemen hebben, bestaat een duidelijke kloof.

Anders dan op de zandgronden is de sociale eenheid in het veen het gezin. Samenwoning met de oudere generatie komt wel voor, maar is vrijwel steeds een gevolg van de woningtoestand van het moment; men streeft dus naar opheffing van deze samenwoning zo spoedig dit mogelijk is. Hieruit volgt, dat de invloed van de grootouders op het gezin niet traditioneel, maar persoonlijk en incidenteel bepaald is.

De economische situatie van het gezin brengt met zich mee, dat vele vrouwen in de zomer op het veld meewerken, vanaf het wieden in het vroege voorjaar tot aan het aardappelrooien in het najaar. Deze werkgewoonte is een voortzetting van de oude toestand bij de vervening, toen er gezinscontracten werden gesloten en de vrouw dus vanzelfsprekend met de man meewerkte. Alleen moeders met zeer kleine kinderen werken niet buitenshuis.

Evenals in de meeste arbeidersgezinnen elders houdt de vrouw de beurs, terwijl de man en de kinderen meestal zakgeld ontvangen.

Hoewel de lichamelijke verzorging van de kinderen niet slecht is te noemen, laat anderzijds de opvoeding, o.m. als gevolg van het werken van de moeder buitenshuis, te wensen over. Men houdt zich weinig met de kinderen bezig, gedeeltelijk omdat men eenvoudig de taak van de moeder in dit opzicht niet begrijpt. De kinderen worden de straat op gestuurd of naar de kleuterschool verwezen: daar zijn ze tenminste niet tot last van de ouders.

Ofschoon de ouders dus eigenlijk niet aan een bewust opvoeden toekomen, en de kinderen in veel gevallen hun eigen zin doen, is er van de zijde der ouders echter wel belangstelling voor de schoolprestaties. Maar ook hier blijkt de zeggenschap der kinderen weer groot: niet zelden beslissen deze of zij naar een ambachtsschool gaan en ook wel over de beroepskeuze.

Tot aan de leerplichtige leeftijd gaat een zeer grote groep van de kinderen naar ambachtsschool en huishoudschool, maar met 15 jaar verlaat een aantal de school definitief.

Op deze zelfde leeftijd gaat de jeugd zich volwassen voelen. De ouders hebben

dan vrijwel geen gezag meer en verliezen de controle over de vrijetijdsbesteding. Dit laatste geldt vooral voor de woensdag- en zaterdagavond en de zondag; de andere avonden is men nog veelal thuis of bij vrienden. Het zijn vooral de jongens die op straat lopen, tot groepsvorming en luidruchtigheid komen, maar van bendevorming kan o.i. niet gesproken worden. Ook baldadigheid komt slechts sporadisch voor. De meisjes daarentegen blijven veelal thuis, waar ze de tijd vaak met breien doorbrengen.

Buiten deze avonden wordt de vrijetijdsbesteding in verenigingsverband besteed: jeugdclubs, gymnastiekclubs, en wat de meisjes betreft, enkele naaicursussen.

Een merkwaardige trek van de vrijetijdsbesteding op zondag is de trek naar de 'huwelijksmarkten', dit zijn algemeen bekende ontmoetingsplaatsen voor jongens en meisjes, zoals het 'tussen de bruggen' te Klazienaveen, waarheen de jeugd uit een groot deel van de omtrek komt. Ook kinderen van 13, 14 jaar lopen hier 's middags mee maar naarmate het avond wordt, zijn het de ouderen die het merendeel vormen. Men telt 'tussen de bruggen' 700 tot 1000 jongeren. Het is typisch de arbeidersjeugd, die hieraan deelneemt. Enigszins gelijkend op het gebruik van 'crediet geven' of 'Los hoes' is het 'oppassen' (soms ook 'credieten' genoemd) in de veendorpen; alleen in Klazienaveen kent men dit gebruik niet. Hoe sterk deze volksgewoonte met het samenlevingspatroon is verweven, blijkt wel uit het tot nog toe vergeefse ageren ertegen o.m. van R.K. zijde.

Door de ouders wordt aan de jeugd geen seksuele voorlichting verstrekt. Men laat het liever over aan andere instanties, zoals verenigingen, die echter op dit punt ook niet zeer actief zijn. De Vereniging voor Sexuele Hervorming ontplooit in verschillende veendorpen wel activiteit, o.a. in Klazienaveen, maar er kon niet worden nagegaan met welk resultaat.

Gedwongen huwelijken komen veel voor, echter niet als uitvloeisel van een volkszede, zoals op het zand. Voor Klazienaveen schat men het percentage op 70 à 80%, voor Nieuw Amsterdam op 50%. In ieder geval wordt in arbeiderskringen weinig aandacht eraan besteed; in burgermilieu geldt het meer als een schande. De ongehuwde moeder is geen probleem. Men trekt altijd de consequenties van het premaritale verkeer, en de weinige keren dat dit niet gebeurt, slaagt het meisje er toch wel in een echtgenoot te vinden.

Introuwen is daarom gewoon, omdat het jonge gezin niet over voldoende middelen beschikt om een eigen huishouden op te zetten. Tegen de tijd dat er een

of twee kinderen zijn, heeft men meestentijds wel een woning kunnen bemachtigen.

De 'zelfkant' van het veen

In de laatste tientallen jaren is het sociaal-economische peil van de eertijds in zo slechte omstandigheden verkerende veenbevolking zeer aanzienlijk gestegen. Dit hing grotendeels samen met de beëindiging der vervening, waardoor de beste elementen de gelegenheid kregen zich blijvend te vestigen en hun bestaan een vastere basis kreeg, zowel sociaal als economisch. In de 'zelfkant' daarentegen blijft de stijl der vroegere veenarbeid voor een deel gehandhaafd: het accoordwerk, de seizoenswerkloosheid, de onregelmatige maar hoge inkomsten, de onoordeelkundige besteding van het inkomen, het niet zeldzame drankmisbruik en agressieve optreden. Indien nog ergens van toepassing, dan geldt hier wellicht tot op zekere hoogte het 'turf, jenever en achterdocht'.

Amsterdamse Veld en Schoonebeker Veld

Sociologisch gezien is deze bevolking het meest primitief van de hele Z.O.-hoek van Drenthe. Hier is het verveningsproces doodgelopen tegen de Duitse grens, waardoor de met het veenfront meetrekkende arbeiders, d.w.z. de sociaal meest instabiele groep, hier hun tenten opsloegen. Bovendien was deze sterk geïsoleerde streek een uitstekende wijkplaats voor al degenen, die elders de grond onder de voeten te warm werd, zoals Duitse deserteurs.

De bevolking is zeer op haar vrijheid gesteld: men duldt niet de minste critiek van buitenstaanders, evenmin gezag, en men kan zelfs velen van hen driftig en vechtlustig noemen. Het komt voor, dat de agressiviteit leidt tot vechtpartijen, waarbij zelfs zonder dat er gedronken is, het mes wordt getrokken. Wat de familiale relaties betreft: de kinderen worden vaak met sentimentaliteit behandeld, maar op de belangen van het kind wordt niet gelet. Zo wordt b.v. een injectie afgewezen 'omdat het kind pijn wordt gedaan', maar men is niet gevoelig voor het argument, dat de injectie noodzakelijk is voor de gezondheid.

Door de grote gezinnen en de instelling der ouders is de aandacht, die aan de kinderen wordt besteed, doorgaans gering. Kleuters moeten zich zelf redden en nog jonge kinderen worden belast met het toezicht op de nog kleinere.

In zekere zin kan men van een sterke band in de gezinnen spreken. Echtscheiding komt niet voor.

Toch kan men niet zeggen, dat er geen geleidelijke verbetering in de toestand is

te bespeuren. De ruwheid, vooral t.a.v. de vrouwen is duidelijk minder dan vroeger. Dank zij de onvermoeide strijd van de R.K. wijkverpleegsters gaat de hygiëne vooruit en wordt voor zuigelingen momenteel redelijk - naar de maatstaven van deze samenleving - gezorgd. Hoe de toestand nog slechts kort geleden was, kan geïllustreerd worden door het feit, dat men eerst sedert ca. 10 jaren van borden eet in plaats van uit een gemeenschappelijke pan of kom. Het zal geen verwondering wekken te vernemen, dat het percentage geestelijk minderwaardigen, vooral onder de jongens, hoog is.

Zwartemeer

Hoewel Zwartemeer niet op één lijn is te stellen met de twee bovengenoemde kernen, is dit dorp toch wel zeer duidelijk, in minder gunstige zin, te onderscheiden van het overige Z.O.-Drenthe.

Men werkt zeer overwegend in het veen, zelfs over de grens; slechts betrekkelijk weinigen, vooral jongeren, werken in de fabriek. De vroegere vrouwenarbeid in het veen komt thans niet meer voor, maar de weerslag is nog steeds te merken in het gebrek aan huishoudelijke kennis bij de moeders. Wel komt het nog voor, dat meisjes in het veen werken, al verkiezen de meeste fabrieksarbeid. In de jaren 1946, 1947 en 1948 werd hier goed verdiend: men hoort van gezinsinkomens van fl. 200 tot 300 per week. Van sparen kwam echter niets: alles is opgemaakt.

De bevolking van Zwartemeer is nooit los gekomen uit de opvatting, dat men alles 'krijgt'; als 'armen mensen' heeft men voortdurend ondersteuning te verwachten. Ook vrije hoge inkomsten, zoals in bovengenoemde jaren, doen aan deze opvatting niets af. Hiermee hangt samen dat het geld zeer onoordeelkundig besteed wordt. De besteding van het inkomen ligt geheel in de handen van de vrouw; de man krijgt zakgeld en zal zich niet met de besteding van het geld bemoeien. Eerst langzamerhand raakt men enigszins vertrouwd met de mogelijkheid van het aanschaffen van huishoudelijke stukken als een wasmachine, stofzuiger, e.d. Hoe vreemd men in het algemeen nog tegenover deze dingen staat, bewijst de angst die men toont voor elektrische apparaten.

Aan opvoeding van de kinderen wordt niet veel gedaan. De ouders spelen niet met de kinderen; deze hebben ook geen speelgoed, maar spelen met gebruiksvoorwerpen als potten, pannen, lepels, bezems en kruiwagens. De houding der ouders wordt het best gekarakteriseerd door de verontschuldiging 'Het kind wil niet'; dit betreft dan zelfs kleuters van een paar jaar, en slaat evengoed op niet

eten als op de weigering naar de kleuterschool te gaan.

Het gezin gaat gewoonlijk gezamenlijk aan tafel, maar wie klaar is, staat op of loopt al eerder met de boterham in de hand weg. De jongere kinderen snoepen veel.

De rijpere jeugd loopt op straat. Woensdag, Zaterdag en Zondag zijn de 'vrijdagen'. Op Zondag trekt men naar Klazienaveen 'tussen de bruggen'. Met 15, 16 jaar wordt de jeugd als volwassen beschouwd.

Hebben de kinderen die leeftijd bereikt, dan trekken de ouders hun handen van de kinderen af: zij moeten het verder nu maar zelf weten, men heeft verder geen verantwoordelijkheid meer. De ouders begeven zich rond 9 uur te bed en zijn onkundig van het doen en laten der kinderen. Ook hier komt het systeem van 'credieten' voor.

De normale huwelijksleeftijd ligt rond twintig jaar. Volgens schattingen van zegslieden, die zich intensief met de gezinnen bemoeien, varieert het percentage gedwongen huwelijken van 75 tot 95%. Dit geldt voor alle bevolkingsgroepen.

In de gezinnen bestaat een sterke band tussen ouders en kinderen; men kan niet zonder elkaar. Gehuwde kinderen komen zo mogelijk dagelijks bij de ouders op bezoek. Introuwen komt veel voor; eerst na twee of drie jaar betreft men een eigen woning. Zo lang men samenwoont, voert men gezamenlijk de huishouding. De grootmoeder is wel in tel, maar heeft niet de leiding.

In huis ontbreekt sfeer. Men heeft er geen gevoel voor. Feesten culminereren in eten, en vooral in drinken en dansen. Men ziet nog al eens dronken mensen langs de weg en in de café's. Een bruiloft heet eerst dan geslaagd, 'als men goed zat geweest is'. Het drankmisbruik ligt nog dermate in het 'normale' vlak, dat men zich tot refusalkuren niet laat overhalen. Onze zegslieden verklaarden echter, dat het drankmisbruik toch wel aanzienlijk minder is dan een dertig jaar geleden.

De gezinnen zijn open: men loopt vrijelijk bij elkaar binnen. Er is onderscheid te maken tussen de oude groep der veldbewoners, die een sterkere eenheid vormen, en de later gekomen bevolking. Bij de oude groep leven nog de burenplichten bij huwelijk en begrafenis. Het geleidelijk verdwijnen van de burenplichten vloeit voort uit de verminderende noodzaak tot onderlinge hulp: men kan nu zonder veel moeite gebruik maken van deskundige hulp.

G.A. Kooy
De oude samenleving op het nieuwe platteland
Assen : Van Gorcum, 1959
p. 170-172

10. De oude samenleving op het nieuwe platteland

Achterhoekse agrariërs over hun samenleving

Wel is in de loop der jaren het welvaartspeil verhoogd in absolute zin, maar op de kleine Achterhoekse bedrijven van gemiddeld een achttal bunders ligt het geldinkomen per (produktieve) arbeidskracht vandaag de dag toch altijd betekanend lager dan dat per (produktieve) kracht in de gezinnen der Achterhoekse industrie-arbeiders. De betekenis, die het economische aspect heeft voor het welzijn van het samenwoningsgeheel, maakt, dat de betrekking tussen bijv. de vader en diens gehuwde zoon-opvolger, niet slechts, zelfs niet vooral, een betrekking tussen vader en zoon, maar er een tussen de uiteindelijk voor de bedrijfsuitkomsten verantwoordelijke ondernemer en een medewerker is. (Herhaaldelijk verzochten respondenten, dat de jonge boer en zijn vrouw door de oudste generatie werden behandeld als resp. knecht en meid. Ja, slechter nog.) Samenvattend, kan worden gesteld, dat in het traditionele familiehuishouden, multifunctioneel geheel als het is, de vrijheid van alle leden beperkt wordt, doordat deze steeds met elkander hebben te rekenen, alsook, dat de vrijheid van sommige der volwassen leden van dit huishouden op bijzondere wijze wordt beperkt ten gevolge van de betekenis, die de economische functie in het totale functionele complex van de verwantschappelijke eenheid bezit.

(...)

Beleven de leden van de Achterhoekse traditionele samenwoning een vrijheidsbeperking, die uit het samenwonen voortkomt? Het onderzoek leert, dat er in de Achterhoek van heden een reële samenwoningsproblematiek bestaat van soms zeer ernstig karakter en dat deze problematiek wortelt in de opkomst van een individualistischer levensbeschouwing. Ook de mens uit het buurtschap achter de IJssel is vandaag aangeraakt door de ideologie, waarin verzet wordt aangetekend tegen de volledige inkapseling van de persoonlijkheid in het hiërarchisch verband. Het is dikwijls een nog zwak of zeer aar-

zelend verzet, want de kracht van de nieuwe ideologie vindt een sterke tegenkracht in dat, wat vanouds richtinggevend was voor het samenleven tussen Achterhoekse mensen: de noodzaak om het belang van de organische levensverbanden, waarvan de enkeling deel uitmaakt, te doen prevaleren boven het strikte eigenbelang. Eerbied voor en gehechtheid aan overgeleverde inheemse verhoudingen maken een volledige breuk met deze verhoudingen tot een absolute onmogelijkheid, waardoor - er kan met niet genoeg nadruk op worden gewezen - de traditionele samenwoningssituatie langer bestendig bleef dan strookt met het nieuwe individualistische levensgevoel en de daarmee verbonden nieuwe normen. Het moet worden uitgesproken, dat in menig geval samenwoningsleed - gevolg van het nieuwe individualisme - had kunnen worden voorkomen, mits men de moed zou hebben gehad om te handelen overeenkomstig de on-Achterhoekse levenswijze, waarmee men in de aangegane samenwoning een element inbracht, dat aan haar vijandig was!

Het werkelijk doorleefd verzet tegen het samenwonen is zonder twijfel het meest en het sterkst aanwezig onder de in het schoonouderlijk huis ingetrouwde vrouwen. Hun specifieke taak op een overwegend eng ruimtelijk gebied, en hun herkomst uit een 'vreemd' milieu brengen met zich mee, dat zij moeilijker dan de ingetrouwde schoonzons of de ingetrouwde dochters de belangrijke consequenties van de samenwoning aanvaarden. De Achterhoekse samenwoningsproblematiek is daarmee echter niet in diepste grond de spanningsverhouding tussen de schoondochter en de bloedverwanten van haar man. Het is een problematiek, die resulteerde uit het verlangen van de moderne mens om, eenmaal volwassen zijnde, slechts tezamen met een enkele ander - de huwelijkspartner - een richting te geven aan het bestaan, die strookt met sterk persoonlijke verwachtingen en idealen. In de uiteenlopende kleine en grote, voorbijgaande en durende moeilijkheden, die in de huidige Achterhoek binnen de familiehuishoudingen bestaan, drukt zich ook nog steeds de oeroude menselijke onmogelijkheid uit om zich geheel voor de ander in te zetten. Uit deze moeilijkheden spreekt echter vooral een nieuwe geest, die insluit het verlangen naar gezinsautonomie. Het is het gezin, dat in de Achterhoek bezig is, aarzelend de plaats in te nemen, die het elders in Nederland soms reeds lang verworven heeft.

Flip Lindo

Maakt cultuur verschil? : de invloed van groepsspecifieke gedragspatronen op de onderwijsloopbaan van Turkse en Iberische migrantenjongeren

Amsterdam : Het Spinhuis, 1996

p. 43-48, 79-83

11. Maakt cultuur verschil?

Gezag, reciprociteit en de huishoudenscyclus

Turkse vaders nemen ingrijpende beslissingen op eigen gezag, zonder overleg.

Soner (Turk, 26 jaar, afgebroken lts-opleiding, getrouwd): 'Mijn vader zei altijd: jullie moeten naar school, dan kan je later op kantoor werken, dat is beter! Maar toen ik in de tweede klas van de lts zat moesten we allemaal [Soner, zijn jongere broer en twee jongere zussen] van school af. Toen zei hij: beter nu stoppen met school en gaan werken.' Soner heeft de overwegingen van zijn vader om hen van school te halen nooit begrepen. 'Mijn vader was heel streng. We deden wat hij zei. Hij werd kwaad en zette je onder druk.'

Dit voorbeeld toont dat ouders zeer uitgesproken kunnen zijn over het belang van onderwijs voor de maatschappelijke carrière van hun kinderen, maar prioriteiten kunnen stellen die op een negatieve wijze de schoolloopbaan van (één van) de kinderen beïnvloeden. De vraag is nu in hoeverre zulke prioriteiten iets zeggen over een houding jegens het Nederlandse onderwijs.

Ofschoon in bovenstaand voorbeeld Soner de motieven van zijn vader om hen van school te halen nooit heeft begrepen, ligt het voor de hand aan te nemen dat het hier om financiële overwegingen ging. Zoals hieronder nog uitgebreider wordt besproken, beheert en verdeelt in Turkse gezinnen de vader het gezinsinkomen. Daar vallen ook de inkomens van zijn zoons onder, vaak nog jaren nadat deze getrouwd zijn, kinderen hebben en op zichzelf zijn gaan wonen. Ook Soner heeft nog lang zijn volledige inkomen aan zijn vader afgedragen. In dit geval is het onbekend waarom zijn vader zo plotseling besloot het gezinsinkomen te verhogen. Pratend met Turkse jongeren werd ik echter vaak deelgenoot gemaakt van de lasten en zorgen van hun vaders. Bij Iberische jongeren was dit veel minder het geval.

De vader van Fatma (Turkse, 18 jaar, getrouwd, heeft net haar meao-opleiding afgebroken) vindt school nu wel belangrijk voor de kinderen. Door het lot van zijn dochters uit een eerder huwelijk, die als jongvolwassenen naar Nederland kwamen en nu allemaal in een wasserij werken, is hij het nut van het Nederlandse onderwijs gaan inzien. 'Maar', zegt Fatma, 'toen mijn vader voor het eerst hoorde van het boekengeld voor mij schrok hij wel.' ['Heel moeilijk', zegt vader, die erbij zit.] En het lesgeld, duizend gulden, dat vond hij ook wel hoog. 'Als straks m'n jongere kinderen naar school gaan, wordt dat m'n ondergang', zegt hij. 'Als ze straks met z'n vieren tegelijkertijd op de hoge school zitten.' In het gesprek benadrukt vader afwisselend het belang van onderwijs en zijn zware financiële verplichtingen.

Behalve de financiële lasten die het - vaak relatief grote - gezin zelf voortbrengt (de hoge kosten van het huwelijk van zonen en dochters en de afkoping van de dienstplicht van zonen worden hier altijd genoemd), bezorgen reciprociteitsverplichtingen tegenover collaterale verwanten en ongerelateerde dorpsgenoten de vaders volgens meerdere jongeren veel zorgen. De oplossingen die zij hiervoor zoeken zijn vaak ad hoc en hebben ingrijpende gevolgen voor alle gezinsleden, zonder dat die bij de beslissing worden betrokken.

Ook het spaar- en investeringsgedrag van vaders is een regelmatig terugkerend onderwerp in gesprekken met Turkse jongeren. Vaders investeren een belangrijk deel van het familie-inkomen in winkels, huizen en grond in Turkije. Van Schelven (1987) ziet (met de Duitse auteur Stüwe) de ratio achter dit spaarge drag in de gerichtheid op terugkeer van de ouders. De altijd sterk gebleven terugkeerwens van de Turkse eerste generatie is zeker onlosmakelijk verbonden met haar spaarzin; niettemin zijn hier tegelijkertijd nog andere aspecten mee verbonden. Ook Iberische ouders zijn gefixeerd op terugkeer; met name de Spaanse eerste generatie brengt haar terugkeerplannen daadwerkelijk ten uitvoer. Iberische ouders sparen hier natuurlijk eveneens voor; het was in feite de belangrijkste, zo niet enige beweeggrond voor hun vertrek naar Nederland. Toch hebben zij over de jaren hun spaar- en investeringsgedrag meer afgestemd op uitsluitend de belangrijkste oudedagsbehoeften. Dit betekent dat men een huis of appartement heeft en daarnaast nog wat geld, en verder vertrouwt op het toekomstige pensioen of de aow. De investeringsgeneigdheid van Turkse vaders is sterker, en meer op status in het heden gericht. Het 'thuisfront' wordt buitengewoon belangrijk gevonden waar het gaat om een oordeel over

de verworvenheden van het verblijf in Nederland. Men denkt, meer dan bij Iberische migranten, met de aankoop van grond, huizen en winkels de reputatie van succesvol migrant veilig te stellen. Daarnaast vervullen investeringen in het herkomstland een functie in de relaties van reciprociteit die ouders onderhouden met hun kinderen.

De vader van Orhan (Turk, 20 jaar, lts-b) en Selma (Turkse, 23 jaar, lhno, volgt opleiding voor crèche-leidster) heeft op geërfde grond in de provinciehoofdstad van de herkomststreek in Turkije een betonnen casco laten neerzetten voor een aantal winkels met daarboven woonhuizen, waaronder een voor zijn zoon, zijn dochter en hemzelf. Zijn kinderen moeten de rest op eigen kosten 'invullen'. Orhan stuurt meer dan de helft van zijn inkomen naar Turkije voor de bouw en inrichting van zijn huis, 'net zo lang tot het klaar is'. Hij is nu al drie jaar met zijn huis bezig. Het zal nog lang duren, want als het huis af is, moet het nog ingericht worden, en alles is heel duur. De huizen staan nog steeds op naam van de vader. Hun vader heeft ze gezegd: 'Pas wanneer ik doodga erven jullie', doelend op zijn voornemen Orhan en Selma niet eerder in het bezit te laten komen van de huizen waar zij zelf zo veel in investeren. Op deze wijze denkt hij zijn kinderen aan zich te binden. In Nederland woont Orhan, die nu een jaar getrouwd is, bij zijn ouders. Van zijn vader mag hij apart gaan wonen. Maar dat is economisch niet goed haalbaar, gezien de kosten die Orhan heeft aan zijn huis in Turkije. Ook draagt hij natuurlijk bij aan het huishouden. 'Want ik woon thuis bij mijn ouders, ik eet nog van hen, ik gebruik hun douche... het kan toch niet dat ik niets geef? Dat kost allemaal geld.' Orhan houdt van zijn salaris nauwelijks wat over voor extra uitgaven voor hem en zijn vrouw. Het steekt hem bijzonder dat hij, als enige in zijn kennissenkring, nog geen rijbewijs heeft of een auto. Maar rijlessen kan hij niet betalen. 'Mijn vader geeft me altijd advies. Hij zegt: maak eerst je huis maar af.' Orhan blijft voorlopig in Nederland, en zal natuurlijk voor zijn ouders zorgen als zijn vader gepensioneerd is en zijn ouders pendelen tussen Turkije en Nederland. Later gaat hij ook naar Turkije, hij weet alleen nu nog niet of dat op zijn dertigste of zijn veertigste zal zijn. 'Wanneer ik met de vut ga, vroeg uittreden, of je bent ziek... kan toch? Dat je ziek bent en zegt: wat doe ik hier eigenlijk in Nederland. Dat zeggen de mensen. Van ik ga liever naar m'n eigen land. M'n eigen huis. Gaat m'n inkomen ook omhoog... ik heb daar winkels...'

Dit voorbeeld is, zoals de andere voorbeelden in dit boek, natuurlijk uniek in de wijze waarop verschillende gedragsmotieven met elkaar verweven zijn. In verschillende combinaties met elkaar, of elk afzonderlijk, ziet men deze en nog andere motieven steeds verschijnen in de relaties tussen leden van Turkse gezinnen in Nederland: de sterke gerichtheid van de ouders op de gemeenschap van herkomst, het op de lange termijn binden van de kinderen aan de doelstellingen van de ouders, de morele bevoegdheid van vaders te beschikken over het inkomen van volwassen kinderen. Op welke wijze de in bovenstaand voorbeeld genoemde motieven samen met andere hebben ingegrepen in de onderwijsloopbaan van Orhan en Selma, komt later nog aan de orde. We zullen zien dat het relatief vroege trouwen van Turkse jongeren hierin ook een belangrijke rol speelt. Vooral voor mannen betekent dit geenszins dat zij op jonge leeftijd onafhankelijk worden van hun ouders.

Veel Iberische en Turkse jongeren beklemtonen een door hen waargenomen verschil met Nederlandse gezinnen: een vaak gehoorde opmerking gedurende dit onderzoek was dat Nederlanders hun kinderen als ze achttien zijn 'de deur uitzetten' (zie ook Böcker). Zowel Iberische als Turkse jongeren stellen hier tegenover dat zij, in tegenstelling tot Nederlandse jongeren, zo lang thuis kunnen blijven wonen als ze willen. Inderdaad vestigen Iberische noch Turkse jongeren zich snel alleen. Niettemin zijn er in de ontwikkeling van de wijze waarop men tijdens de adolescentie in het gezin van herkomst samenleeft grote verschillen tussen de Iberische en de Turkse groep.

Lijkt voor Iberische jongens de jeugdfase veel langer - omdat zij het huwelijk uitstellen, langer studeren, en ook vaak daarna nog, ongetrouwd met een baan, thuis blijven wonen -, aan de andere kant worden tegen het einde van de adolescentie de teugels gevierd.

De ouders van Joaquim (Portugees, 24 jaar, hts) waren vroeger streng voor hun zoon. Nu heeft hun nog inwonende zoon alle vrijheid. Joaquim heeft een Nederlandse vriendin die zijn ouders volledig hebben geaccepteerd. Zij logeert bij hen, en hij gaat ook bij haar ouders logeren. Joaquims ouders zullen alles voor hem blijven betalen wat nodig is als hij wil blijven leren. Vader: 'We zagen dat hij nog zin had om te studeren, hij moet doen wat hij wil. We zeggen alleen altijd maar: als we kunnen dan helpen we je, ga maar verder. Dat zeggen we vandaag ook nog.' Joaquim benadrukt dat hij nooit

een bijbaantje zal hoeven nemen. 'Want ze denken zo: met huiswerk kunnen we je niet helpen, dus dan moet het maar financieel.' Onlangs heeft hij nog een nieuwe computer gekregen, die hij voor zijn studie nodig heeft. De ouders van Joaquim zijn zich gaandeweg gaan interesseren voor de studie van hun zoon, zonder er overigens ook nu nog veel van te begrijpen. Joaquim vindt het nog steeds jammer dat zijn ouders zijn instroom in het voortgezet onderwijs geheel aan de school hebben overgelaten. Hij werd verwezen naar de mavo. Door ziekte en een ongeval heeft hij twee keer op de mavo gedoubleerd. Nu denkt hij dat hij best meteen met de havo had kunnen beginnen; dan had hij zijn studievertraging beperkt en was hij nu verder geweest met zijn opleiding.

Anticiperend op hun toekomstige onafhankelijkheid in hun eigen gezin, wordt aan studerende Iberische adolescenten alle ruimte gegeven om te investeren in hun opleiding. Als zij hun onderwijsloopbaan hebben afgesloten en werken (en nog thuiswonen), wordt hen ook op andere terreinen niets in de weg gelegd. In Turkse gezinnen echter blijven de patriarchale verhoudingen tussen vader en zoon langer in stand: ook als zonen van school zijn en werk hebben, zelfs als zij getrouwd zijn en soms ook als zij al een eigen woning hebben, blijven zij onder vaderlijk gezag. Voor Turkse jonge mannen betekent het huwelijk in de meeste gevallen (twaalf van de zeventien getrouwde mannelijke informanten) niet dat men zich onmiddellijk verzelfstandigt van het gezin van herkomst. De afhankelijkheid van ouders die in het algemeen de jeugdfase kenmerkt, is met het huwelijk niet voorbij. Men blijft onder het gezag van vader, vaak financieel totaal afhankelijk, totdat deze besluit zijn zoon 'apart te verklaren'. Ook de internalisering van de gezagsverhoudingen lijkt stand te houden: een aantal volwassen informanten biecht op nog steeds bang voor hun vader te zijn.

Kemal (Turk, 24 jaar, mavo-c getrouwd, één kind, klm-werknemer) bewoont een eigen huurwoning. Net zoals zijn 21-jarige getrouwde broer, die nog thuis woont, 'hoort' hij nog bij zijn vader. 'Ik woon apart, maar met alles ben ik nog steeds verbonden aan m'n vader. Financieel, als ik iets wil kopen dan moet ik dat eerst aan m'n vader vragen. Het gaat er niet om dat ik dom ben, of dat ik het niet kan, maar het is bij ons normaal. (...) Dus nog steeds volg ik op wat mijn vader zegt. Ik heb een vrij strenge vader ook. Kijk, ik zou ook kun-

nen zeggen: sodemieter op. Maar ik wil niet dat de band tussen mij en mijn vader wordt verbroken. Af en toe denk ik er wel eens over... maar dan denk ik: ik zie m'n ouders nooit meer terug. Dus ik zeg: ik wacht nog even af.' Tegen het einde van het gesprek biecht Kemal op dat hij na de vakantie van plan is om zijn vader te verzoeken hem en zijn gezin onafhankelijk te maken. Normaal gesproken wordt Kemal pas onafhankelijk als zijn vader daar het initiatief toe neemt. Als pa niet op zijn verzoek ingaat, is hij van plan een hardere houding in te nemen: ja sorry, maar ik heb ook een gezin. Hij weet dat er heel wat problemen tussen Turkse ouders en hun kinderen zijn die over dit soort zaken gaan. Geld is vaak de oorzaak van ruzies tussen vaders en zonen, weet Kemal. Sommige ouders vinden de traditie van het ouderlijk gezag, dat zich ook uitstrekt over het inkomen van getrouwde zonen, wel best zo: 'Wie vindt het niet goed als je geld krijgt? Wat zou u doen als er zo veel geld per maand extra in je zak komt? Het ligt aan de mentaliteit van de mens zelf.' Kemal geeft nu zijn volledige salaris aan zijn vader. Zijn broer, die een uitkering voor zijn gezin ontvangt ('en dus ook behoorlijk wat krijgt') levert zijn inkomen ook bij vader in. 'En dan wordt het allemaal bekeken.' Kemal krijgt natuurlijk leefgeld om in de onkosten van zijn gezin te voorzien. Als hij eens iets speciaals moet kopen, of hij gaat met vakantie naar Turkije, dan bespreekt hij dat met zijn vader, die hem het geld geeft. Kemal spaart niet voor zichzelf of voor zijn gezin. Hij heeft behalve zijn werkloze broer nog meer broers en zusjes, die zitten allemaal op school. 'Als die kinderen schoenen moeten hebben, dan is dat geen veertig, vijftig gulden, nee... ze moeten allemaal merkschoenen van zo'n twee-, driehonderd gulden.' Het steekt hem dat hij gedeeltelijk moet opdraaien voor zulke uitgaven. 'Maar ik heb ook heel wat van hem teruggekregen.' Zijn vader heeft een spiksplinternieuwe auto voor hem gekocht, en in Turkije een winkel aangeschaft en die op naam van zijn zoon laten zetten. 'Dus hij doet ook wel wat terug daarvoor.'

J.A. Emmens - Rei van Brabantse vrouwen

*Barende, barende
bolrond rondwarende
tot met de jaren de
schoonheid verging*

*ijlende, ijlende
van tob naar teil en de
glimlachend kwijlende
zuigeling*

*zorgende, zorgende:
iedere morgen de
man - kan hem worgen - de
luijaard is laat*

*wekkende, wekkende,
kinderen kwekken, de
buren aan 't bekken, de
schoolklok die slaat*

*pratende, pratende
met pastoor blatende
van biecht en baten, de
christen bedreigd*

*barende, barende
tot met de jaren de
wankele kerk weer in
aanzien stijgt.*

III. JEUGD

Hans Vlek - Het dorp Nuenen

*Hier haperen de dingen, dat wil zeggen de klok
van het vermolmd stadhuis geeft half vier aan
terwijl het vijf uur is en ik dus m'n bus mis
en blijf plakken in café Den Dommel.*

*Is dit de dorpse rust? de ongeschoren kelner
zou een beatnik kunnen zijn,
ware het niet
dat hij zich plots naar buiten begeeft
en knielt voor de Moeder Gods
die hier 1 maal 's jaars voorbijsjokt*

*voorafgegaan door de fanfare
waarin ook mijn vader speelt.*

*ik houd me zwijgend stil en
steel een pakje Lexington
uit de vitrine op de bar.*

*Dat kan hier nog. De prijs
van een pakje sigaretten
valt in het niet bij die der
Brabantse gezapigheid, en die
is door een ieder te verwerven.*

H. Heertje

Het ateliermeisje van Amsterdam. - In: Frank Bovenkerk en Lodewijk Brunt - De Rafelrand van Amsterdam : Jordaners, pinda-chinezen, ateliermeisjes en venters in de jaren dertig

Amsterdam (etc.) : Boom, 1977

p. 134, 134-137

12. Het ateliermeisje van Amsterdam

Leefwijze

Ieder meisje heeft een 'jongen'; de weinigen, die niet met jongens gaan, zijn het mikpunt van hun spot en worden geminacht. Men flirt, coquetteert, heeft pornografische ansichtkaarten bij zich, enz. Een groot aantal, die 'fatsoenlijk' zijn, maar heel weinig noodig hebben om meegetroond te worden, wordt gewoonlijk het slachtoffer door den aandrang der rest, vooral van ouderen en gehuwden.

Ik zal thans eenige voorbeelden geven, welke absoluut betrouwbaar zijn en waarvan er dertien in een dozijn gaan. 'Wij zaten Zaterdagavond in Cabaret...; er kwam een heer naar ons toe, die bij ons kwam zitten, en mij vroeg alleen te mogen spreken, enz. (verzwakt).' Dit werd verteld aan de andere meisjes, welke voor haar niet onder deden. Van overtroeven met woorden was volgens mijn zegsvrouw geen sprake! De meisjes onderscheiden in hun gesprekken duidelijk een 'heer' en een 'jongen', welke laatste natuurlijk te weinig geld heeft om zich een luxe van een dergelijk uitgaan (vijf gulden over Zaterdag en Zondag is niets!) te veroorloven. Het loon van de meisjes is absoluut ontoereikend om in al hun behoeften te voorzien. Een 'heer' biedt dan uitkomst, en het aantal 'heeren' wordt steeds grooter, dat zich wegens de crisis tevreden moet stellen met zoo'n arbeiderskind. 'Deze tijd kweekt prostitute's', zei mij een chef, 'veel meer dan vroeger, toen er verhoudingen met arbeiders, met "jongens" waren, nu met "heeren", - dit is de groote achteruitgang!' 'Het is prostitutie in nettere vorm', zei een ander. Sommigen komen van het nachtleven direct naar de fabriek, anderen blijven tot één uur in de dancings; zij brengen lekkernijen mee voor andere meisjes, sieraden worden 's morgens soms getoond. Op een ochtend kwam een meisje ziek thuis van het atelier. 'Och', zei haar moeder mij, 'ze is binnen een dag weer

opgeknapt. Ik heb het bij mijn andere dochter al zoo vaak meegemaakt. Ze komen 's avonds te laat thuis, terwijl ze zich 's morgens geen tijd gunnen om te eten. Wanneer ze nu een dag uitslapen, beginnen ze weer opnieuw. Maar wat hebben ze ook anders aan hun leven?

Een korte levensbeschrijving van een arbeidster, die vaak haar hart kwam uitstorten bij een oudere werkster, volgt hier: 'Als veertien-, vijftienjarig meisje werd zij verleid door een schatrijke jongen, die haar echter nooit liep loopen, ondanks de moeite, die zijn vader gaf. Zij zakte intusschen af en leidde een leven om te gruwen; niets kon haar meer schelen, steeds zei ze op het atelier: "wanneer jullie iets willen doen, kom dan maar eerst bij mij, ik zal jullie dan zooveel vertellen, dat je er van rilt!" Zij is later met bovengenoemde jongen getrouwd, maar was niet meer geschikt voor het huwelijk.' Aan mijn zegsvrouw vertelde zij haar avonturen in zoo'n naïeve hulpe-loosheid, dat de eerste zich steeds moeite gaf haar in toom te houden. 'Maar niets hielp, zij kon niet meer buiten dit leven.' En wat meer zegt: zulke gevallen zijn geen uitzonderingen. Een groot aantal zakt inderdaad steeds dieper weg en neemt alles op den koop toe om eenige tijd in de wereld van klatergoud te kunnen vertoeven, om dansen en nog eens dansen te kunnen. 'Wat moet ik thuis doen? Ik moet naaien en helpen, en daar dank ik voor'. 'Als ik dat niet heb, ga ik dood'. Merkwaardig kras kwam deze verhouding uit bij een meisje, dat een geslachtsziekte opgelopen had; zij vond dit wel erg, maar had geen spijt, dat haar uitgaan hiervan de schuld was. Uit haar woorden bleek duidelijk, dat zij het zeker nog eens gedaan zou hebben.

Van primitief erotisch worden zij weldra geraffineerd. Meisjes hebben trouwringen bij zich, voorbehoedmiddelen worden veel meer dan vroeger gebruikt, adressen worden reeds op vijftienjarigen leeftijd gevraagd of verteld, daar er de grootste vreugde heerscht, wanneer een jonge arbeidster met de ouderen meegetroond wordt; abortus provocatus vindt veel plaats, terwijl het vloeken en snoepen buitensporige vormen heeft aangenomen. Het aantal ongetrouwde moeders is klein, maar gedwongen huwelijken komen uiteraard veel voor, wanneer althans het vaderschap bepaald kan worden. De verhoudingen tussen chefs, coupeurs en ateliermeisjes zijn talrijk; er is tegenover vroeger toen de kleedingindustrie hiervoor reeds bekend stond niets verbeterd. Aan kleeding, haarverzorging, toiletbenodigdheden en versierselen wordt veel uitgegeven; de mode wordt stipt, tot in het overdrevene, nagevolgd. Zelfs wordt hiervoor bij woekeraars(sters) geld geleend. Zeer naadee-

lig werkt hierbij het feit, dat de gewoonte in arbeiderskringen zich spoedig te verlossen en jong te trouwen, onmogelijk geworden is, doordat weinige arbeidersjongens meer in staat zijn vlug een huishouden op te zetten; vandaar dat bovengenoemde toestanden zich zoo sterk kunnen uitbreiden.

Vooraf is de invloed van de gehuwde vrouw nadeelig, daar zij als autoriteit geldt. Zooals in jongenskringen sportprestaties aller bewondering hebben, zoo zijn hier deze vrouwen middelpunten van belangstelling. Zeer duidelijk blijkt dit uit de antwoorden, die de groepsleidsters gaven op de vragen van de uitnemende enquête van de Kath. Jeugdvereniging: 'Zij lichten de meisjes over alles in'. 'Zij blijken de groote verleidsters te zijn van de jonge meisjes'. 'De gehuwde vrouwen vinden het heel gewoon tegen een meisje van veertien jaar alles te vertellen wat zij ondervinden in het huwelijk, zowel het slechte als het goede. In een half jaar is de veertienjarige bedorven'. 'Het is bijna niet mogelijk, dat de arbeidsters onschuldig blijven'. 'Vroegtijdige verkeer wordt als noodig beschouwd'. 'Sommigen komen heelemaal niet thuis met toestemming der ouders'. De conclusie van het rapport is: 'Het is practisch onmogelijk voor de meisjes de onschuld op de fabrieken te bewaren'. 'Er moet een woord van eerbied gesproken worden voor de meisjes, die in dergelijke omstandigheden haar deugd bewaren'. Als de voornaamste oorzaak der tegenwoordige lichtzinnigheid werd aangegeven: weinig toezicht der ouders, gebrek aan degelijke opvoeding, en het niet bekend zijn met den tijd en de gevaren, waarin hun kinderen leven. Dit is echter onjuist: allereerst omdat de slechte invloeden van het industriele werk van het meisje buiten beschouwing gelaten worden, welke toch een uitermate belangrijke rol spelen; in de tweede plaats omdat de schuld niet bij de proletarische ouders ligt, die nu eenmaal niet bij machte zijn, hun kinderen 'degelijk' op te voeden. Wanneer men de ouders als uitsluitende oorzaak beschouwd, dan raakt men de kern niet! Uit de conclusie volgt trouwens, dat de opvoeding der ouders vroeger 'degelijker' moet zijn geweest, een bewering, waarvan de onjuistheid direct blijkt, wanneer even vergeleken wordt. Tevens beschouwt de enquête de toestanden op de ateliers slechter dan op de fabrieken. Ook dit is onjuist: het personeel der blik-, chocolade-, biscuit-, sigaretten- en wasscherijbedrijven staat zeker niet boven het ateliermeisje; een Amsterdamsche instelling trof daar verreweg de slechtste toestanden.

P.H. Vrijhof

Rapport over een groep kantoormeisjes in het kader van het onderzoek naar de geestesgesteldheid van z.g. massajeugd : (sociologische sectie)

Utrecht : (s.n.), 1950. - p. 9, 27-30

13. Kantoormeisjes

Leeftijd en sociaal milieu

Het is na het bovenstaande geen wonder, dat bijna alle meisjes zich in haar omgeving thuis voelen, omdat zij hier gewend zijn. Velen kunnen zich niet indenken, waar zij anders zouden moeten of willen wonen. De verlangens naar verandering variëren zo ongeveer tussen een wat moderner huis, soms een andere buurt, omdat de huidige minder fatsoenlijk wordt, naar een woning aan de rand van de stad, omdat dit rustiger en prettiger is o.d.m. Ook zij die buiten de stad wonen, verblijven hier graag, hoewel het sommigen wel eens wat te stil en te saai is.

De behuizing is, behalve voor grote gezinnen met opgroeiende kinderen, niet bekrompen te noemen. Inwoning komt hier niet voor, behalve soms van getrouwde broer of zuster. De meeste meisjes zijn dan ook in het bezit van een eigen (zit-en/of) slaapkamertje. Slechts 9 meisjes, waarvan 3 oudere boven 21 jaar, zeiden graag van dit kamertje gebruik te maken om eens alleen te zijn, om brieven te schrijven, te lezen of studeren, of om vriendinnen te ontvangen. Verreweg de meeste meisjes gaven direct of indirect te kennen, dat zij aan een eigen kamer om zich af te zonderen geen behoefte hadden. Zij vonden het te ongezellig of waanden zich te bezet om hiervoor tijd over te houden. Ook 's zomers maakten slechts weinigen gebruik van haar kamertje. Zij die de kamer met zusjes moeten delen schikken zich daarin. Eén meisje noemde zelfs het positieve voordeel, dat zij hierdoor haar zusjes beter leerde kennen.

Deze weinige behoefte aan een plekje om zich geregeld te kunnen afzonderen lijkt ons een niet te veronachtzamen verschijnsel. Hieruit blijkt reeds enigermate, dat het meisje meer dan de jongen leeft in het centrisch verband van gezin en milieu, daarbij opgaande in ogenblikactiviteiten. In het betreffende hoofdstuk zullen wij hierop nog nader ingaan.

Duidelijk bleek reeds bij deze eerste antwoorden de voorkeur van deze

meisjes voor fatsoenlijke stand, goede buurt en intimiteit van huis- en gezinsleven. Velen willen vooral niet als echte arbeiders worden beschouwd, nog meer hechten zij echter aan de qualificatie van: fatsoenlijke mensen. Vooral de buurt waarin zij wonen wordt op deze kwaliteiten getoetst en soms te licht bevonden. Omgang met burens, veel aanloop en visite van mensen uit de buurt komt dan ook doorgaans weinig voor.

Ouders-kinderen

In het bovenstaande komt reeds hier en daar een bepaalde gezinssamenhang tot uiting. In hoeverre hier nu van een bepaalde gezinssfeer kan worden gesproken, is moeilijker te zeggen, daar de gezinnen van deze meisjes niet zijn bezocht. Toch zijn hierover wel enkele opmerkingen te maken, die in het algemeen een positief geluid laten horen.

Bijna alle meisjes beschouwen haar ouderlijk huis als vanzelfsprekend als haar tehuis, dat zij niet willen verlaten. Hier voelen zij zich geborgen en veilig. Alleen, op kamers, zouden zij het zeker niet uithouden, ook al hebben sommige wel 'redenen' uit huis te willen zijn. Thuis is het geregeld en gemakkelijk, vooral voor die meisjes die in een klein gezin leven of een gezin, waarvan de oudere kinderen reeds 'de deur uit' zijn. Waarom zou je dan weg willen? Alles gaat rustig en geregeld zonder dat je er zelf veel aan hoeft te doen.

Het is wel opvallend, hoe deze meisjes in het algemeen weinig door huishoudelijk werk aan huis zijn gebonden. 's Avonds vinden zij thuis geen tweede dagtaak. Hoogstens moeten zij wat helpen met lichte huishoudelijke bezigheden. Natuurlijk zijn er uitzonderingen, doch deze komen meestal voort uit bijzondere huiselijke omstandigheden (bv. zieke vader of moeder).

De grote gezinnen vormen hier een afwijkend beeld. Niet zozeer in die zin, dat de meisjes 's avonds mee moeten werken - voor de huishouding is meestal wel een ander zusje 'thuis' -, als wel, dat zij in houding en gedrag trekken vertonen van de zorgelijkheid in dit gezinsbestaan. Dit stempel draagt het meisje meer dan de jongen; het draagt bij haar meer bij tot de (ver)vorming van haar centrale persoonlijkheid. Hier blijkt reeds de sterkere binding aan gezin en gezinssfeer, die wij in het volgende nog herhaaldelijk zullen ontmoeten.

In deze grote en drukke gezinnen heerst een zekere sfeer, dwz. er is altijd een zekere bedrijvigheid, waarin de gezinsleden als vanzelf opgaan. Er zijn

altijd mensen, stil of saai is het nooit. De kinderen leren met elkaar omgaan, elkaar in hun hebbelikheden nemen, waarbij vooral de meisjes zich 'van-zelfsprekend' menige opoffering voor broer of zuster moeten en ook wel willen getroosten. Zij vinden dit wel 'gewoon'. Indien de leeftijden niet te sterk uiteenlopen, leren de kinderen met elkaar 'optrekken'. Verscheidene meisjes uit deze gezinnen zijn met haar zuster dan ook echt 'vriendin'.

Dit laatste is tevens gevolg van een bezwaar, dat de grote gezinnen doorgaans aankleeft, nl. het gebrek aan meer diepgaand contact met de ouders, het gebrek aan eenzaamheid en vertrouwelijkheid. Vader is vaak de gehele dag weg, moeder heeft een te druk en te sloverig bestaan om werkelijke aandacht voor persoonlijke behoeften en innerlijk leven van haar kinderen te kunnen opbrengen. Sommige meisjes noemen dit ook zelf een gemis, dat zij trachten aan te vullen door een vertrouwelijk contact met ouderen buitenshuis (getrouwde zuster, jongere tante e.a.) of een vriendin. Zij klaagden over het slovenbestaan van moeder, waardoor het 'moederlijk' aspect in de verhoudingen thuis gaat ontbreken, moeder en dochter elkaar soms niet 'begrijpen' en geen durende aandacht voor elkaar kunnen opbrengen.

Hier blijkt expliciet de behoefte aan 'intiem' contact, die deze meisjes allen kenmerkt. De meesten geven aan, dat dit contact haar in het gezin niet geheel ontbreekt. Zij bezitten met moeder, in enkele gevallen met vader, een zekere mate van vertrouwelijkheid. Vrouwen hebben een geheim, intieme zaken, die voor vrouwenoren bestemd zijn en alleen door vrouwen worden begrepen. Sommige meisjes duiden met eigen woorden aan, dat zij met moeder praten over vrouwelijke zaken op een vrouwelijke manier. Hier blijft de vader buiten.

Daarom waarderen de meisjes een nog jonge moeder. Het bezwaar van het 'nakomertje' of van de jongste in een gezin is dan ook, dat het levende contact met de ouders niet zo goed mogelijk is. Dit is allereerst een kwestie van historisch perspectief. De ouders behoren tot een andere generatie, zijn bezig hun contacten met het leven te verminderen, vaak wat bekrompen en ouderwets, waardoor zij of hun standpunt tegenover hun kind trachten te handhaven of zich terugtrekken. Dan wordt thuis 'nergens over gepraat' en leeft men langs elkaar heen. Vaak is juist de moeder wat star en ouderwets, de vader door zijn wat grotere ontwikkeling en levenservaring meer in staat de jeugdige inzichten en verlangens te benaderen. Toch blijft het contact met de vader beperkt tot punten, die buiten de specifiek vrouwelijke belevingswe-

reld liggen (bijv. opvatting over jeugdvereniging, beroep, Zondagsheiliging e.d.m.). Hiervoor hebben zij doorgaans haar speciale contacten buitenshuis. In de vrouwelijke belevingswereld blijft de vader te ver, te veel op de achtergrond.

Vanzelfsprekend gelden deze trekken niet alleen voor de gezinnen met oude ouders. Ook jonge ouders kunnen 'oud' zijn. Het was slechts de bedoeling enkele trekken te belichten, die in al deze gezinnen het meest (kunnen) voorkomen. In werkelijkheid spelen zij door elkaar heen en vertonen zij in elk gezin weer verschillende aspecten.

Sexuele voorlichting

Een teer punt vormt de sexuele voorlichting. Ook hierover kunnen wij enkele mededelingen doen. Sommige meisjes, doch lang niet alle, gaven aan, dat zij wel eens met moeder over deze dingen praten. Waarschijnlijk houdt deze voorlichting meer ethisch-normatieve beoordelingen dan feitelijke inlichtingen in (behalve de eerste menstruatie). Deze krijgen zij meer van haar leeftijdgenoten en vriendinnen, van een oudere zuster en/of door lectuur, die soms met voorkennis van de ouders gelezen wordt. In de gezinnen, waar dit onderwerp nog geheel taboe is - soms weigerde moeder, ook op verzoek van haar dochter om daarover te spreken - grijpen de meisjes stiekum naar een boek, dat in overleg met de vertrouwde gekozen werd.

Dit laatste, dat meer dan eens expliciet werd genoemd, lijkt ons vermeldenswaard, omdat hier belangrijke verschilpunten met de voorlichting van het fabrieksmeisje naar voren komen. Mevr. H. Dresen-Coenders vertelt uit haar ervaring met deze meisjes dat zij op jeugdige leeftijd (plusminus 14 jaar) bijna allen zijn ingelicht. Deze kennis is echter fragmentarisch, zonder samenhang. Het accent valt uitsluitend op het sexuele, dat in een lage sfeer komt te staan, waarin de man als tegenstander of min of meer als speeltuig wordt gezien. Deze voorlichting krijgen zij bijna uitsluitend van anderen in fabriek of straat. Het lezen van een boek valt buiten haar gezichtskring en boven haar ontwikkelingspeil. De meisjes uit andere milieus zijn, naar Mevr. Dresen in het algemeen waarschijnlijk acht, voorgelicht op oudere leeftijd en op andere wijze dan het fabrieksmeisje, nl. meer in ethisch-ideële zin. Doch in vele gezinnen hangt nog de taboe-atmosfeer en worden deze kwesties suggestief gecoupeerd.

Dit geldt volgens haar in grove trekken voor het meer ontwikkelde meisje uit

de burgerklassen, de jeugdleidster, de lerares etc. Anderen, zoals kantoor- en winkelmeisjes, staan er weer anders voor, zo vermoedt zij. Onze - uiteraard beperkte - ervaring is nu, dat het door haar bedoelde verschil niet zo groot is. Wel is onze indruk, dat aan feitelijke kennis nog zeer veel ontbreekt, waarvoor overigens het grijpen naar een boek wel typerend is -, en dat het ethisch-ideële hier meer moet worden verstaan in die zin, dat de meisjes de soms wat conventionele fatsoens- en/of godsdienstige normen omtrent het huwelijk en (huis)vrouw zijn worden voorgehouden. Dit houdt in vele gevallen in, dat men aan het ethisch ideële in eigenlijke zin niet toekomt, hoewel ook hier belangrijk is, dat deze opvattingen door ouders en anderen worden voorgeleefd en met overtuiging beleden. Dan zijn het gerepresenteerde waarden waaraan deze meisjes sterk gebonden zijn.

Maatschappelijke verwildering der jeugd : rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen samengesteld
Voorwoord: M.J. Langeveld
's-Gravenhage : Staatsdrukkerij- en Uitgeverij Bedrijf, 1952
p. 15-16, 16-27

14. Maatschappelijke verwildering der jeugd

Het beeld van de maatschappelijk verwilderde jonge mens

De verwilderde jeugd leeft in een wereld, die verregaand gestalteloos genoemd mag worden. De gestalteloosheid van zijn wereld uit zich in het onvermogen zelf gestalte te zijn: het uiterlijk is film-confectie of volstrekt verwaarloosd; houding en beweging vertonen geen uit het innerlijk komend gericht zijn: men leunt, hangt, slentert, enz.; er is vaak een ongedurige bewegingsoverdaad zonder doel.

Uiterlijke assimilatie in houding en beweging van aan wens-typen afgekeken allures zijn niet zeldzaam, maar ze zakken onmiddellijk in de leegte van het eigen innerlijk weg, wanneer een bepaalde objektieve eis van buiten af aan deze mensen gesteld wordt: de imitator van een sportkei wordt ineens een

zielig vormeloos jongetje, zodra hij zich geconfronteerd ziet met een eis, waaraan hij geen kans krijgt zich te onttrekken. Hij glijdt dan weg in de gedeconcentreerdheid: uit de ruimte van de wereld klinkt wel een appèl: de radio staat aan, de meisjes lopen op straat, of de jongens lopen op straat, je kan daarachter of daarvooruit lopen; er is iets waaraan men wat prutsen en peuteren kan... maar bij dat alles is het parool: 'Ik ken 't niet en waarom zou 't moeten'.

Ook de stem en de articulatie geven de personale uitdrukking van de holle leegte: men loeit, men brult, men kletst als een eindeloos geleuter, men gilt en giert, men jengelt en zeurt. Er is geen stem die als een man op een man afkomt; er is geen stem die warmte geeft, die jubelt of zakelijke vastheid openbaart. En de articulatie is volkomen achteloos, bovendien verstoord door een disharmonisch gebruik van de adem en van de stem. De gesticulatie is zonder gratie, inadaquaat, nu mat dan excessief: alweer ontbreekt een in de diepte van het eigen wezen gelegen zin- en vormgevend principie van subjektieve zelf- en wereldopvatting. Men beweegt niet, men wordt bewogen. Men wordt bewogen in het kollektief van de voetbalclub, van de troep schafters die een prop papier heen en weer schoppen, van de rondslingerende schooljeugd die uit 'chancen' is, van de mensenstroom die een stadion in- of uitstroomt, die naar een fabriek of kantoor gaat, van de troep die marcheert met de gemechaniseerde voorbeeldigheid van een leger, men wiebelt en springt in een boogy-woogy, rumba, samba, maar men kent niet meer de openspringende persoonlijke vreugdesprong of -dans. De blik zwerft, kijkt vluchtig, is scherp op z'n hoede, monstert sensueel, omhult het objekt. De verhouding tot het zakelijke is steeds approximatief ('men gooit er met z'n pet naar'), is gratuïte: meer spelerig dan jeugdig speels. 'Spelerig' in de zin van: 'Er aan rond peuteren' en van 'tot niets verplichtend' en van 'er maar zo'n beetje mee manipuleren zonder de zaak naar z'n eis te behandelen of te gebruiken'. Als het Ik geen gestalte heeft, kan de Wereld waarin dat Ik leeft er ook geen hebben.

De vluchtige verhouding tot het objekt ligt in de vluchtige verhouding tot het zakelijke besloten: zeldzame wanordelijkheid en slordigheid gaan hand in hand, verwaarlozing van het objekt, onnadenkend gebruik er van, vernieling uit onverschilligheid horen in dit verband thuis. De fundamentele ongeïnteresseerdheid in het andere als wat het is, doet een mensentype ontstaan dat zonder zich daardoor in enig opzicht gehinderd te voelen, leven kan in een

chaos van tot het zintuigelijke gerichte prikkels ... die niet doordringen. Het incasseringsvermogen voor lawaai, voor fel licht, bonte kleuren, scherpe smaken, enz. is onvoorstelbaar. Dit echter is niet toe te schrijven aan een in zichzelf krachtig afgesloten persoonlijkheid, maar aan een gebrek aan wezenlijk contact met de buitenwereld. Alles is min of meer à double usage: het wordt voor kennisgeving aangenomen, en: het dient tot mijn plezier en ik laat me daarop deinen. Men luistert naar niets, men kijkt naar niets uit belangstelling, met toegewijde zorg, met onbaatzuchtige aandacht. Men 'wordt gekeken' en 'wordt geluisterd' door bioscoop of radio. Men ondergaat het geziene of gehoorde zonder er zich op in te stellen, omdat zich op iets instellen een initiatief van het subjeet veronderstelt en een latengelden van het objekt, dat als zodanig en al naar het is erkend wordt. De werkelijkheidszin is uiterst zwak en men kan licht overtuigd worden dat een zelf waargenomen zaak of gebeurtenis zo was, als de laatste voorstelling van zaken dat wenst. De overgang van een relaas van feitelijk karakter in 'wishful thinking' en vandaar in de pseudologia phantastica is gemakkelijk, daar ze noch op weerstanden in het subjeet noch op een duidelijk beeld der zakelijke of persoonlijke werkelijkheid afstuit.

Met deze werkelijkheid in tweevoudige betekenis staat deze mens slechts in een vluchtige relatie, voorzover zij niet driftmatig bepaald is. Toch mist ook deze driftmatige verhouding frisheid en openheid. Ze is duidelijk brutaal en oneerlijk tegelijk. Brutaal in zoverre deze driftmatig handelende mens ziet hoever hij gaan kan, en dit probeert totdat de tegenstand onmiskenbaar wordt. Oneerlijk doordat loutere repressie op de driftmatige uiting van jongsaf in beperkte mate ondervonden is, namelijk voorzover zij zich richtte tegen of tot schade werd van de leden van het eigen, direkte milieu, en voorzover zij vastliep op buitenstaanders als b.v. buurtbewoners, geestelijkheid, politie, school, enz. Een vormgevende, gezond 'kanaliserende' en 'sublimerende' invloed is van het gezin niet of in onvoldoende mate uitgegaan. Personen met wie het kind zich van jongsaf kon identificeren, tonen zelf het beeld-dat-geen-beeld is. De grens tussen toelaatbaar en ontoelaatbaar, c.q. crimineel gedrag is volkomen denkbeeldig, wanneer alleen de repressieve maatregelen gevreesd worden.

Toch is het onjuist om het verschijnsel der verwilderde jeugd te vereenzelvigen met dat der (prae-) criminaliteit. Een zeer belangrijk deel der maatschappelijk verwilderde jeugd is noch wordt crimineel uit een reeks van oor-

Maatschappelijke verwildering der jeugd

zaken: resten van gewoontevorming, heilzame schrik bij de betrapping op infantiele voorloperij van wangedrag, slappe impulsen, vrees voor de gevolgen op grond van verhalen of fantasieën omtrent hetgeen anderen ervaren zouden hebben, resten van besef 'dat 't niet mag', gebrek aan gelegenheid en (of) acute 'noodzaak', bevrediging van al dan niet onmatige aanspraken op een onopgemerkt terrein (onanie, bioscoopbezoek, rondzwerven door bordeelbuurten; etalages kijken, baldadigheid uitgeleefd in puinhopen, enz.), bescherming door langer onderwijs of gunstig vallende werktijden.

In dit laatste geval dient er op gewezen te worden, dat de maatschappelijk verwilderde jeugd zeker niet beperkt gedacht mag worden tot proletarische jeugd. Ook de 'burgerlijke' en de 'schoolgaande rijpere jeugd' toont bij belangrijke groepen het beeld der maatschappelijk verwilderde jeugd. (...)

Pater Winkeler kenschetst de 'burger-massajongen' aldus:

'De burger-massa-jongen' is 'meneer' in de bioscoop, 'Jansen' voor zijn leraren en 'Johny' voor zijn kameraden. Hij hangt in de bank. Hij is of ongelofelijk slordig of akelig precies op zijn uiterlijk. Maar opvallen moet hij. Hij voelt zich de intellectueel, maar geen enkel vak interesseert hem. Literatuur vindt hij belangrijk voor het eindexamen. 'Gods Geuzen' moet je gelezen hebben. Zijn vocabulaire is grof en de onschuldigste woorden geven hem aanleiding tot schuine toespelingen. Stelen doet hij niet, maar elke leugen is geoorloofd om je in de klas er uit te redden. Hij kankert altijd op het schoolblad, de clubs, de uitvoeringen, op alles en nog wat, maar doet zelf nergens aan mee. Tientallen keren kamt hij zijn haar op en kijkt verscholen in zijn zakspiegeltje. Hij dweept met de klassieke jazz en leest graag boekjes à la Dick Bos.

'Van zuiver geestelijke idealen is bij hem niets te bespeuren. Idealen zijn bij hem beperkt tot veel zakgeld en zo spoedig mogelijk van school af en dan veel geld verdienen. Hij heeft geen godsdienstige overtuiging en gaat alleen naar de kerk als het moet.'

De ontwikkeling tussen beide jeugdgroepen, zo zegt de heer Winkeler, loopt niet parallel, de invloeden van het milieu en de duur der puberteit brengen grote verschillen met zich mee.

We zijn hier niet ver af van hetgeen in R. 75 de 'gepolijste massajeugd' wordt genoemd. Men zou van deze 'gepolijste massajeugd' de volgende omschrijving kunnen geven:

'Zij komt uit een goeud sociaal milieu, krijgt de gelegenheid om na de lage-

re school verder te leren, maar verwerft toch geen innerlijke binding met werkelijke cultuur, en houdt er een banale, materialistische moraal op na, terwijl een vulgair hedonisme het hoogste levensdoel vormt.

‘Hoewel deze variëteit van de massajeugd zeker belangrijk geacht moet worden, zowel wat de omvang betreft als haar waarde, of misschien juist waardeloosheid, voor de samenleving levert zij voor een nader onderzoek wel de grootste moeilijkheden op. Haar leven voltrekt zich in een schijn van ordelijkheid, drapeert zich in een zekere vormencultuur, doch verbergt daar- onder een innerlijke leegte.

‘Zij bevindt zich ongetwijfeld onder het bioscooppubliek, in de dancings, op de voetbaltribunes, maar manifesteert zich nergens duidelijk aanwijsbaar, juist ook door het ontbreken van negatief te waarderen handelingen en is dus eigenlijk alleen maar te typeren door afwezigheid van positief te waarderen activiteit.

‘Het grote gevaar voor de samenleving dat deze gepolijste massajeugd oplevert is hierin gelegen, dat zij, volwassen geworden zijnde, veelal leidende functies in maatschappij en bedrijf zal innemen, waardoor een samenleving gevormd wordt met een dirigerende bovenlaag, die noch voor cultuur en de in haar belichaamde geestelijke waarden, noch voor sociale noden oog heeft en zeker niet voor de problemen der massajeugd in optima forma.’(...)

Rapport Zuid-West-Groningen
Sociaal onderzoek ontwikkelingsgebieden
Onderzoekteam: M.J. van Doorn-Janssen...(et al.)
Amsterdam : ISONEVO, (1956)
p. 54-58

15. Zuid-West Groningen

Verhouding tussen de geslachten

Het z.g. ‘opzitten’

Een typisch adolescenten-instituut bij de agrarische bevolking vormt het ‘opzitten’, dat is de algemeen gebruikelijke en aanvaarde gang van zaken,

volgende op een kennismaking van jongen en meisje. De jongen wordt dan bij het meisje thuis ontvangen en het jonge stel krijgt, nadat de ouders zich te ruste hebben gegeven, de gelegenheid ongestoord samen te zijn.

Iemand, die met het verschijnsel goed bekend is, bericht ons het volgende:

‘Dit gebeurt meestal de Zondags, hoewel het Zaterdags ook wel voorkomt. Vroeger gebeurde dit uitsluitend op Zondagavond. Het uitgaan concentreerde zich vroeger ook op de Zondag. Tegenwoordig is er meestal Zaterdagavonds ook wel een mogelijkheid tot uitgaan, zoals bioscoop etc. Men maakt het Zaterdags echter meestal niet zo laat als Zondags. Dit opzitten gebeurt meestal nadat men is uitgeweest. Als men de hele avond in de familiekring heeft vertoefd, blijft men ook nog wel even (pl.m. een half uur) samen alleen achter, doch de ‘verkering’ is dan al iets steviger en men ziet elkaar door de week ook nog wel. Het opzitten is dus eigenlijk een uitvloei van het elkaar alléén maar zien op Zondag, zoals dat vroeger uitsluitend het geval was. Men ging dus Zondagavond ‘de schade inhalen’. Nu ziet men elkaar meestal Zaterdagavond ook en ook al wel op Woensdagavond, de z.g.n. ‘lutje (=klein) Zondag’.

Wanneer het paartje eerst naar bios, dansen of iets dergelijks is geweest, gaat de jongen, mee naar binnen, ook al zijn de ouders meestal niet meer op. Meestal zorgt het meisje er wel voor dat ze op zo’n tijd bij haar huis komen, dat ze er zeker van is dat er niemand meer op is.

Vooral als de jongen en het meisje nog niet lang kennis aan elkaar hebben, wordt er door het meisje thuis zo weinig mogelijk ruchtbaarheid aan gegeven. De ouders horen dan vaak eerst van anderen dat ze met die of die gaat. Ook na de eerste kennismaking gaat de jongen mee naar binnen, zelfs als hij haar niet bevalt. In dit laatste geval duurt het opzitten niet zo erg lang en na afloop krijgt de jongeman op de een of andere minder directe manier te verstaan, dat hij niet terug hoeft te komen. Dit meteen binnenkomen, ook al is het de eerste kennismaking, hangt niet van het meisje af. Het is usance. Je hoeft ook eigenlijk niet aandringen. Je moet wel aandringen bij de vraag of je haar naar huis mag brengen. Is hierop eenmaal een toestemmend antwoord verkregen dan is dat inclusief het opzitten.

Indien een meisje dan echter toch nog de jongen bij de deur terug laat gaan, dan maakt zij een slechte beurt voor zichzelf. Dit wordt door de jongen onder zijn vrienden en ook verder uitgebazuind, zodat de jongens wat huiverig worden om met dat meisje uit te gaan. Je moet dus beslist *niet* eerst met de

ouders kennismaken voor je mag blijven 'opzitten'. Die kennismaking komt pas later, als de verkering wat 'steviger' aan is. Het is n.l. niet zo dat het 'aan' is, als je eenmaal met een meisje hebt opgezeten. Doch, indien het door een van beide partijen niet is opgezegd die avond, ga je de volgende week weer met haar. Dat is dan de eerste avond reeds afgesproken. Kom je de eerste avond niet tot een afspraakje voor de volgende week dan betekent dat, dat je rustig de volgende week met een ander meisje op stap kunt gaan.

Naar verluidt zou ook de jongeman uit het feit, dat hij al dan niet iets te eten aangeboden krijgt, kunnen opmaken of hij al dan niet geaccepteerd is. Of dit regel is, is niet zeker.

Het omgekeerde geval, t.w. het meisje wordt bij de jongen thuis ontvangen, speelt zich eerst veel later af. Dat kan geruime tijd duren (een termijn van 1-2 jaar wordt genoemd) - de verkering is dan al 'vast'. Dit eerder te doen wordt 'niet netjes' gevonden.

Volgens sommigen is het opzitten iets aan het afnemen. Vooral het zeer laat maken, zodat men direct van het meisje naar zijn werk ging, wordt minder, omdat men elkaar meerdere malen per week kan zien.

Vroeger waren er veel inwonende meiden en knechten zodat alleen de Zondagavond ter beschikking was.

Thans heeft men veel meer vrije tijd. Ook het betere vervoer (bromfiets, wegen) speelt een rol. Dat hiermede echter vooral voor de jongens, wellicht op zekere leeftijd, een prestigekwestie is verbonden (opscheppen tegenover vrienden) zal deze ontwikkeling niet bevorderen: 'Je bent een "kerel" als je het laat maakt ('lang uithoudt').' Wat de meisjes betreft, zijn er wel enkele aanwijzingen, dat er van hun kant enigermate tegen deze gewoonte wordt ingegaan. Mede onder invloed van het huishoudonderwijs en o.m. het feit, dat velen van hen zelf verdienen, is de zelfstandigheid onder hen wat groter. Waarschijnlijk heeft dit via een afnemende angst 'te blijven zitten' invloed op bovenbeschreven gewoontecomplex. Psychologisch geheel doorzichtig is deze tendentie o.i. echter nog niet.

Overigens schieten hier algemene uitlatingen tekort. Nagaan van de mate waarin de 'weerstand' optreedt en differentiëring naar groep en/of laag is nodig.

Te denken valt ook aan de mogelijkheid dat het bespeurde 'verzet' dank zij een 'perspectivische vertekening' wordt waargenomen en wel ten gevolge van de in de hoofddorpen toegenomen importgroep, die uiteraard aan deze boerentraditie geen deel heeft.

De verloving

De vermeende achteruitgang van het opzitten kan echter ook reëel zijn, wanneer men aanknoopt bij de idee dat vanuit de import- en burgergroep een 'burgerlijk' levenspatroon in de agrarische samenleving uitstraalt.

Deze gedachte dringt zich namelijk op wanneer men het instituut van de *verloving* aan een nader onderzoek onderwerpt.

Het zich-verloven vindt vanouds onder een deel der burgerij en der 'betere' boeren plaats. Thans vindt het hier en daar ook onder de kleine boeren en arbeiders ingang, hoewel niet algemeen. Men beschouwt het veelal in deze kringen (gelijk ook wel de kerkelijke inzegening van het huwelijk, trouwring e.d.) nog als iets voor de deftige lui, als 'een tikkeltje franje', resp. 'onzin'. In alle geval beschouwt men het niet als een officieel gebeuren, maar als iets, dat beperkt blijft tot de familiekring; het komt niet in de krant.

De boven aangeduide langzame ontwikkeling, 'verburgerlijking' zo men wil, zou er dan oorzaak van kunnen zijn dat het, in de gestaag verschuivende opvattingen en zeden minder passende 'opzit'-gebruik gaandeweg wordt verdrongen. Zo dit juist is, dan zijn van deze ontwikkeling (zoals op meerdere punten ten aanzien van het Z.Westerkwartier moet worden opgemerkt) nog slechts de eerste tekenen te bespeuren.

Het omgekeerd evenredige verband tussen verloving en opzitten zou bij het volgen van dit proces als maatstaf kunnen dienen - van de mate dus waarin een burgerlijk-conventioneel denken (via ambtenaren en andere 'middenstanders', Bond van Plattelandsvrouwen, huishoudschool e.d.) dat het opzitten en haar consequenties moreel niet accepteert, de plattelandstradities terugdringt. Aan de uitingen is weinig te merken, dat men verloofd is, resp. verkering heeft. Dit kan tweeërlei oorzaak hebben:

1. gevoelens van meer verfijnde en diepergaande aard ontbreken;
2. de uitingen worden niet 'toegestaan'. Wat betreft het laatste bezitten wij enige aanwijzing in het feit dat men niet of weinig gearmd loopt, met als motivering: 'dat hoort niet zo, dat uit je niet - je loopt met je gevoelens niet te koop.'

Het wordt echter minder 'gek' gevonden dan vroeger. Hierin menen wij een stuk 'social control' te zien, die het onder 'open gezin' gestelde bevestigt.

Voor het overige kunnen wij op het vraagstuk van de sociale regulering der uitdrukkingsbewegingen niet ingaan. Wij merken slechts op dat in dit verband het gevaar bestaat het geheel van instituties en normen te zeer als een

zuiver uiterlijk, aan het individu vreemd 'dwangstelsel' te zien, ten gevolge waarvan bij wezenlijke verlangens en emoties onderdrukt (in casu de wens om gearmd te lopen 'verdringt' etc.).

Het is veeleer echter zo, dat een bepaalde gevoelsontwikkeling binnen de persoon niet tot aanzijn komt ten gevolge van het uit de samenlevingsstructuur voortvloeiende sociale moment. Zo dit juist is zegt het gesignaleerde 'vlakke' en weinig persoonlijk emotionele in de omgang tussen jongen en meisje in dit opzicht meer omtrent de waarnemer dan omtrent de waargenomenen.

Het gedwongen huwelijk

Hier moet terstond iets gezegd worden over de veel voorkomende gedwongen huwelijken omdat beide vorige onderwerpen er direct verband mee houden. Het opzitten is er een directe oorzaak van, al wil hiermee niet gezegd zijn, dat het zonder dit gebruik niet zou voorkomen. Het is een medebepalende omstandigheid, daar het de seksuele omgang mogelijk maakt, zo er niet toe uitnodigt terwijl het ontbreken van enigerlei seksuele voorlichting deze gang van zaken zeker extra in de hand werkt. De omstandigheid, dat het ouderlijk toezicht na pl.m. 10 uur wegvalt, kan niet als een zeer belangrijke factor worden aangemerkt, gezien:

- a. het institutionele karakter - m.a.w. daar het gebruikelijk en aanvaard is, stemmen de ouders met de aldus geschapen situatie in.
- b. hetgeen elders omtrent het gezag der oudere is vermeld. Dit is vrij gering.
- c. het feit dat een gedwongen huwelijk niet ethisch wordt veroordeeld.

Een en ander leidt vaak tot een door de omstandigheden afgedwongen huwelijk op jeugdige leeftijd (16-17 jaar). Vermoedelijk is het daarbij wel zo, dat de verloving, zo hiertoe het voornemen bestond, erbij 'inschiet' - zekerheid hieromtrent hebben wij niet. De vraag of met het geschetste 'verburgerlijgingsproces' een vermindering van het aantal der gedwongen huwelijken gepaard gaat (dit ligt wel enigszins in de lijn) kan niet worden bevestigd. Positieve aanwijzingen kregen wij niet in handen, vermoedelijk ook ten gevolge van vloeiende overgangen tussen verschillende groepen en de vage contouren van geëigende onderscheidingen. Ook naar confessie is volgens meerdere waarnemers wat betreft het voorkomen van gedwongen huwelijken weinig verschil te bespeuren. Slechts één der ondervraagde personen wees daarop *wel* in dien zin (hetgeen vrij voor de hand ligt, maar daar mag men

nooit op vertrouwen), dat het verschijnsel bij de Gereformeerde groep minder voorkomt. De opvattingen zijn hier meer rigoureuus en vinden ook uitdrukking in het door de Kerkeraad ter verantwoording roepen van de desbetreffende jongelui.

Ten overvloede zij nog vermeld dat de lange verlovingsen ten gevolge van de heersende woningnood ten deze een ongunstige invloed uitoefenen.

A.J. Wichers

Leven en werken te Elim - Hollandscheveld

Assen : Van Gorcum, 1959

p. 82-83

16. Leven en werken te Elim

Vrijtijdsbesteding

Bij Van der Kley werd een beschrijving aangetroffen van de vóóroorlogse jaren. Twee bijvoeglijke naamwoorden overheersen deze beschrijving, nl. 'luidruchtig' en 'ruw'. Dat de jongens met de jongens uit andere dorpen, die om meisjes kwamen, gingen vechten, is al enige tientallen jaren uit de tijd, maar de gewoonte om des zaterdagsavonds de andere jongens uit het dorp op te zoeken en wat rond te hangen, bestaat nog. Gaat het daarbij 'ideaaltypisch' toe, dan maakt de jongeling zich wat later uit het groepje los en 'gaat naar de meid'. Daarbij wordt - naar men zegt - nogal eens gewisseld. Bovendien wordt er - eveneens naar men zegt - geen overmaat van bescheidenheid nagestreefd in het verlangen van gunsten. Het aantal gedwongen huwelijken is dan ook hoog in het gebied, al moet hierbij vermeld worden, dat een zich onttrekken aan verplichtingen zelden voorkomt. Voorts wordt er wat gefietst en 's winters 'schaatsen gelopen', maar kleurrijk is de vrijtijdsbesteding tot voor kort beslist niet geweest.

Ook hierin voltrekken zich allerlei veranderingen, al blijft de zaterdagavondse pantoffel-, thans (brom)fietsenparade onverminderd bestaan. Na de oorlog heeft die zich verplaatst naar de Riegshoogtendijk. Ook het biertje en het borreltje blijven populair (de drankomzet is nergens in de gemeente zo groot

als in de cafés van dit gebied). Maar een deel van de avondbesteding verplaatst zich (bromfiets) naar Hoogeveen, waar naast cafés ook de bioscoop wacht. Langzamerhand krijgt men hier de 'smaak' van te pakken.

Ondanks dat er al veel loffelijks is gebeurd om de situatie in de hand te houden, blijft zich hier een omvangrijk probleem aftekenen. Het probleem is dat verscheidene leeftijdsklassen en belangstellingsgroepen moeten worden bereikt, zodat voorzieningen wenselijk zijn die tegelijkertijd uitgebreid en gedifferentieerd zijn.

Maar het opvangen en richten van de vrijetijds- en inkomensbesteding stelt enige basisvoorwaarden die óók hun voorzieningen zullen vergen.

Sport stelt wel als voorwaarde een basis van lichamelijke opvoeding en van sportiviteit; muziek, toneel, veel gezelligheidsspelen, lezen, natuurliefhebbrij en vele andere stellen wel als voorwaarde een zekere intellectuele openheid; knutselen en andere handvaardige liefhebberijen stellen dikwijls als voorwaarde een zekere hand-soepelheid en esthetische vorming.

Veel van deze basisvaardigheden moeten bij velen afwezig worden geacht. Ten behoeve van de sport zorgt de gemeente voor een groter sportveld dan het bestaande te Hollandscheveld. Maar Elim dringt ook aan. Voor lichaamsbeoefening ontbreken nog de gymnastieklokalen. Dit lijkt een belangrijk gemis, daar een aantal, ter verkrijging van sportiviteit, eerst zal moeten léren spelen.

Dat intellectuele openheid, esthetische vorming en hand-soepelheid dikwijls zullen ontbreken zal geen nader betoog behoeven. Er zal dus nog veel gedaan moeten worden voordat het oude, wat ruwe en kleurloze patroon van tijdsbesteding zal zijn doorbroken.

Gerard C. de Haas

De onvoorziene generatie : essays over jeugd, samenleving en cultuur

Amsterdam : Wetenschappelijke Uitgeverij N.V., 1966

p. 38-47

17. De onvoorziene generatie

De moderne jeugd

Onderscheidt de jeugd zich als een aparte groep in onze samenleving? De moderne naoorlogse jeugd bezit in aanzienlijk mindere mate de collectieve eenheidskenmerken die de jeugdbeweging destijds achter de vaandels van een gemeenschappelijk ideaal schaalden. Toch kunnen we niet zeggen dat na de periode van de jeugdbeweging de collectiviteit van het jeugdbestel definitief verdwenen is. Het is opvallend hoe snel bepaalde modeverschijnselen, hetzij in haardracht, hetzij in kleding, hetzij in voorkeur voor helden van het podium en het filmdoek, zich over de gehele jeugd uitbreiden. Deze naoorlogse collectiviteit vertoont aan de buitenkant een veel grotere dynamiek dan de jeugdbeweging die naar buiten toe vastere en hechtere principes huldigde. Het collectieve karakter van het jeugdbestel is door het nozemisme niet opgeheven. Het patroon van de onderlinge relaties is na de oorlog wat losser geworden en de groepsvorming is mobieler dan vroeger. Maar het patroon van de collectieve groep aanstichters, directe meelopers en schoorvoetende toeschouwers, is nog altijd hetzelfde gebleven. Tegenover de grote buitenwereld vertoont de jeugd nog altijd frontaal opgestelde groepsvorming. De behoefte aan deze frontale groepsvorming is ook nog immer dezelfde: afwending van de wereld der volwassenen naar het isolement van de eigen groep door middel van het eensgezind innemen van een uitzonderingspositie tegenover de wereld der volwassenen. Deze uitzonderingspositie moeten we niet direct in verband brengen met generatieconflicten en generatiebesef; aldus wordt de behoefte aan een eigen maatschappelijke zelfstandigheid die de jonge generatie voor zichzelf zou opeisen, schromelijk overdreven. Deze behoefte is betrekkelijk gering. Staande op de tweekluis tussen maatschappelijke participatie en autonomie van het eigen jeugddomein blijven de jeugdigen zolang mogelijk voor het laatste kiezen. Wanneer de jeugdigen protest aantekenen tegen bepaalde misstanden en in emotioneel verzet daartegen

opkomen, is dit typisch zedelijk-justitiële gedrag eerder op folkloristische motieven te herleiden, zoals Van Hessen aantoonde, dan op een bewuste deelneming aan de maatschappelijke actualiteit in al haar geledingen.

Deze folkloristische motieven, die Van Hessen kenmerkend acht voor het jeugdbestel der vorige generaties, zijn op allerlei manieren weer terug te vinden in het huidige jeugdbestel, evenals zij in de jeugdbeweging dominant geweest zijn, de ideologische toekomstcamouflage ten spijt. Hoe merkwaardig het ook moge klinken: tussen de manchester broeken van de jeugdbewegers en de spijkerbroeken van de naoorlogse *fans* van James Dean en Elvis Presley zien wij minder verschil dan de gedesillusioneerde optimisten suggereren, die de kloof tussen jeugdbeweging en nozemisme onoverbrugbaar achten. Evenmin zien wij een groot verschil tussen James Dean en Elvis Presley aan de ene kant en de hele reeks *comédiens et magiciens* anderzijds, die eeuwenlang als de magische rattenvanger van Hameln de jeugd naar zich toegelokt hebben. De folkloristische voorwaarden voor deze geheimzinnige lokroep blijven hun geldingskracht behouden; de excentriciteit in de modeverschijnselen is folkloristisch geconditioneerd. Het 'gekdoen' en de herrieschopperijen beantwoorden aan nauwkeurig te omschrijven voorwaarden; zij kunnen onmogelijk zonder meer als uitingen van experimenteerdrang, afreageren, aanpassingsstrubbelingen beschouwd worden. De ontwikkelingspsychologische theorieën krijgen pas een concreet waarneembare betekenis wanneer we ze met een flinke dosis folkloristische magie opvullen, waarvan de zin en de beleving veel verder strekken dan van een loutere protesthouding alleen. De geliefde *maillots* horen thuis in de wereld van de *pierrot* en harlekijn, de opeens veel gedragen zwarte capes zijn het kledingstuk der heterodoxe *vaganten*, de middeleeuwse rondzwerende religieuze desperado's, die in de geschiedenis van Europa voortdurend weer opduiken. De zwarte cape is een doodssymbool; op vele afbeeldingen gaat de gepersonifieerde Dood erin gehuld. Magie en dood, hel en eenzaamheid hangen ten nauwste met elkaar samen; hun symbolen treffen wij veelvuldig in de jeugdfolklore aan.

Met enige antropologische fantasie is het waarschijnlijk te maken dat de samenlevingsorde haar veiligheidsmaatregelen vooral treft om juist de dood en verlatenheid in het jeugdbesef zoveel mogelijk buiten te sluiten en deze grondmotieven van onze existentie zoveel mogelijk te vervangen door de veilige geborgenheid van culturele en sociaal-politieke voorzieningen. De

jonge mens leeft echter nog veel dichter bij deze dreigende gegevens; zijn fantasie en gedrag worden er direct door gevoed en gestimuleerd. Maar wat ons het meeste is opgevallen, is de merkwaardige folkloristische traditie waarbinnen deze grondmotieven doorgegeven worden. Het desolate geluk van de clown, de harlekijn en de *pierrot*, de spanning tussen vervulling en verlatenheid in de balladen van de *comédiens, musiciens et magiciens*, zijn oeroud en tegelijkertijd telkens weer nieuw. Wij herinneren ons allen de trieste sentimenten die het acrobatengroepje in *Sans famille* van Hector Malot hij ons opwekte; wij herinneren ons wellicht ook het tweegesprek tussen *pierrot* en harlekijn van de Nederlandse dichter Martinus Nijhoff, in wiens gehele oeuvre de typische jeugdfolklore van eenzaamheid, dood, vervlogen gelukservaringen en hun geheimzinnige vertolkers zoals acrobaten, clowns, harlekijns en *pierrots*, komedianten en straatmuzikanten, tot een zeldzame rijpheid is gekomen. Maar eveneens kunnen wij wijzen op de Italiaanse cineast Fellini, die op de beslissende ogenblikken in zijn films teruggrijpt op oeroude kermismotieven zoals circusclowns, kermisgasten, acrobaten en komedianten. En hetzelfde treffen wij aan bij Ingmar Bergman, in wiens films te midden van in hun leven vastgelopen hoofdpersonen opeens komedianten, circusdweren, kermisgasten en muzikanten rondlopen, die nergens vandaan komen en heengaan, maar desondanks een zekere (menselijke) zelfherkenning teweegbrengen als weerslag van hun geheimzinnige en op het eerste gezicht functieloze aanwezigheid. Alweer worden wij verleid tot antropologische fantasieën. In de in 1965 in Nederland vertoonde Deense film 'Zelfmoordschool' zien we een door de moderne welvaartsstaat geplaagde man tevergeefs trachten zelfmoord te plegen. De confrontatie met de dood, die tevens als een confrontatie met zichzelf gehanteerd wordt, wordt voortdurend uitgesteld door de Dood zelf - in de gedaante van achtereenvolgens de directeur van een zelfmoordschool, een psychiater, een automobielverkoper, een Hitlerachtige demagoog.

Wanneer de hoofdpersoon uiteindelijk laat op de avond op het kermisterrein aangeland is, ontmoet hij voor het laatst de Dood en zichzelf. Voor een kermistent zit op een verhoging een droevige clown met een groot, rood hart op de voorkant van zijn clownspak getekend. Naast hem tracht de Dood, ditmaal als kermisexploitant, het publiek te lokken om driemaal met een bal op het hart te mikken. De hoofdpersoon nadert, wil de ballen aannemen, ziet op naar de clown en ontdekt in het clownsgelaat zijn eigen gezicht. Precies het-

zelfde motief zien wij in Fellini's film *8 1/2*. De hoofdpersoon, die in de moderne, luxueuze omgeving van zijn volwassen leven steeds onbarmhartiger op zoek gedreven wordt naar zichzelf, wordt aan het einde van de film opgenomen in een navrante kermisstoet van clowns en komedianten, terwijl aan het hoofd van de stoet het jongetje loopt dat hij eens zelf is geweest in zijn jeugd.

Waarom gebruiken Bergman en Fellini, alom gefêteerd als de artistieke vernieuwers van de menselijke zelfherkenning, juist deze opvallende motieven uit de kermis- en vagantenwereld? Hoe zijn de opvallende overeenkomsten te verklaren met de kermiswereld in Nijhoffs gedichten! Wat is de band tussen kind en clown, knaap en komediant?

Het zijn hier slechts voorlopige vragen, waarvan wij de samenhang intuïtief vermoeden kunnen zonder een duidelijk en beredeneerd antwoord te kunnen geven. Deze vragen dringen zich op, nu de generatietheorieën en het model van protest en conflict geen sluitende verklaring verschaffen voor het typische jeugdgedrag dat wij zien op straat en elders. Het *is* buitengewoon moeilijk om in de opvallende kledingstukken waarmee onze jeugdigen zich tooien, alleen maar een protesthouding te zien. De vraag is, waarom juist zeer speciale kledingstukken gekozen worden om deze eventuele protesthouding en het mogelijk provocerend bedoelde gedrag te accentueren. De protesthouding is misschien nog wel aanwezig bij de zakjurken, paardestaarten, blokruitblouses en spijkerbroeken die tussen 1950 en 1955 een verzet verrieden tegen de opkomende verfijning in de naoorlogse mode der volwassenen. De primitieve paardestaart en de slordige spijkerbroek werden gecultiveerd als reactie op de civilisatieverschijnselen van de beginnende naoorlogse welvaartsmaatschappij. De jeugdkleding die na 1960 de toon aangeeft, is echter veel minder primitief en wordt ook beslist niet alleen gebruikt om een zekere onverschilligheid tegenover de ouderen en anderen tot uiting te laten komen.

Eigenlijk geloven wij er niets van, dat de jeugdcultuur een 'protestcultuur' zou zijn, zeker niet de huidige tienercultuur die met haar geheimzinnige symbolen en afspraken een zelfstandige jeugdkaste suggereert, die betrekkelijk onverschillig staat tegenover de groep der ouderen. Wanneer we in de jeugdmode een globale onderscheiding maken tussen boerse en hoofse folklore, dan zijn in de huidige jeugdkleding uitgesproken hoofse motieven aanwezig, waarmee een hoofse gedrag gepaard gaat, zoals de schrijver tot zijn

verrassing ontdekte in dansgelegenheden van jongelui uit de sociaal lage tot zeer lage klassen, bij wie een hoofs maniërisme met een bijna vrouwelijk raffinement stellig niet te verwachten zou zijn. (Meestal is de bezoeker van die gelegenheden ook niet in staat dit op te merken, overdonderd als hij is door het geluidsgeweld der elektrische gitaren waarvan het volume jaarlijks hogere eisen stelt zowel aan het elektriciteitsnet als aan de menselijke gehoororganen.)

Het jeugd domein blijkt rijkelijk te putten uit de schatkamer der historie. Zowel de boerse, primitieve motieven als ook de aristocratische, aan de oude Europese hofstijl ontleende kenmerken blijken in het hartje van de twintigste eeuw aanleiding te zijn tot verwoede concurrentie tussen de *fans* van de Rolling Stones enerzijds en die van de Beatles anderzijds, zoals ook tot hevige gevechten tussen de *Rockers* en *Mods*, die zich niet toevallig bij voorkeur afspelen in de eertijds chique Engelse badplaatsen waarvan Den Haag en Scheveningen de Nederlandse equivalenten zijn; de Haagse en Scheveningse jeugdbenden zijn trouwens eveneens te onderscheiden in primitieve en aristocratische groeperingen.

Toen na de oorlog door het wegvallen der jeugdbeweging, de *sociale* structuur van het jeugdbestel min of meer opgelost werd in de diverse lagen van de samenleving, is ook de *elitaire* structuur ervan onduidelijk geworden. De - op zichzelf kleine - jeugdbeweging had als militant georganiseerde elite een duidelijk naspeurbare invloed op het gehele collectieve jeugdbestel. Als *Gideonsbende* was zij de keurtroep bij uitstek in het jeugd domein. Daarmee gaf zij het aan het jeugdbestel inherente bendewezen een duidelijk te onderkennen vorm. Na de oorlog is deze duidelijke structuur weggefallen: zij werd vervangen door betrekkelijk snel wisselende en elkaar aflossende groepjes van los-vaste samenhang, die weer verdwijnen nadat zij enige tijd een overal om zich heen grijpende invloed hebben uitgeoefend.

Het is voor degene die zelf niet tot deze jeugdwereid behoort, dikwijls moeilijk, de snel vervagende sporen te traceren en in een systematisch verband te brengen. Wel kunnen we als een algemeen kenmerk de grote invloed van filmsterren en andere tieneridolen waarnemen. Het is na de oorlog begonnen met (de opkomst van James Dean; daarna zette deze beweging van de tienercultuur zich buiten de bioscoop voort via figuren als Elvis Presley en Johnny Halliday. Als een essentiële eis voor populariteit bij de jeugd geldt dat deze film- en muzikidolen moeten beantwoorden aan het karakter van *come-*

diens, musiciens et magiciens, zoals deze in een Frans liedje, dat in 1965 bekendheid verwierf, bezongen worden. Een der genen die hieraan wellicht het meest beantwoordt en bij wie het komieke, magische en muzische een grillige harmonie vertonen, is Charles Aznavour. Maar ook Robert Jasper Grootveld, Juliette Greco en Marlon Brando hebben als zo vele anderen van hun collega's hun aantrekkingskracht te danken aan het komieke, magische en muzikanteske van hun optreden. Bij de een zal het ene element meer aanwezig zijn dan het andere; bij sommigen is het niet duidelijk in hoeverre onbewuste of bewuste imitatie in het spel is. Dikwijls ook wordt het authentiek magische vervangen door het louter exotische, buitenlandse en vreemde. De reeds gesignaleerde onopvallendheid van het jeugd domein - de opvallendheid wordt voornamelijk veroorzaakt door de eigenlijk wezensvreemde commerciële kant van de platen- en filmindustrie - kan ook ontstaan zijn doordat wij op grond van onze onbekendheid met de folkloristische jeugdcultuur dit domein in het geheel niet opmerken. Het is waarschijnlijk niet te verdedigen dat het huidige jeugdbestel zoveel minder actief en krachtig zichzelf wil zijn als de jeugdbeweging. Integendeel, men krijgt de indruk dat het in ons tegenwoordige jeugdwereldje buitengewoon levendig en tegelijkertijd geheimzinnig toegaat. Maar door het ontbreken van duidelijke sociale en elitaire structuren is dit wereldje in hoge mate onzichtbaar en ongrijpbaar in onze grote samenleving. Dit probleem van degene die zich wel met de jeugdwereld wil bemoeien - vanuit welke motieven dan ook - maar niet zelf tot dit wereldje behoort. Dit probleem krijgt enorme afmetingen in het vormings- en opvoedingswerk van maatschappelijke en andere door volwassenen geleide instanties, gezien het aantal jeugdigen in ons tijdsgewricht. Veel van wat aan jeugdbemoeiing en jeugdbegeleiding gedaan wordt, mislukt of heeft geen resultaat door onbekendheid met de folkloristische dominanten in het jeugdbestel.

Bij enigszins zachte, vroege zomeravonden kunnen we de aanwezigheid van vijf- tot tienduizend opgeschoten jongelui in de binnenstad van Amsterdam vermoeden. Het verbazingwekkende is niet zozeer het ongekend grote aantal als wel de hardnekkige behoefte die zij hebben om juist de oude stadskern op te zoeken, zelfs vanuit betrekkelijk veraf gelegen buitenwijken. Uiteraard is het vermaakcentrum in de binnenstad gevestigd, waardoor de aantrekkingskracht van de oude stadskern althans gedeeltelijk verklaard kan worden.

Maar niet alle jongelui gaan naar het centrum vanwege de bioscoop of andere uitgesproken amusementsgelegenheden. De meesten hangen er zo maar wat rond, kennelijk vanuit de behoefte om er te zijn, niet zozeer om er wat te doen. In de oude binnenstad hangt nog een sfeer van romantische, fascinerende folklore. Het is niet toevallig dat het vermaakcentrum rond de oude pleinen gevestigd is, evenals de prostitutie in de meestal eeuwenoude stadsbuurten aan te treffen is. Het libertijnse, excentrische element in onze voornamelijk orthodoxe en hiërarchische samenlevingsstructuur bedient zich bij voorkeur van een oude folkloristische omgeving. In deze omgeving treffen we de kernen van het jeugd domein aan; hier voedt de jeugd zich met het avontuurlijke verleden, hier vangt zij de signalen op uit een tijdperk dat de meeste volwassenen vergeten zijn.

Het verontrustende aspect van dit folkloristische gedrag is, dat de oude binnensteden en dorpspleinen waar de relatie tussen het heilige en profane in de romantische vormgeving van de folklore nog voortleeft, over enige tijd de massale opeenhoppingen van jongelui op hun vrije avonden niet meer zullen kunnen verwerken. Hier komt nog bij het misverstand dat de oude, historische binnensteden voornamelijk het object van monumentenzorg zouden zijn. Voor de 'verlichte' en progressieve functionarissen is de oude, historische omgeving van onze binnensteden een soort openluchtmuseum, dat ter wille van de curiositeit beschermd en gecultiveerd moet worden. Maar dat de oude centra bij uitstek de vitale oriënteringspunten voor het jeugd domein zijn, is een onaanvaarde en voor velen onaanvaardbare gedachte.

Helaas houdt men bij de planning van onze steeds groter wordende nieuwbouwagglomeraties in geen enkel opzicht rekening met het folkloristische gedragspatroon van de jonge generatie, die als het ware verdreven wordt uit de gedesorïenteerde nieuwbouwbuurten. Het creëren van 'baldadigheidsruimten' in de nieuwbouwbuurten - wat ook nog nauwelijks gebeurt - is op zichzelf niet voldoende om de jeugd op te vangen. De ruimte van het jeugd domein is een historisch geconditioneerde ruimte, terwijl nieuwbouwbuurten van onze naoorlogse stadsagglomeraties gekenmerkt worden door een aan de historische tradities ontheven tijdeloze doodsheid. Uitgaande van de moderne gedachte aan *service-instituten* voor de jeugd, zoals men die in Scandinavië en Duitsland kent, is men thans bezig in de nieuwbouwbuurten clubhuizen te bouwen, voorzien van *up to date* outillage en comfort, waarin een zeer grote vrijheid van handelen wordt toegestaan. De bittere ervaring echter is in

vele gevallen dat deze moderne, van de nieuwste snuffjes voorziene clubhuizen veel minder aantrekkingskracht op de tegenwoordige jeugd uitoefenen dan verwacht werd. Deze 'moderne' jeugd is daarentegen wel bij voorkeur aan te treffen in benauwde vertrekken van oude, vervallen gebouwen, kelders en zolders, waar zij met visnetten, gedempt licht - liefst rood - en mystieke jazzmuziek de tijd zoekbrengt.

Gezien de voorwaarden die het jeugddomein stelt, is het dan ook alleszins te rechtvaardigen dat getracht wordt, zoveel mogelijk oude en vervallen panden te behoeden voor afbraak of monumentenzorg en ze ter beschikking van de jeugd te stellen. In dit opzicht sluiten we ons gaarne aan bij Jane Jacobs, die in haar *Death and Life of Great American Cities* hetzelfde bepleit, zij het niet uit jeugdfolkloristische motieven alleen. Inderdaad gaat het hier om dood en leven. De werkelijke levenstekenen van onze verstedelijkende samenleving zijn tekenen van historische tradities, niet die van een a-historische toekomstplanning. De jeugd blijkt op essentiële punten niet 'modern' te zijn in de zin van a-historisch. Het *Pays perdu* leeft nog in de oude, vervallen buurten, in de onbewoonbaar verklaarde panden; wij zullen de jeugd de gelegenheid moeten geven, gedurende een bepaalde tijd haar speurtocht naar het *Pays perdu* voort te zetten, totdat de maatschappelijke integratie en participatie hun beslag krijgen. Wanneer de jongen of het meisje met reële trouwplannen gaat rondlopen, een wat meer verantwoordelijke baan krijgt of belangstelling voor primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden gaat vertonen, is er nog tijd genoeg voor deze integratie en participatie. Want werkelijke, tot rijpheid en evenwicht gekomen sociale integratie en deelname aan het maatschappelijk leven van de grote-mensen-wereld zijn alleen mogelijk vanuit de desintegratie en excentriciteit van het authentieke jeugddomein.

Het jeugddomein is de wereld van de *comédiens, musiciens et magiciens*. Deze troubadours van het desolate geluk en het navrante sentiment voorzien belangrijke kwesties zoals dood en leven, geluk en eenzaamheid, liefde en verlatenheid in hun liedjes van een romantische, folkloristische signatuur. De waarde van een tophit of een smartlap moet men bestuderen wanneer ze geneuried worden door het ateliermeisje en de fabrieksjongen op hun vrije avondje uit. In hun afwezige blik weerspiegelt zich het heimwee naar het *Pays perdu*, waarheen alle komedianten, zwervers en muzikanten sinds eeuwen op weg zijn of waarvan ze zijn teruggekeerd. Het paradijs ligt ergens

ver weg in het Oosten, met palmen en oases in een eenzame woestijn waarheen men als zwerver, paria en gelukzoeker onderweg is, of achter de einder van de oceaan, waar het gelukzalige eiland te vinden is. Maar ook de bonte kermiswereld is het onderwerp van de balladen van de jeugdfolklore, de wereld van de lol en de pret, het gekke en het typische en uitbundige, doch tevens de wereld van het tragische, verdrietige, vaderlandloze en clowneske. Het is de meer fijnzinnige wereld van George Brassens, Charles Trenet, Charles Aznavour. Ook Toon Hermans kan op verrassende wijze de kermiswereld met zijn groteske pret en tragikomeek tot leven brengen: bij hem leeft die oude, folkloristische komediantenwereld volop en uitbundig.

Livio Sansone

*Schitteren in de schaduw : subcultuur en etniciteit van Creoolse jongeren uit de lagere klasse in Amsterdam 1981-1990 : overlevingsstrategieën
Amsterdam : Spinhuis, 1992
p. 169-171.*

18. Schitteren in de schaduw

De discofreaks: heersers op de dansvloer

Tijdens de hoogtij-jaren van de rastabeweging in Amsterdam - van 1980 tot 1985 - was de jeugdstijl met de grootste aanhang onder Creoolse jongeren niet die van de rasta's maar die van de discofreaks (ook disco's genoemd). Er was geen groot sociaal verschil tussen discofreaks en rasta's. Ze waren vaak broers en neven van elkaar. Over het algemeen waren de eersten iets jonger (14 tot 18 jaar). Ook waren disco's iets vaker dan rasta's betrokken bij de kleine criminaliteit.

Evenals de rasta's vormden de disco's *peer groups*. Soms had zo'n groep een charismatische leider, een jongen die 'stoerder' was dan de rest. In de Staatsliedenbuurt bestonden vijf a zes van dit soort groepen. Ondanks het feit dat veel disco's 'boefjes' waren, zagen jongerenwerkers en zowel blanke als zwarte buitenstaanders de disco's veel minder als een bedreiging dan de rasta's. Ook in commerciële discotheken waren disco's meer welkom dan

rasta's. In die jaren werden rasta's regelmatig bij de ingang geweerd. Dit had vooral te maken met de manier waarop de disco's zichzelf presenteerden.

De disco's wilden, in tegenstelling tot de rasta's, 'netjes' zijn. Ze kleedden zich volgens de laatste mode en besteedden daar veel geld aan. Zoals bij de meeste jeugdstijlen, was het creëren van een uiterlijk dat zowel modegevoelig als persoonlijk uitgewerkt was het doel van de discofreak. Modetijdschriften zoals de *Viva*, vormden een belangrijke informatiebron en werden in *United World* gretig gelezen en in groepsverband becommentarieerd. De discojongens liepen in een pak van spijkerstof en droegen glimmende schoenen of dure sportschoenen. Om beter op te vallen op de dansvloer maakte men ook 's nachts gebruik van attributen als de meest bizarre zonnebrillen. Het kapsel werd versierd met een geblondeerde kuif of met 'kerstlichtjes' die aan en uit gingen. De discomeisjes ontwikkelden een eigen haardracht. Ze droegen vlechtjes, kraaltjes en haarbanden of bewerkten het haar zodat het meer krulde dan kroesde. 'Gestraight' haar kwam onder jonge meisjes minder voor dan onder oudere meisjes en vrouwen.

Al deze attributen, of culturele voorwerpen, werden met name op de dansvloer geëtaleerd. De discotheek was de ware 'eigen plek' en de dansvloer was de beste plaats voor 'actie', om gebruik te kunnen maken van hun speciale mengsel van discostijl en zwart-zijn. De andere groepen die in de discotheken aanwezig waren, zoals Marokkaanse jongens, Hollandse jongeren en jonge toeristen, beschouwden de Creoolse discofreaks als meesters in het dansen en in het zichzelf etaleren. Dit versterkte de overtuiging van de discofreaks dat de dansvloer de beste plek was om zich te profileren en met blanke jongeren te concurreren. In de Nederlandse discotheken werd niemand gediscrimineerd op kleur of klasse hielden ze vol maar alleen op basis van mode. Zwarten hadden altijd een centrale plaats. Ze waren ervan overtuigd dat ze 'op een zwarte manier' konden beïnvloeden hoe de rest van de discoscene zich kleepte of gedroeg. Ze voelden ook dat hun zwarte, culturele exclusiviteit en fysieke verschijning gewaardeerd werden in de Nederlandse jeugdcultuur. En, inderdaad, vanaf 1981-1983 was het niet moeilijk om groepjes jonge Creolen te zien 'heersen' op de dansvloer van een aanzienlijk aantal discotheken en jeugdclubs. Een andere reden waarom ze zo dol waren op discotheken was dat ze die zagen als modern en snel ('space'). En dat is hoe het leven zou moeten zijn, vonden de discofreaks.

De woorden 'space' (flitsend en modern, LS), tof, te gek, snel, strak, 'actie'

(spanning) en '(disco)-action' stonden centraal in het taalgebruik van de discofreaks. Een moderne discotheek kon 'strak' zijn. Een actiefilm met veel speciale effecten noemde men 'space'. 'Action' wees, onder andere, op de spanning die men voelt in een drukke discotheek of bij MacDonald. De piratenzender waar de discofreaks in Oud-West naar luisterden heette niet voor niets Radio Disco Action. Niet alleen in stijl, kleding en taalgebruik, maar ook in hun opvattingen verschilden de discofreaks duidelijk en bewust van de rasta's. De disco's waardeerden de 'action', het moderne in de Nederlandse maatschappij.

Het beste wat een Surinamer in Nederland kan doen, is teruggaan en er een rijk land van maken met veel nieuwe huizen. Alle achterbuurten moeten weggebulldozerd worden en in hun plaats zou ik het soort nieuwe gebouwen willen zien die ze hier bouwen (Mike, 16 jaar, 1982).

De discofreaks zijn meer georiënteerd op hun Nederlandse leeftijdgenoten, hebben een positievere opvatting over Nederlanders en zijn meer op aanpassing gericht.

Ik wil geen lid zijn van een Surinaamse organisatie. Het is alleen oplichterij. (...) Ik ken ze en ik zie er niets in. (...) Surinaamse instellingen werken niet zo best. Ze praten te veel en beledigen de mensen hier. Kijk, je kan de mensen hier beledigen, maar zij zijn in hun eigen land. (...) Jij bent niet in je eigen land, je moet hier 'settelen' zodat ze niet neerbuigend over je praten. (...) Als je in Holland woont, moet je je aanpassen. Ze schreeuwen dat wij vroeger als slaven gebruikt werden, hoewel de mensen die dat deden al lang dood zijn! Eeuwen geleden! Ook al deden hun voorouders dat, dat is nog niet een reden om ze te beledigen. Zo zie ik dat. Ik hoef niet te zeggen: 'Jij dwong mijn grootmoeder of overgrootmoeder om te werken'. Ik weet niet hoe het was en ik hoef het ook niet te weten (Guido, 18 jaar, 1983).

In bepaalde contexten was het verschil tussen ouderen en jongeren relevanter dan dat tussen Nederlanders en Surinamers. De disco's wilden in een buurt wonen waar veel jongeren wonen, waar jongerencentra en discotheken zijn. De meesten zeiden beter met Surinamers dan met blanken te kunnen op-

schieten, maar waren er van overtuigd dat het tussen blanken en zwarten in Nederland steeds beter zou gaan, want met de blanke jongeren van tegenwoordig ging het al veel beter dan met de oudere blanken. De discojongeren lokten met hun gedrag soms kritiek uit van oudere Surinamers, die deze jongeren beschouwden als te verhollandst. Terugkeer naar Suriname was voor disco's iets waar ze niet sterk aan dachten. Enkelen zeiden expliciet dat ze niet terug wilden. De meesten waren meer bezig met het hier en nu, dan met de keuze tussen terugkeer of blijven. De disco's, met name de meisjes onder hen, spraken meestal Nederlands, ook thuis. Ze waren ook geen duidelijke voorstanders van het Sranan Tongo. De rasta's en de disco's beschouwden zichzelf als elkaars tegenpolen en zagen in elkaars visie een herhaling van de fouten van de eerste generatie. In de ogen van de rasta's hadden de disco's de passiviteit ten aanzien van blanken en een agressief consumptiepatroon van hun ouders overgenomen. De disco's, op hun beurt, zagen de rasta's als mensen die weigerden zich een beetje aan te passen.

Hoewel het er op leek dat ze geneigd waren zich aan te passen aan de Nederlanders, zagen de discofreaks zichzelf als puur Surinaams. Ze zagen hun discostijl als een positieve waardering van het zwart-zijn. Ze traceerden hun agressieve consumptiepatroon op de levensoriëntatie in de cultuur van hun ouders. Ze geloofden dat de verwachting van een rijker leven de belangrijkste reden was geweest om naar Nederland te migreren. Ze hielden vol dat een zeker flamboyant gedrag, waardoor de zwarte man opvalt in de blanke samenleving, in feite deel is van de Creools-Surinaamse cultuur. De verwerping van de consumptiedwang en van de meest Westerse elementen van de zwarte cultuur door de rasta's, zagen de discofreaks als een afwijzing van de traditionele zwarte mode en schoonheid. De discofreaks waardeerden andere elementen van het zwart-zijn dan de rasta's. De eersten gebruiken hun zwart-zijn om in contact te komen met wat zij als interessante delen van de blanke jeugd zien (met name de hogeropgeleide jongeren die ook modebewust zijn). De rasta's daarentegen zochten de waardering voor hun zwart-zijn eerder bij hun Surinaamse leeftijdgenoten en slechts indirect bij de blanke jeugd. Als ze dat al deden zochten de rasta's contact met de blanke tegencultuur zoals de hippies en wat de Nederlanders de 'alternatieven' noemen.

Flip Lindo

Maakt cultuur verschil? : de invloed van groepsspecifieke gedragspatronen op de onderwijsloopbaan van Turkse en Iberische migrantenjongeren

Amsterdam : Het Spinhuis, 1996

p. 43-48, 79-83

19. Maakt cultuur verschil?

Discriminatie en vriendschap

In hoofdstuk 2 gaf ik aan dat ik het moeilijk vind om discriminatie te beschouwen als een onafhankelijke variabele, en dus als een geschikt concept om inzicht te krijgen in de verschillen in maatschappelijke stijging tussen Iberische en Turkse jongeren. De verschillen tussen de groepen liggen niet alleen in de mate van ongelijke behandeling, maar ook in de wijze waarop men erop reageert. In de Iberische en Turkse onderzoeksgroep bevinden zich jongeren die op een relatief nuchtere wijze weten om te gaan met discriminatie, en er op laconieke toon over spreken. In de Iberische groep gaat het hierbij weliswaar over veel meer jongeren, maar er zijn ook Turkse jongeren die er minder zwaar aan lijken te tillen. Deze jongeren laten zich ook minder gelegen liggen aan racistische pesterijen. Jongeren relativeren dergelijke ervaringen gemakkelijker als zij óók positieve interacties of een goede relatie met één of meer Nederlanders (een buurman, een leraar, een vriend of vriendin) hebben. In de verhalen van succesvolle jongeren is niet de afwezigheid van discriminatie opvallend, maar de aanwezigheid van een relatie met ten minste één Nederlander die door de informant als belangrijk wordt omschreven. Iberische jongeren gaven, ook als zij voornamelijk met landgenoten optrekken, vaker dan Turkse jongeren aan dat een dergelijk contact voor hen in emotionele zin belangrijk is. Maar ook voor een aantal Turkse jongeren in de onderzoeksgroep lijkt vriendschap met één of meer Nederlanders van invloed te zijn op de manier waarop zij omgaan met minder positieve ervaringen met Nederlanders of Nederlandse instanties.

Mehmet (Turk, 22 jaar, volgt nu een hbo-opleiding informatica) kwam al in het vorige hoofdstuk ter sprake. Toen hij van de havo kwam besloot hij aanvankelijk, om een aantal redenen, te gaan werken. Het lukte hem in het begin niet om een baan te vinden. Hij

weet vrijwel zeker dat zijn Turkse afkomst bij de afwijzingen die hij kreeg een belangrijke rol speelde. 'Het is me natuurlijk nooit in m'n gezicht gezegd, maar je maakt dingen mee waar je je conclusies uit trekt. Je kan hoog springen en laag springen, je kan er werk van maken, maar het lost toch niets op. Je bent en je blijft een Turk. Daar word je mee geconfronteerd, in positieve en negatieve zin, daar moet je mee leren leven, je moet het accepteren en ik heb het geaccepteerd.' Hij had toen Nederlandse vrienden en verkering met een Nederlandse vriendin, 'en daar praat je dan mee, over dat soort zaken'. Zijn vriendin Anna bleef er nuchter onder. 'Anna heeft me nooit laten vallen, heeft me altijd bijgestaan, is altijd steun en toeverlaat geweest.' Binnen zijn directe sociale omgeving namen Nederlanders altijd al een belangrijke plaats in. Doordat zijn ouders geïsoleerd woonden van andere Turken, groeide Mehmet op met Nederlandse vriendjes. Mehmet heeft op school, vooral op het gymnasium waar hij het uiteindelijk niet bolwerkte, veel steun onderzonden van leerkrachten. Hij voelde zich door een aantal van hen echt geaccepteerd, door de moeite die ze deden hem op school te houden, en ook door de interesse die ze toonden voor Turkije. Blijken van vooroordeel en pesterijen kon hij in verhouding blijven zien tot de blijken van acceptatie en vriendschap. 'Het is gemakkelijker te accepteren als je weet dat niet alle Nederlanders zo zijn.'

Andrés (Spanjaard, 24 jaar, afgebroken hts-opleiding) heeft ongeveer tachtig keer gesolliciteerd, maar is maar drie keer uitgenodigd voor een gesprek. Het is wel ontmoedigend vindt hij, maar desgevraagd zegt hij toch niet zeker te weten of discriminatie een rol speelt. 'Ik vermoed het af en toe, maar ik maak me er niet druk om. Het is geen probleem of trauma van: ik word heel erg gediscrimineerd. Ze maken misschien wel eens een grapje, maar echt discrimineren, nooit, op school niet, nergens niet. Ik heb me nooit gediscrimineerd gevoeld, ook omdat je elkaar niet opnaait. Sommige Spanjaarden die naaien elkaar op, dan krijgen ze zo'n antipathie tegen Nederlanders. Dat heb ik altijd vermeden. Als ik die praatjes hoorde dan wilde ik daar niet bijhoren. Ik wil niet bij zo'n kliek Spanjaarden horen die de Nederlanders verfoeit en altijd een beetje achterdochtig tegen Nederlanders blijft. Ik trek alleen met Spanjaarden op die net zo ruimdenkend zijn als ik; als ze het niet zo nauw nemen dan voel je je ook niet zo gauw gediscrimineerd.' Hij ziet zich eerder als werkloze gestigmatiseerd dan als Spanjaard: werk-

loosheid op zich genereert wantrouwen bij werkgevers, denkt hij. 'Als ik nu ga solliciteren en zeg: ik ben vorig jaar februari geslaagd voor die opleiding [computercursus] en ik heb nog steeds geen baan, dan vragen ze ook: hoe kan dat nou? Werkgevers gaan je dan wantrouwen. Hoe goed Nederland ook is, je bent in deze maatschappij minder waard als je geen werk hebt. Je bent een graadje minder. Alleen de werkende mensen, dat zijn de macho's.'

In het verhaal van Andrés komt ter sprake, dat groepsgenoten de wijze waarop men de interactie met niet-groepsleden percipieert *kunnen* beïnvloeden. Het hangt ervan af welke houding een bepaalde groep in algemene zin inneemt tegenover de ontvangende samenleving. Maar binnen de plaatselijke gemeenschap van Spanjaarden waar deze informant opgroeide blijken meerdere (overlappende) subgroepen te bestaan, die verschillen in hun houding jegens de omringende samenleving. In bovenstaand voorbeeld wordt duidelijk dat men, althans in de Spaanse gemeenschap van de informant, tot op zekere hoogte vrij is om zijn gezelschap te kiezen. Op het eerste gezicht lijkt dit iets nogal vanzelfsprekends; we merkten echter in de paragrafen hiervoor dat er tussen de Iberische gemeenschappen en de Turkse gemeenschap belangrijke verschillen bestaan in de mate waarin men de netwerken waarin men participeert zelf verwerft of juist krijgt toegeschreven. Het karakter van de sociale verbanden binnen een migrantengroepering heeft invloed op de mate waarin leden van die groepering zichzelf binnen of juist buiten de gemeenschap van het gastland plaatsen. En dit bepaalt mede hoe zeer, en hoe gedrag van individuen of instituties in de omringende samenleving wordt begrepen als discriminerend of vijandig.

Andrés, op het eind van het gesprek tegen de (Spaanse) interviewer: 'Ik wilde dat je me als Nederlander had geïnterviewd, gewoon dat je niet wist dat ik Spanjaard was, dan had je een hele hoop vragen gewoon niet gesteld. Nu wordt alles zo gerelateerd aan het feit dat ik toevallig de Spaanse nationaliteit heb. (...) Ik ben ik, ik ben een persoon, ik ben niet aan nationaliteit gebonden. Ik heb wel een verleden, bijvoorbeeld hoe dat vroeger met mijn ouders is gegaan, dat kan ik je wel vertellen.'

Niet iedere jongere die melding maakt van discriminatie-ervaringen, voert deze op als (gedeeltelijke) verklaring voor het mislukken van een schoolcarrière-

re. Soms worden dergelijke ervaringen juist te berde gebracht in de context van een vertelling hoe men het *ondanks* de tegenwerking en nalatigheid van derden *toch* klaarde. Interpretaties van discriminatie worden bovendien vaak even later weer gerelativeerd: als mensen rot tegen je doen hoeft het niet altijd discriminatie te zijn, 'jij wordt voor vieze Portugees uitgescholden, en een ander voor dikke of sproetekop'. Opvallend is, dat jongeren die op scholen zitten met een laag aandeel migrantenkinderen vaker melding maken van discriminatie en pesterijen dan jongeren op zogenaamde concentratiescholen. Omdat Portugese en Spaanse jongeren vaker dan Turkse jongeren op eerstgenoemde scholen zitten, hebben zij hier dus ook vaker mee te maken.

Turkse jongeren interpreteerden de houding van leerkrachten juist vaker als discriminerend. Als hun schoolloopbaan in eigen ogen mislukt was of dreigde te mislukken, voerden sommige jongeren bovendien het gedrag van leerkrachten op als een oorzaak hiervan. Het door deze jongeren als discriminerend omschreven gedrag van de leerkracht kan in twee soorten worden onderverdeeld. Ten eerste het discriminerend gedrag in de klas. Een aantal Turkse jongens zegt de schoolcarrière te hebben afgebroken nadat de leerkracht hen één of meerdere keren vijandig of wantrouwig tegemoet is getreden: 'Ik had er toen geen zin meer in'. Ten tweede discriminerend gedrag van de schoolleiding of leerkracht in verband met doorstroming naar een hogere opleiding. Soms acht men zich gediscrimineerd door het doorstroomadvies. Soms ook blijkt dat de informant en zijn ouders niet op de hoogte waren (gebracht) van alle mogelijkheden en voorwaarden van doorstroming, waardoor aansluiting met het gewenste vervolgonderwijs niet zonder meer kon geschieden.

Hans Lodeizen - Allemaal steden

de stad weifelt over de huizen

*de morgen vaart over de daken
de stad binnen
de zon staat op tussen de huizen
onder carillonmuziek
de mensen wandelen in het donker
als het elf uur is*

de zon spoelt aan op de daken

*aan het strand van de verten
ligt de stille zee der lucht
waarin het schip van een kerktoren
flikkert*

*in de buik van de stad
drinken wij koffie*

en de stad zeilt verder.

Diana Ozon - Machteloosheid

*Ik wil mijn vrijheid
niet kwijt
aan saaie kantoren
voel mij verloren
overbodig geboren
tussen huizenhoge kantoren
en te brede straten
voel ik mij verlaten
in tochtige metrogangen
voel ik mij gevangen
ik ben niet langer vrij
er is geen uitweg voor mij
er is geen toekomst voor mij
geen werk voor mij
en er is geen woning bij
ik ben blijkbaar te veel
voor deze maatschappij
mijn omgeving wankelt
onder het wanbeleid
onder de bureaucratie
van de overheid
zonder toekomst voor ogen
moet ik mij
naar volwassenheid ellebogen.*

IV. WERK

E. du Perron - De vooruitgang

*Zij komen los en niets zal hen weerstreven:
van de paleizen kraait hun rode haan,
uit alle krotten bloeit een rode vaan,
de burgers smelten en de goden beven!*

*Voor zoveel botten, spieren, zweet, ruim baan!
Dit is de mensheid, aan zichzelf ontheven;
wie nu niet sterft, ontvangt het nieuwste leven;
zij zijn de wereld, niets kan hen ontgaan!*

*En uit hun vrouwen met cementen kaken
komt (vide Marx) dan nog de Nieuwe Mens,
wel met een sexe, een soort van ziel, een pens -
maar gelijkvormig zullen zij hem maken!*

*Tot in de brij van 't kollektief gedrens
de neo-burgers revolutie braken.*

W. Brand

Eindhoven : sociografie van een Lichtstad

Amsterdam : Emmering's Uitgevers Maatschappij, 1937

p. 85-85-87,103-105

20. Eindhoven

Verhoudingen werkgever-arbeider

Men kan steeds weer, tot op de huidige dag, in artikelen, die zich met dit probleem voor Brabant bezighouden, van katholieke zijde lezen, dat in Brabant de tegenstelling tussen werkgevers en werknemers zich niet op dezelfde wijze als boven de Moerdijk heeft toegespitst. Op de vraag naar de oorzaak van deze ontwikkeling geeft M. van Poll in zijn bekend artikel 'Brabantia fara da se', het volgende antwoord: 'Want die gemoedelijkheid (de vertrouwelijke verhouding tussen werknemer en arbeider - W.B.) is niets anders dan een uiting van het diepe, bij echte katholieken steeds aanwezige bewustzijn van het gemeenschappelijke kinschap Gods, van de broederschap aller mensen, waardoor ook in den arbeider allereerst de mensch wordt gezien en de naar heidendom riekende scherpe standen-onderscheiding en afscheiding, waardoor de eene mensch op den anderen neerziet als een minderwaardig wezen uit de onderlinge verhoudingen, wordt gebannen.'

Wat is hiervan nu juist in het licht der werkelijkheid; heeft de klassenontwikkeling zich hier niet tot klassenstrijd ontwikkeld en wat zijn hiervan de oorzaken geweest?

Met de opkomst van het moderne kapitalisme, dat tot gevolg heeft gehad een groter worden der bedrijven, dus een ver doorgevoerde arbeidsverdeling, heeft zich een functionele differentiëring voltrokken, die zich maatschappelijk openbaarde als klassenvorming. Dit verschijnsel heeft zich in het Zuiden zo goed als elders voorgedaan. In de textielindustrie, later in de sigarenindustrie te Eindhoven betekende de overgang naar de fabrieksproductie 'diese Umgestaltung des Arbeitsprozesses, die ihrem Wesen nach in einer Auflösung der früheren vielgliedrigen Arbeit in ihren einzelnen Bestandteile bestand.' In nog sterkere mate geldt het bovenstaande voor het Philips-bedrijf, dat door de toegepaste rationalisatie en mechanisatie geen ruimte meer liet voor een patriarchale verhouding tussen werkgever en werknemer.

Toch heeft zich deze klassenvorming in Brabant aanvankelijk niet in een van weerszijden gevoelde klassenscheiding, of zelfs klassenstrijd uitgesproken. De verklaring hiervoor moet men allereerst zoeken in de 'jeugd' van Brabants industriële ontwikkeling. De meeste arbeiders waren en zijn er nog uit de boerenstand afkomstig of hebben zelf het landbouwbedrijf nog als nevenbedrijf beoefend. Uit de uitgave van het R.K. Werkliedenverbond citeerden wij reeds in ander verband betreffende de sigarennijverheid van de tijd voor 1913: 'Overigens kon men Eindhoven voor een groot deel en Valkenswaard, twee belangrijke industrieplaatsen voor ons bedrijf, geheel onder het platteland rangschikken, omdat de sigarenmakers in die dagen te Eindhoven en te Valkenswaard meestal ook aan landbouw deden, voornamelijk aan den verbouw van aardappelen en groenten, en voor een deel aan kleinveehouderij.' Ook het Philips-bedrijf verklaart in de uitgave 'Les Usines Philips', dat de grote massa van zijn ongequalificeerde arbeiders nog van het platteland afkomstig was. Het ambivalente karakter van een groot deel der Brabantse arbeidersklasse, landbouwer en fabrieksarbeider of eerst kort losgemaakt uit de verhoudingen van het platteland was oorzaak dat de Brabantse arbeiders veelal de betekenis van de klassenvorming niet inzagen en de zin voor een afzonderlijke organisatie misten.

Ook de Brabantse aard, die zich uitspreekt als 'Voor de toekomst zorgt onze Lieve Heer wel', de tevredenheid en oncritische aanleg van het Brabants karakter, maakten dat de organisatie-gedachte weinig wortel schoot onder de arbeiders. Wanneer Brugmans van de tijd voor 1870 schrijft dat toen sterk de gedachte leefde dat de 'standen' door Goddelijke wijsheid waren ingesteld, dan past die gedachte, zoals mij uit meerdere gesprekken bleek, voor een goed deel nog op de verhoudingen in het Zuiden. Is het b.v. niet uit deze houding des geestes te verklaren dat men de meisjesorganisatie, de Kath. Jeugd Vereniging, in het Zuiden indeelde in de Kruisgilden van O.L. Vrouw voor de meisjes van de hogere standen, de Kath. Middenstands Jeugd Ver. voor de meisjes uit de middenstand, de K.A.J.V. voor de meisjes uit de arbeidersstand en de boerinnengilden voor de boerenmeisjes van 16-25 jaar? Kent men op enig gebied in het Noorden bij de jeugd een dergelijke scheiding? De standsorganisatie, die men naast de vakorganisatie kent voor den arbeider, ter verdieping van de mens zelf en de behartiging van de godsdienstig-zedelijke belangen, dus niet als bij de vakorganisatie het belang van een afzonderlijk beroep, schijnt mij door dezelfde geest geleid. De standsorgani-

satie wil alle katholieke werklieden opvoeden en vormen tot degelijke staatsburgers, tot leden van een eigen stand(!) met bijzondere rechten en verplichtingen in de huidige samenleving' haalt Knuvelder aan uit een artikel van Henri Hermans.

De eenzijdig 'patriarchale' verhouding die is blijven voortbestaan met de instemming van den arbeider, is waarschijnlijk ook beïnvloed door de kerk. De hiërarchie in de kerkelijke organisatie zelf, de bekende katholieke opvatting van de samenleving als een hiërarchie van waarden, de eerbied voor het kerkelijk gezag, die elke Brabander heeft, hebben ertoe meegewerkt, dat het standsbewustzijn werd levendig gehouden. Zoals wij ook reeds constateerden, kwamen de ondernemers hier, evenals in het prae-kapitalistische tijdperk, voor het grootste deel uit de hogere standen voort, wat eveneens het standengevoel bij de arbeidersklasse versterkte. Iemand uit het Noorden, die omstreeks 1900 veel in het Zuiden gewerkt had, vertelde me hiervan nog: 'Je werd er misselijk van, zo onderdanig en kruiperig de werklieden daar waren tegenover hun opzichter en directeur'.

De wording tot grote stad heeft zijn nadelen gehad. Knuvelder heeft het proces voor de 'Pendel'-kinderen, dat zich in Eindhoven en omgeving voltrok in de volgende beeldende bewoordingen geschetst: 'Honderden kinderen van het platteland, die juist de lagere school hebben verlaten, worden dorp en huisgezin ontruikt om in de stadsfabrieken te arbeiden. Dat wil zeggen, dat nog ongevormde en onvolgroeide mensen van de aarde, waarop misschien honderden jaren achtereen hun voorouders woonden en 'n schamel stuk brood wonnen, worden overgeplant in het hun vreemde stadsleven temidden van honderden anderen. Hier past het te denken aan het spreekwoord van de ene rotte appel... Gezinnen op het platteland worden ontworcht, terwille van het dagelijks brood; tradities, die eeuwenlang wellicht in eenzaamheid en ingetogenheid waren gehandhaafd, worden vergeten of moedwillig omvergestoten'. De journalist M.J. Brusse ziet in zijn boekje *In Philips' Wonderland*, dat een apotheose van het Philipsbedrijf geeft, al het kwaad, dat in deze 'Pendel'-arbeid schuilde, voorbij.

De beschouwing van Knuvelder schetst zo juist het gevaar van de industriële ontwikkeling, dat ik niet kon nalaten dit citaat over te nemen, hoewel deze 'trekkende' arbeid thans niet meer op zulk een schaal voorkomt. Zijn be-

schrijving van de ontworteling van de bodem en de losraking van de traditie gaat trouwens ook goeddeels op voor de Drentse gezinnen, die zich te Eindhoven vestigden. Het volgende ontleen ik voor een deel aan een praeadvies van Ir. Z. Th. Fetter voor de Vereniging van Nederlandsche Arbeidsbeurzen. Op het Drentse land werkte de vader soms met het gehele gezin samen, hij verhuurde zich dikwijls met zijn kinderen aan een zelfden werkgever. De vader ontving in elk geval het gehele gezinsinkomen, terwijl in de industrie de leden van het gezin geheel los van elkaar werken en ieder kind zijn eigen inkomen ontvangt. De gezinsband wordt hierdoor verbroken, het verhoogde levenspeil maakt het in de stedelijke omgeving gemakkelijker geld uit te geven aan kleren, ontspanning enz., en alle gevaren van de grote stad zijn gegeven. Het gemiddelde gezinsinkomen van de 544 Drentse gezinnen, die zich te Eindhoven vestigden, bedroeg ruim f78, per week. Zoals iemand het tegenover mij uitdrukte: voor deze mensen veranderde in een week, n.l. in de periode van hun overgang, de wereld van aspect. Zij kenden hun weelde niet, de stap was te groot geweest en de inrichting der woningen in dit z.g. 'Drentse dorp' getuigt nog van de onoordeelkundige verdeling van dit grote gezinsinkomen.

De verhoging van het welvaartspeil stelde ook andere bevolkingsgroepen dan de Drentse immigranten aan de reeds genoemde bedreigingen bloot. Jonge mensen, velen direct van de Middelbare School, waren in groten getale als kantoorpersoneel werkzaam in de Philipsbedrijven. Het wonen op kamers, een betrekkelijk hoog salaris gaf bij hen aanleiding tot al die verschijnselen, die met een plotseling loslaten van de familie en de traditionele opvattingen gepaard gaan. Een verhoogd cafébezoek, een vrije verhouding tussen de sexen was hiervan het gevolg. Voor de besten onder hen betekende deze vrijheid tevens een stimulans tot ontwikkeling van hun persoonlijkheid. Zij, die zich handhaafden, bezaten veelal een zelfstandig oordeel, dat, zich uitte door hun voortvarendheid in het handelen, en een beslistheid in het optreden, dat zelfs tegenover de Brabantse bevolking wel eens over de schreef ging. Deze eigenschappen waren b.v. onder de jonge mensen in de beter betaalde posities der Philipsfabrieken zeker op te merken.

Een ander sociaal-pathologisch verschijnsel n.l. de prostitutie heeft onder invloed der stadsontwikkeling zijn intrede gedaan. 'De hier optredende publieke vrouwen zijn bijna allen afkomstig uit andere plaatsen en zij hebben zich hier gevestigd, menende in een fabrieksstad met een heterogene bevol-

king en veel vrijgezellen, gemakkelijk van prostitutie te kunnen bestaan', zo schreef men mij. Ik deed, toen ik naar dit onderwerp bij verschillende ingezetenen vroeg, de merkwaardige ervaring op, dat mijn katholieke informateurs de omvang van het verschijnsel overdreven, terwijl er uit de andere groepen der bevolking waren, die zeiden dat het maatschappelijk euvel waarbij vrouwen zich beroepsmatig aan mannen tegen betaling voor ontucht lenen, te Eindhoven niet voorkwam. Dat laatste behoeft niet te verwonderen, want, deelde de politie mij mede 'het zijn bijna zonder uitzondering prostituées (meerderen ervan zijn straatprostituées), die hun inkomsten hebben van het mindere publiek en van personen uit de omliggende dorpen, die hier 'van den band' zijn. Ze zien er onogelijk uit en het betere publiek kent ze niet, zodat ik mij niet verbaas over het feit, dat meerderen hun bestaan ontkennen'. Zij behoren tot de onderlaag van de Eindhovense samenleving derhalve, het z.g. 'bas-fonds', en 'allen hebben zonder uitzondering een arm en gebrekkig bestaan en wonen in kleine arbeidershuizen.'

Spraken wij van de verandering, die de industriële ontwikkeling bij verschillende bevolkingsgroepen teweeg bracht, ook in katholieke kringen ontmoet men de klacht, dat de stadsgeest vaardig is geworden over de katholieke inwoners. Beter wonen, radio, motorfiets, bioscoop zijn levensdoel geworden, zo zegt men, en het bovennatuurlijke, de godsdienst komt op de achtergrond. Dank zij het uitgebreide katholieke verenigingsleven - voor elke vereniging is vrijwel een geestelijk adviseur aangewezen - weet men voor een deel deze gevaren op te vangen. Zo namen b.v. in 1933 uit Eindhoven 1000 leden van de Bossche Diocesane Werkliedenbond deel aan een bedevaart naar Meerveldhoven. Tijdens de kermis van 1935 waren \pm 250 mensen op retraite, men maakt op deze dagen uitstapjes met de jeugd, gaat met hen kamperen gedurende de kermistijd, een variété-gezelschap treedt op in het gebouw van de R.K. Volksbond, en op deze wijze wordt de behoefte aan vreugde en ontspanning in de gewenste richting geleid.

F. van Heek

Sociale gevolgen van de economische crisis en depressie in Enschede (1929-1937) : [Tekst en documentatie]

*Amsterdam : Universiteit Amsterdam, 1937. - (Openbare les, 30 november 1937)
p. 10-15*

21. Enschede

Crisisgevolgen

Bezien wij thans de crisisgevolgen voor de fabrieksarbeiders.

In de eerste plaats vragen wij ons hier af: hoe uit zich de sterke daling der arbeidersinkomens, die, gelijk reeds vermeld, meestal de daling der kosten van levensonderhoud overtreft, in het algemeen welvaartspeil der arbeidersklasse?

De beantwoording van deze vraag wordt zeer bemoeilijkt ten gevolge van het feit, dat tot nu toe geen bevredigend aantal uitgewerkte budgetten van werkende en werkloze Enschedesche arbeiders zijn gepubliceerd. Een afzonderlijke beschouwing van eenige der belangrijkste huishoudbudgetposten wordt hierdoor noodzakelijk. Wat de belangrijke post 'voeding' betreft, schijnt althans bij de schoolgaande kinderen geen toename van het aantal ondervoeden te constateeren, hetgeen voor een groot deel te danken is aan de voortreffelijk geregelde schoolvoeding. Hoe het doorgaans met de voeding thuis gesteld is, blijkt uit het feit, dat te Enschede in 1935 ongeveer 22% van het totaal aantal leerlingen der lagere scholen aan de schoolvoeding deelnamen, niettegenstaande de bezwaren, die vele ouders nog tegen dit stelsel gevoelen. Voor de voeding der oudere inwoners ontbreken exacte gegevens. Vermoedelijk zal bij hen de voedingstoestand slechter zijn dan bij de kinderen, die door de op school verstrekte maaltijden vaak voor ondervoeding bewaard blijven. De toename van het aantal gecontroleerde oudere patiënten der Enschedesche Vereeniging voor Tuberculosebestrijding gedurende de laatste jaren spoort hier tot waakzaamheid aan, al oefenen hierbij naar het oordeel der artsen, ook andere factoren dan ondervoeding hun invloed uit, welke wij nog nader zullen bespreken.

De achteruitgang der behuizing van de Enschedesche arbeiders was in zoverre aan bepaalde grenzen gebonden, daar het grootste gedeelte van de oude

krotwoningbuurten, waar de slechtste woningtoestanden heerschten, eenige jaren voor of tijdens de crisis waren afgebroken en de nieuwere arbeidersbuurten, wat inrichting der woningen betreft, in vergelijking met andere gemeenten geen slecht figuur slaan. Doch het euvel van gedwongen samenwoning van gezinnen in hiervoor niet geschikte woningen, tijdens de voor-crisisjaren reeds een dikwijls voorkomend verschijnsel, handhaafde zich niettegenstaande de bemoeiingen der gemeente en doet zich vooral in de kleinere, goedkoopere woningklassen gevoelen met alle sociale nadeelen daaraan verbonden. Verder wijst het grootere percentage leegstaande huizen in de wat duurere klassen naar het oordeel van deskundigen op een trekken naar goedkoopere woningen.

De voorziening van kleding en dekking der verarmde bevolking is zeer veel verbeterd door de voortreffelijke organisaties 'Winterhulp' en 'Comité B' aan wie het vanaf hun ontstaan in 1933 gelukt is, den ergsten nood op dit gebied te lenigen. De praktische zin der Enschedesche bevolking en haar verdraagzaamheid blijken uit deze instellingen, waarin vele maatschappelijke groepen samenwerken. De daling van het welvaartspeil komt ook tot uiting ten aanzien van kleding en dekking, gezien het feit, dat in 1935 en 1936, niettegenstaande de lage hiervoor gestelde inkomensnormen, door 'Winterhulp' aan ruim 4000 personen en gezinnen steun werd verleend. Voor de crisis behoefde dergelijke steun hoogst zelden verleend te worden.

Men vraagt zich af, of het klassegevoel der Enschedesche arbeiders niet in hooge mate versterkt is bij hun zoeven geschetst lager welvaartspeil, vooral daar hun loonsverlagingen zooveel grooter zijn geweest dan in vele andere Nederlandsche industrieën. Aanvankelijk was dit zeker het geval. De leden-curve der drie voornaamste Enschedesche vakverenigings-afdeelingen toont tot 1931 een sterke stijging. Doch toen de grote staking van 1931/'32 mislukte en loonafrek en verhooging der arbeidsintensiteit toch voortgang vonden, verminderde deze saamhoorigheid sterk. Hierbij deed zich trouwens ook de invloed van de steeds grooter wordende werkloosheid gelden.

In de voortreffelijke sociografie 'Die Arbeitslosen von Marienthal' is gewezen op het verschijnsel, dat voortdurende werkloosheid het solidariteitsgevoel der arbeidersklasse sterk kan verminderen. Ook in de werkloozestad Enschede zijn dergelijke invloeden merkbaar, waar de ontmoediging ten gevolge van een verloren staking bij vele vakverenigingsleden nog vergroot werd door de apathische levenshouding, die den werklooze doorgaans ken-

merkt. Zoo is het te verklaren, dat het ledental van de moderne vakvereniging 'De Eendracht' thans ca. 28% lager is dan in 1928, terwijl voor de confessioneele organisaties 'St. Lambertus' en 'Unitas' dit cijfer 22% en 9% bedraagt, bij een zoo goed als gelijk gebleven aantal arbeidskrachten, ploegarbeiders inbegrepen.

Het valt op, dat in de Enschedesche moderne vakbeweging, die de reputatie geniet van het strijdbaarst te zijn, de terugval sedert 1928 het grootst is, ongeveer driemaal zoo groot als bij de Christelijke bond 'Unitas'. Verder blijkt uit de cijfers, dat vooral bij de vrouwelijke leden, hoewel de werkloosheid onder hen procentueel waarschijnlijk niet zoo aanzienlijk is als bij de mannen, de achteruitgang ruim dubbel zoo groot is. Vermoedelijk zijn zij met hun meer emotioneel karakter het meest ten aanzien van de beteekenis der vakverenigingen ontmoedigd en gelukt het ook dikwijls den jongeren arbeiders niet, hun werklooze ouders van het nut der organisaties te overtuigen. De vakverenigingsleiders zelf constateeren een teruggang in het solidariteitsgevoel van hun tegenwoordige en vroegere leden, hoewel hierin sedert de opleving in 1935 eenige verbetering merkbaar is. Zij schrijven dezen achteruitgang toe aan de verloren staking, het gedaalde welvaartspeil en de groote werkloosheid. Bovendien wijzen zij op de sterke stijging van de arbeidsintensiteit, die door de afmatting, welke zij veroorzaakt, de strijdbaarheid der arbeidersklasse doet verminderen. Een typisch voorbeeld hiervan is de sluiting der Enschedesche kader-avondschool van het socialistische Instituut voor Arbeidersontwikkeling. Na volbrenging der zware dagtaak misten de leerlingen van deze instelling de energie, zich op de studie te concentreren.

Sociaal-psychologisch is het van belang, dat hier bij veel ongunstiger arbeidsvoorwaarden dan weleer, het solidariteitsgevoel der arbeidersklasse niet grooter wordt, ja zelfs afneemt, wanneer de kansen op oogenblikkelijke successen voor de vakorganisaties gering zijn.

Op een merkwaardigen invloed van de crisis op de arbeidersklasse dient hier nog gewezen te worden, nl. haar veranderd standpunt ten aanzien van de contingenteeringen in Nederlandsch-Indië. Hoewel door het weren der goedkoopere Japansche weefsels het welvaartspeil van het Indische proletariaat, althans op korten termijn, ongetwijfeld wordt verlaagd, bleken toch de betrokken Nederlandsche vakverenigingen voorstandsters van bescherming der Twentsche textielproducten op de Indische markt te zijn.

Gelijk het de internationale solidariteit der arbeidersklasse niet gelukt, gemeenschappelijk tegen den oorlog te strijden, zoo schiet dit saamhoorigheidsgevoel dikwijls, gelijk hier, te kort om tegengestelde economische arbeidersbelangen in verschillende sociografische gebieden te overbruggen.

Wij kunnen niet nalaten binnen dit bestek ook een oogenblik den invloed van de crisis op het arbeidersgezin te beschouwen, de kleine, doch belangrijke sociale groep, waaruit de arbeidersklasse grootendeels is opgebouwd. Hoe heeft het arbeidersgezin zich kunnen handhaven bij het gedaalde welvaartspeil? Hoe is het aangetast door de twee tegengestelde verschijnselen, welke voor onze tegenwoordige chaotische maatschappij zoo typeerend zijn, nl. de groote werkloosheid naast de toenemende arbeidsintensiteit?

Men krijgt den indruk, dat de vrouw in het arbeidersgezin dikwijls het meest onder de gevolgen van de crisis lijdt. Op haar rust de moeilijke taak, de levenswijze van het gezin aan het sterk gedaalde inkomen aan te passen. Is de man werkloos, dan voelt hij zich niettegenstaande zijn moeilijke positie dikwijls toch minder geïsoleerd dan zijn vrouw: hij ondergaat de vernedering, die de werkloosheid in deze eertijds zoo bloeiende werkstad nog steeds inhoudt, collectief en dus met minder verantwoordelijkheidsgevoel, in stempellokaal of werkverschaffing. Ook de groote moreele steun, die te Enschede in den vorm van cursussen en ontspanningsavonden aan de werkloozen wordt verschaft, komt uiteraard meer den mannelijken leden van het werkloozengezin ten goede.

Zijn de kostwinners van het gezin niet werkloos, dan treft ook weder de ontwrichting van het familieleven, die het ploegensysteem veroorzaakt, in de eerste plaats de huismoeder. Het voortdurend wisselen der ploegen verbreekt de regelmaat van het huishouden, een verschijnsel, waarvoor de vrouw in hooge mate gevoelig is. Wanneer vader en zoon in verschillende ploegen werkzaam zijn, wordt haar taak hierdoor nog meer verzwaard. Arbeid de vrouw zelf in de fabriek, dan bezorgt haar daar de verhoogde arbeidsintensiteit minstens evenveel moeilijkheden als bij den man het geval is. Geen wonder, dat de Enschedesche zenuwartsen onder hun patiënten, wier afwijkingen onder invloed van de crisis zijn ontstaan, vele huisvrouwen tellen. In hoeverre de door artsen geconstateerde toename van het aantal zenuwzieken in Enschede gedurende de laatste jaren aan de opgevoerde arbeidsintensiteit in de fabrieken is toe te schrijven, zou slechts door een psycho-technisch onderzoek kunnen worden vastgesteld. De aan ons verstrekte cijfers der Ver-

eeniging 'Ziekenzorg' toonen een hoog percentage rationalisatie-gevallen bij de onderzochte zenuwpatiënten aan, vooral onder de ouderen. In het bijzonder zou hier moeten worden nagegaan, of deze toename slechts een overgangsfase beteekent, of dat het arbeidstempo blijvend in te hooge mate is opgevoerd.

Niet altijd blijft het arbeidersgezin eensgezind onder de moeilijke crisissomstandigheden. Dikwijls ontstaan daar bittere tegenstellingen tusschen de werkende en werklooze leden, wanneer den laatsten een parasiteeren op de familiekas verweten wordt. Bijzonder pijnlijk kan de gezinsverhouding worden, wanneer de werklooze vader door zijn minderjarige kinderen, die hij behoort op te voeden, onderhouden wordt. Dit percentage werklooze ouderen is relatief zeer groot, vermoedelijk hoofdzakelijk ten gevolge van het opgevoerde arbeidstempo en de Drentsche immigratie. Doch niet gelijk v. d. Waerden voor de Twentsche textielindustrie vermoedt, omdat ten gevolge van de rationalisatie het percentage onvolwassen arbeidskrachten zou toenemen. Want het percentage onvolwassen textiel-arbeidskrachten is van 1930 tot 1937 in de Enschedesche en Lonneker textielbedrijven eerder gedaald dan gestegen daar de jongeren meer dan vroeger, hun beroep buiten het textielbedrijf zoeken.

Groeien de jongeren op, dan valt het hun, gesteld dat zij werk hebben, zeer moeilijk in de fabrieken als volleerd arbeider een inkomen te verdienen, waarop zij met eenig vertrouwen op de toekomst kunnen huwen. Het gedurende eenige jaren dalende huwelijkscijfer en de klachten bij geestelijken en zenuwartsen omtrent lang gerekte verlovingen toonen hier weder een der betreurenswaardige sociale gevolgen van de crisis.

Al hebben de sociaal-economische gevolgen van de crisis het gezinsleven der Enschedesche arbeiders geschokt, zoo doen zich in het arbeidersgezin toch weinig ernstige ontbindingsverschijnselen op groote schaal voor. Daar het aantal echtscheidingen hier een onzekere indicatie is, kunnen wij in dit verband beter de cijfers beschouwen, waarin zich de zorg van de ouders voor hun kinderen gedeeltelijk weerspiegelt. Hierbij valt op, dat het aantal onthefingen en ontzettingen uit de ouderlijke macht in Enschede en Lonneker gedurende de crisis geen stijging van eenige beteekenis vertoont. De kinderverwaarloozing door de ouders is volgens het oordeel van deskundigen niet toegenomen.

Wat de jeugdcriminaliteit betreft, hebben zich vooral in de eerste jaren van

de crisis enkele uitbarstingen van misdadigheid voorgedaan, hoofdzakelijk in den vorm van diefstal door jeugdige werklozen. Op grond van de criminele statistieken en het oordeel van den kinderrechtter en den ambtenaar voor de uitvoering der kindrewetten, komt men tot de conclusie, dat de jeugdcriminaliteit in Enschede ten gevolge van de crisis niet verontrustend gestegen is. Hoewel Enschede, blijkens de reeds eerder genoemde economische verschijnselen, tot de Nederlandsche gemeenten behoort, die het zwaarst door de crisis geleden hebben, schijnt de stijging van jeugdcriminaliteit niet grooter, ja zelfs minder te zijn dan de gemiddelde rijkscijfers aangeven. Enerzijds moet dit worden toegeschreven aan het sterk secundair functionaire groeps karakter der bevolking, anderzijds aan de groote zorg, die aan het geestelijk welzijn van de Enschedesche werklozen wordt besteed.

De misdadigheid der volwassenen is te Enschede gedurende de crisis sterker gestegen dan de jeugdcriminaliteit. Ter beoordeeling van dit verschijnsel hebben wij alleen de beschikking over de gezamenlijke processen-verbaal der Enschedesche en Lonneker politie, ingedeeld naar den aard der misdrijven. Hierbij valt, gelijk elders in Nederland, gedurende de crisisjaren een zeer sterke stijging waar te nemen van de economische misdrijven, zooals diefstal en verduistering. Merkwaardig genoeg is deze stijging reeds in 1929 en 1930 aanzienlijk, bereikt dan in enkele gevallen zelfs een hoogtepunt. Toch waren in deze jaren noch de werkloosheid, noch de daling van het welvaartspeil in Enschede reeds van groote beteekenis. De Enschedesche politie-autoriteiten konden ons van deze voor-crisisstijging der economische misdrijven geen verklaring geven. Slechts een nader onderzoek der afzonderlijke processen-verbaal, die niet te onzer beschikking stonden, zou tot oplossing van dit vraagstuk kunnen bijdragen. In ieder geval is deze voor-crisisstijging een bewijs, dat economische crisisverschijnselen en economische criminaliteit zich vaak niet evenredig met elkaar ontwikkelen, al bestaat tusschen hen een sterk verband. Verder valt een vermindering der agressieve misdrijven waar te nemen, vermoedelijk in verband met het gedaalde alcoholisme en de algemeene passieve geestestoestand der werklozen.

Duidelijker dan bij de criminaliteit vertoont zich de ongunstige moreele invloed van de crisis op het gezinsleven te Enschede in de sterk toegenomen prostitutie. Dat dit sociaal-pathologische verschijnsel met economische factoren verband houdt, is door Bonger's onderzoek aangetoond, in het bijzonder voor de 19e eeuwse maatschappelijke toestanden. Doch ook thans is

niettegenstaande de toegenomen sociale voorzorg, deze samenhang opvallend. Voor 1931 beperkte zich de prostitutie in Enschede tot enkele geïsoleerde gevallen. Thans zijn alleen reeds bij het gemeentelijk geneeskundig adviesbureau 29 prostituées bekend. Hieronder bevinden zich 13 gehuwde fabrieksarbeidsters waarvan de man werkloos is en 8 ongehuwde werkloze fabrieksarbeidsters. De armoede en niet minder de eentonigheid van het werklozenbestaan drijft de meest labiele karaktertypen onder de verarmde bevolking de straat op. De toegenomen prostitutie is zeker voorwaarde, zoo geen oorzaak geweest, dat omstreeks 1935 een ernstige syphilis-epidemie te Enschede uitbrak, die thans weliswaar grootendeels bedwongen is, maar toch nog steeds nieuwe slachtoffers maakt.

Annemieke van Drenth en Aty Pilon

Tussen gloeilamp en transistor

Meisjes in de electrotechnische industrie 1940-1960

Amsterdams Sociologisch Tijdschrift 16 (1989) 1 (mei) p. 44-51, 53-57

22. Meisjes in de elektrotechnische industrie

Fabrieksmeisjes

De ex-fabrieksmeisjes die hier onze onderzoeksgroep vormen, komen overwegend uit katholieke gezinnen met veel kinderen. De vaders van de meeste fabrieksmeisjes verrichtten geschoolde of ongeschoolde handarbeid. Van de moeders is niet in alle gevallen bekend wat hun beroep was. De meeste fabrieksmeisjes maken melding van fabrieksarbeid of dienstbode-zijn. Het merendeel van de moeders werkte na hun huwelijk niet meer buitenshuis.

Onze respondenten kwamen meestal tussen hun 14e en hun 16e jaar bij Philips in dienst. De meesten hadden daarvoor, naast de lagere school, een of meer jaren huishoudonderwijs gevolgd en soms al wat werkervaring opgedaan in fabrieken, ateliers of als dienstmeisje in de huishouding. Voor vele fabrieksmeisjes van toen gold dat zij naast de arbeidsuren in de fabriek ook thuis nog mee moesten werken in de huishouding. De gezinnen waren groot en het was een uitzondering als een meisje thuis geen taken had. Sommige

respondenten hadden naast het fabriekswerk ook nog andere betaalde nevenactiviteiten, bijvoorbeeld het naaien van kleding. Veel vrije tijd was er derhalve niet. In de tijd die er overschoot, werd aan sport gedaan en men ging uit. Sommige respondenten waren aangesloten bij jeugdclubs en vele naoorlogse fabrieksmeisjes waren in of buiten werktijd betrokken bij cursussen en vormingswerk.

De meeste fabrieksmeisjes werkten in de lampenproductie: gloeilampen, radiolampen en in de loop van de jaren vijftig televisielampen. Anderen maakten radio- of televisie-onderdelen of andere elektronica-elementen. Het werk was veelal montagewerk, maar sommige meisjes deden ook controle- en stelwerk of pakten producten in. Kenmerkend voor bijna al dat werk was wel dat het handmatig routinewerk was, dat echter vaak ook precisie vereiste. Het werd beschouwd als ongeschoold werk, al moesten verschillende productiehandelingen door oefening geleerd worden.

Het fabriekswerk, zo vertelde een aantal fabrieksmeisjes, was veelal naar sekse gescheiden. Vooral het werk waar veel kracht bij nodig was werd door mannen verricht. Vrouwen deden het fijnere werk.

Bij de meeste productiewerkzaamheden zaten de fabrieksmeisjes op één plaats en verrichtten ze de hele dag dezelfde handelingen. Het werk gebeurde onder druk omdat de productienorm gehaald moest worden. Zodoende werd er hard gewerkt en de werkweek was lang: maandag tot en met vrijdag van half acht tot vijf uur en zaterdagmorgen van half acht tot één uur. De middagpauze duurde één uur en een kwartier en de fabrieksmeisjes hadden twee keer per dag een korte pauze van tien minuten.

Geld verdienen was een belangrijk motief om te gaan werken. De inkomsten die door het merendeel van de fabrieksmeisjes thuis werden afgedragen waren een welkome aanvulling op het (meestal) geringe gezinsinkomen. Bovendien had Philips als werkgever een goede naam in Eindhoven en omgeving. Philips bood een goed salaris, gunstige werktijden, goede sociale voorzieningen en over het algemeen was het werk er schoon.

Toch speelden ook andere motieven een belangrijke rol bij de voorkeur voor Philips als werkgever. Zo bracht een aantal vrouwen naar voren dat vriendinnen hen enthousiast hadden gemaakt voor Philips. Sinds de oprichting in 1891 van het Philipsconcern werkten grote aantallen meisjes in de Eindhovense fabrieken. Dit bood aan de nieuwkomers het vooruitzicht om te kunnen werken tussen leeftijdgenoten van dezelfde sekse. Dit was een belangrijk

voordeel in vergelijking met andere werkgevers in Eindhoven of omgeving. Zo vertelde een respondente dat ze, voordat ze bij Philips terecht kwam, op een confectieatelier voor dames- en herenkleding werkte. Dit beviel haar niet omdat ze voornamelijk met mannelijke collega's moest werken.

Maar op een gegeven moment, ja de vriendinnen hoor je praten en het werd daar een beetje saai, het waren eigenlijk allemaal oudere mannen en zo, en ik had het er eigenlijk niet zo naar mijn zin. En toen zei ik: 'Mama mag ik niet naar Philips?' Want mijn vriendinnen hadden het daar allemaal over, meisjes bij sporten. Want ik heb altijd gehandbald. Die hadden altijd zo'n lol. En ik zat eigenlijk altijd bij die oude mannen en het begon te vervelen. En ik wou dus naar Philips toe. Maar daar wou ze niks van weten. Nee, dat paste niet voor een meisje. Werd je eigenlijk een fabrieksmeid en weet ik wat. En ik heb toch wel zo lang gezeurd totdat ik mocht gaan.

Zo vertelde een groot aantal vrouwen over vriendinnen die al bij Philips werkten waardoor zijzelf ook enthousiast werden.

In Eindhoven en omgeving werkten veel mensen bij het Philipsconcern. Vaak was al een aantal familie- of gezinsleden bij Philips aan de slag, zodat de stap naar de fabriek gemakkelijk genomen kon worden. Oudere zussen kwamen thuis met hun verhalen over het werk of ze namen vriendinnen mee naar huis die ze hadden leren kennen op het werk. Zo verging het ook ongeveer deze respondente:

En toen werkte mijn oudste zusje al bij Philips en die had het daar zo naar de zin. En dat trok mij eigenlijk wel. (...) Maar doordat zij is gaan werken, dat was voor mij natuurlijk ook heel verleidelijk. En zij verdiende centen. Dat was natuurlijk ook een hele toestand. Want daar werden mijn ouders ook beter van. (...) Dat vond ik wel interessant eigenlijk. Ik zag haar iedere morgen naar Philips gaan. En dan kwam ze met verhalen thuis. Want ze zat dus met meisjes. En dat was best gezellig natuurlijk.

Zo was het perspectief om te kunnen werken tussen leeftijd- en seksegenoten voor veel meisjes een argument om de stap naar Philips te doen.

Er zijn in onze onderzoeksresultaten zeker ook verhalen te vinden van meis-

jes die ontevreden waren over hun arbeid in de Philipsfabrieken. Ze konden de werkdruk niet aan, werden door hun ouders gedwongen om te gaan werken of ze hadden te maken met weinig loyale collega's waardoor ze elke vorm van aansluiting misten. Dit in combinatie met onvriendelijke leiding maakte de fabriekstijd dan tot een zeer onaangename periode. Toch vormden deze ervaringen niet het overheersende beeld. Het overgrote deel van de ex-fabrieksmeisjes vertelde met enthousiasme over hun arbeidsverleden. Veelal niet omdat het werk nu zo bevredigend gevonden werd, maar omdat er een omgeving en een sfeer waren waaraan je plezier kon ontleen. Een respondent hierover:

Je was ongeschoold, dus je kreeg ook ongeschoold werk. En dat is dus meestal geestdodend. Dom werk, o zo dom. Dat werk dat ik later deed met mijn vriendin, dat was nog dommer. Ja maar ik had het goed naar mijn zin. Ik had de tachtig eenheden onder de knie en het ging prima.

Naast de bevrediging van het kunnen voldoen aan de productienorm waren het vooral de contacten op de werkvloer die de tevredenheid voortbrachten:

Ja, we hadden het met die meiden gezellig onder mekaar. En ja, ik denk dat ge dan ook het werk leuk vindt,

vertelde iemand. En een ander merkte op:

Ja, ik had wel plezier. Maar dat kreeg je door de mensen onderling. Daar had je plezier mee. Maar het werk? Nee.

De dagelijkse contacten op de werkvloer, met name de omgang met andere meisjes, waren zo doorslaggevend voor het werkplezier.

Vrouwelijkheid op de werkvloer

Het gevoel ergens bij te horen, onderdeel te zijn van een groter verband vormde de grondslag voor de werkvloercultuur van de fabrieksmeisjes. Kenmerkend hiervoor was de verbondenheid met elkaar, de betrokkenheid en onderlinge steun. Dit uitte zich in allerlei vormen, zoals het gezamenlijk zingen tijdens het werk, het samen lol maken, kattenkwaad uithalen en de slappe lach krijgen en het uitwisselen van persoonlijke ervaringen. Vaste

rituelen, zoals trakteren bij verjaardagen, roken in de toiletten, naar elkaar zwaaien als je favoriete plaatje op de radio werd gedraaid, gaven vorm aan het onderlinge contact op de werkplek.

Het gevoel erbij te horen was belangrijk. Een gedeelde activiteit, zoals stiekem roken, gaf dat gevoel:

En ik was toen net in die tijd ook aan het roken. Oh, oh, dat was wat, want bij ons thuis rookte niemand, alleen ik. (...) Nou en dan was, om half tien hadden we pauze en dan mochten we gaan roken. Nou dat vond ik gewoon geweldig. Stoer doen, dan hoorde je erbij. Ja, dat was in die tijd voor mij ook heel belangrijk, om erbij te horen. Om bij een grote club te horen waar ge gewoon gezelligheid had en van allerhande streken werden uitgehaald.

Roken en stoer doen waren een inbreuk op het traditionele beeld van vrouwelijkheid. Tegelijk gaf dit gedrag het gevoel niet langer kind te zijn, maar zélf dingen te kunnen bepalen.

Samen kattenkwaad uithalen was een manier om de eentonigheid van het werk te doorbreken. Zo spraken sommige fabrieksmeisjes af met een vriendin in het waslokaal om 'er even uit te zijn' en samen lol te maken. In het waslokaal konden de fabrieksmeisjes zich omkleden voordat ze aan het werk gingen. Het was verplicht om tijdens het werk een schort te dragen. Als een fabrieksmeisje even weg was naar het waslokaal bijvoorbeeld bood dit de mogelijkheid om een geintje uit te halen.

En dan deden we ook wel eens ooit, allemaal jonge meiden hoor, er waren er toch verscheidene die jonger waren als ik die daar zaten. En dan waren die ooit weg, pauze houden in de wc of iets dergelijks. Dan hadden we een kan aceton, die hadden we toch genoeg, en dan op de stoel gooien weet je wel. Nou daar zagen ze niks van hoor. Maar dan kwamen ze terug, gingen ze op die stoel zitten enne danne, dat is ijskoud he?

Om wat leven in de brouwerij te brengen werd er veel gezongen tijdens het werk. Soms zat de hele afdeling te zingen. De liedjes die je die tijd op de radio hoorde, waren erg populair onder de fabrieksmeisjes. Iemand vertelde dat ze op de radioafdeling werkte en daar een van de radio's gebruikte die in het productieproces op de lopende band passeerden, om naar haar favoriete

nummer te luisteren. Bij 'Truly Fair' van Guy Mitchel zette ze dan stiekem die radio aan.

Maar in de Philipsfabriek zelf werd van tijd tot tijd ook voor muziek tijdens het werk gezorgd. Zo vertelde een vrouw wier zus ook bij Philips werkte het volgende:

En als we tijdens het werk een plaat hoorden, want er werd muziek gedraaid tijdens het werk. Dan hoorden wij een plaatje dat wij in het gezin heel mooi vonden, dan stond ik van de gipsmolen op. En ons T. die stond op en dan zwaaiden we een keer naar mekaar. Want dan hoorden we dezelfde muziek.

Niet alle muziek was echter toegestaan. De leiding op het fabriekskantoor hield hierop toezicht. Een vrouw vertelde hierover het volgende:

Dat weet ik nog wel toen was die plaat van Bill Haley 'Rock around the clock'. En als dat kwam dan zetten ze de radio af, want dan werden die meiden allemaal wild. Eerlijk! Dan ging hij af. Ja. Dan zaten ze te wippen en te doen en nee, dan ging hij af. En als de plaat afgelopen was, dan ging hij weer aan. Dat vonden ze natuurlijk niks. Want dan gilden ze: 'Radio aan, radio aan'. Maar dan stoorden ze zich er niet aan. Op kantoor die regelden dat (het fabriekskantoor).

Muziek gaf ook nog de mogelijkheid om met z'n allen rebellie te plegen tegen een baas die niet erg geliefd was. Een vrouw vertelde dat op haar afdeling de leiding vrij streng was. De baas trok fel van leer als je iets niet goed had gedaan. De onderlinge verbondenheid werd hierdoor echter alleen maar sterker.

En dat was dan op die afdeling, dan begonnen ze te zingen. En dan zwol dat aan he? Die hele afdeling kun je je voorstellen? Honderden grieten die zongen dan he? Vrouwen of meiskes, kei en keihard. En dan riep die baas, die kon dat niet hebben, waarom dan niet, dat begrijp ik nog niet, die riep dan: 'Koppen dicht' Zo ging dat hoor. En dan stond hij voor bij de eerste rijen: dus die hielden stil. Want die pasten er wel voor om door te gaan. Maar achter op die afdeling wat hij niet zag, daar zaten ze dan heel hard te zingen. Hij was maar heel klein van stuk en dan liep hij naar achteren toe.

En ondertussen begonnen ze voor weer. En dan zwol dat weer aan naar achteren en dan voor. Nou dan liep die man op en neer van voor naar achteren. En dan was hij kwaad! En dan stond hij daar en dan was hij helemaal onder de spuug zo kwaad was hij. En dan kon hij dat niet aan. Dat kon hij niet hanteren. Want wat waren wij machtig. Met z'n allen tegen dat kleine baasje. En het was anoniem. Hij kon niemand opschrijven, want zo gauw hij keek, zong je niet.

De steun onderling uitte zich in uiteenlopende zaken. Als er conflicten waren op het werk of als een meisje het werktempo niet bij kon houden, steunden de fabrieksmeisjes elkaar. Er werd onderling één lijn getrokken als een meisje bestraffend werd toegesproken door de leiding en gezamenlijk keerden de fabrieksmeisjes zich tegen deze 'vervelende baas'.

De fabrieksmeisjes hadden over het algemeen op het werk één vaste vriendin of ze sloten zich aan bij een vast clubje van leeftijd- en seksegenoten. Er werd veel gepraat onderling: 'meidenpraat' en 'meidenklets' volgens verschillende respondenten. Anderen vertelden dat ze met vriendinnen zaken over thuis bespraken, maar vooral ook over uitgaan en contacten met jongens. Seksuele aangelegenheden lagen op een grensvlak. Enerzijds was het praten erover taboe. Anderzijds vertelden verschillende respondenten dat ze van alles over seksualiteit hoorden van hun vriendinnen.

Met vriendinnen werd opgetrokken tijdens de pauzes maar ook in de vrije tijd, thuis, op clubs en in het vormingswerk, en natuurlijk bij het uitgaan in het weekend. De straat op, de stad in, flaneren in het stadspark en gaan dansen, dat alles was onmogelijk zonder gezelschap van een of meer vriendinnen. Het waren niet altijd vriendinnen uit de fabriek waarmee dit ondernomen werd, maar toch was de werkplek een belangrijk uitgangspunt bij het onderhouden van vriendschapsrelaties.

De omgangscultuur van de fabrieksmeisjes versterkte niet alleen de onderlinge band, maar betekende ook een collectieve uitwerking van een identiteit.

Jack Burgers et al. - Drents Dorp, Eindhoven

Door middel van een bepaalde stijl in kleding, haardracht en make-up lieten de fabrieksmeisjes niet alleen zien dat ze een onderdeel vormden van deze specifieke groep, maar ook dat die groep vrouwelijk was. Zo werd al experimenterend de betekenis van vrouwelijkheid vormgegeven. Menige nieuwkomer spiegelde zich aan haar al iets langer werkende seksegenoten op de werkvloer. Een vrouw die bij Philips was komen werken op haar vijftiende vertelde dat de fabrieksmeisjes al ‘ver volwassen’ waren in haar ogen. Een ander benadrukte dat ze nog ‘een beetje groen’ was in vergelijking met de meisjes die er al langer werkten. Dit andere type meisje vormde een uitdaging en een mogelijkheid om ook zo te worden door zichzelf een nieuwe identiteit aan te meten.

Jack Burgers en Don Kalb

Economische herstructurering en lokale gevolgen

*Drents Dorp, Eindhoven : industrialisering en de-industrialisering op
buurniveau*

Amsterdams Sociologisch Tijdschrift 20 (1994) 3 (januari) p. 28-29,30-31, 35-38

23. Drents Dorp, Eindhoven

Drents Dorp voor de oorlog: plattelanders in een industrie-buurt

Philips vestigde zich in 1891 in Noord-Brabant omdat grond en gebouwen er goedkoop waren en een overschot aan arbeiders en arbeidsters voorhanden was. Met name sinds de Eerste Wereldoorlog, toen Philips steeds meer productie-procédés in eigen beheer ging uitvoeren, de productie diversificeerde in de richting van de radio, en het bedrijf steeds kennisintensiever werd, werd het industriële productieproces grootschaliger. De lokale overheid was niet in staat en deels ook niet bereid de condities voor een grootschalig industrieel productieproces te scheppen. De bouw van woningen door Philips was een belangrijk element van een productiepolitiek die erop gericht was het grote en kostbare verloop onder de arbeiders tegen te gaan. Een van de buurten die Philips met dat doel voor ogen bouwde, is ‘Drents Dorp’. De bouw van Drents Dorp vond plaats tussen 1925 en 1931. In die periode wer-

den 882 woningen en 7 winkels gebouwd. De woningen waren bedoeld voor de mensen die door Philips vanuit het noorden van Nederland naar Eindhoven waren gehaald. Het belangrijkste wat Philips hun leek te bieden, was bestaanszekerheid. Uit gesprekken met migranten uit het noorden blijkt de toekomst van de kinderen de doorslaggevende reden te zijn geweest voor de trek naar het zuiden. In tegenstelling tot wat nogal eens verondersteld wordt met betrekking tot het negentiende- en vroeg twintigste-eeuwse industrialiseringsproces, is er in veel gevallen bij de migranten geen sprake van 'atomisering' of 'anomie'. De komst naar Eindhoven is vaak het gevolg van een suggestie of tip van een daar al aanwezig familielid. Migratie ging meestal gezinsgewijs. Bij het opbouwen van een stabiele arbeidersgemeenschap hield Philips ook heel bewust rekening met het belang van het gezin door gezinswoningen aan te bieden, maar vooral door gezinnen te selecteren met dochters boven de veertien jaar die konden worden ingezet bij de assemblage van gloeilampen. Een huishouden dat het noordelijke platteland wilde veruilen voor Philips kon dus als gezin bij elkaar blijven. Het werken bij Philips versterkte het gezinsverband ook eerder dan dat het dat verzwakte. De zoon van een uit Drente overgekomen fabrieksmeisje vertelt over zijn moeder:

'Ze kwam uit die vrijheid, uit het noorden en dan in die fabriek moeten werken. Ze kan er prachtig over vertellen, over hoe ze dat ervaren heeft. Net een massa, een enorme massa, die daar aan de machines zat, machines die ronddraaiden en arbeidshandelingen die elkaar opvolgden. En het leuke daarvan, zei mijn moeder, de familie v. O. maakte daar een complete lamp. Mijn moeder maakte het onderstel, daar zat dan een zus van haar die plaatste er de spiraal in en een andere zus smolt de ballon erop.'

De gezinnen die overkwamen waren door Philips zorgvuldig geselecteerd; het betrof zeker geen onaangepast agrarisch proletariaat, maar eerder keurige, zelfs enigszins kleinburgerlijke gezinnen.

De overgang van een landelijk-agrarische naar een stedelijk-industriële economie was groot. Philips paste creatieve maatregelen toe om de mensen uit het noorden te laten wennen aan het industriële arbeidsritme. Een man her-

innert zich het verhaal dat zijn vader vertelde over een ingenieuze vorm van aanwezigheidsregistratie:

‘Ze hadden vroeger bij Philips allemaal een penninkje met een nummer. Als ze de poort binnenkwamen, moesten ze dat penninkje in een bus laten vallen. Ze moesten zich eerst omkleden en dan dat penninkje inleveren, dan waren ze aanwezig. Dan ging er een claxon en duwde er iemand die heel fanatiek bij die bus zat een la over die laag penninkjes. Iedere penning die er daarna nog inviel, viel in dat bakje en die betaalde een dubbeltje voor de boetepot.’

Voor veel van de migranten bleek de omschakeling zwaar; zij hielden het leven in een industriële context alleen maar met de grootste moeite vol. Een kleinzoon beschrijft de worsteling van zijn grootvader in de nieuwe omgeving:

‘Hij kon niet aarden; hij kon niet tegen het keurslijf van het arbeidsproces. Nadat hij zeven of acht jaar in Drents Dorp gewoond had, heeft hij buiten Eindhoven een boerderijtje op de kop kunnen tikken. Hij had daar een leuke boomgaard, wat beesten om zich heen. Gewoon uit armoede, omdat het veen was afgegraven en de boerderij in Drente in de versukkeling raakte, was hij naar Eindhoven gekomen. Philips beloofde gouden bergen en omdat hij vooral dacht aan de toekomst van zijn kinderen is hij naar het zuiden gegaan en heeft hij het bedrijfsleven voor lief genomen. Hij is gewoon aan zijn pensioen gekomen; hij heeft het volgehouden, zo moet je het zien, hij heeft het volgehouden.’

Ondanks die aan den lijve ervaren ongemakken, verbonden met de overgang van een agrarisch naar een industrieel werkregime, is er nauwelijks sprake van verzet tegen de werkgever. De hechte structuur van de arbeidersgezinnen vond een parallel in de patriarchale familieonderneming die Philips zo lang geweest is. Sporen van verzet treft men soms aan in de sfeer van de reproductie. En ook daar is het voornamelijk symbolisch van aard. Sommigen weigerden hun voedingswaren van de fabriekswinkels van Philips (‘E.T.O.S.’) te betrekken, ondanks het feit dat die in veel gevallen goedkoper waren dan de plaatselijke detailhandel.

Philips had inderdaad meer te bieden dan alleen werk. Het bedrijf zorgde

ook voor moderne woningbouw die zoveel verbazing opriep bij de nieuwkomers uit het noorden, dat zij er ruim zestig jaar later nog niet over uitgesproken zijn:

‘We hoefden maar op een knopje te drukken en het licht ging aan. Er kwam water uit de kraan. In Groningen moest je alles uit het kanaal halen, of drinkwater putten.’ (76-jarige vrouw, destijds 13 jaar).

Het was nieuw voor deze mensen, deze manier van wonen. Daar was het Philipsbedrijf zich ook van bewust. Om misverstanden en ander ongemak te voorkomen, hing er in elke w.c. een tekst, ingeraamd in een keurig houten lijstje, met daarop voorschriften voor het verantwoord bewonen van de Philipshuizen. Gewezen werd bijvoorbeeld op de noodzaak tot het regelmatig luchten van de woning en de verplichting stoep en goot voor het huis rein te houden. Woningopzichteressen keken op de naleving van deze regels toe.

Drents Dorp vanaf de jaren zeventig: de-industrialisering op buurtniveau

De crisis bij Philips dateert niet van 1991 of zelfs niet van 1981, toen voor het eerst collectieve ontslagen werden aangekondigd, maar van het begin van de jaren zeventig. Vanaf die tijd vonden er complexe veranderingen plaats in de wereldeconomie, waardoor industriële ondernemingen en later ook westerse verzorgingsstaten zich genoodzaakt zagen hun strategieën te herzien. Philips begon op mondiaal niveau met het afstoten van arbeidsplaatsen. Nederland zou daarbij niet gespaard blijven. Sinds 1971 verdwenen er ook in Nederland duizenden banen. Dat gebeurde via de weg van het niet aanvullen van natuurlijk verloop, vervroegde uittredingen en het inmiddels bekende creatieve gebruik van de WAO. Deze sluipende vorm van de-industrialisering wekte weinig beroering en het bedrijf bespaarde zich een slechte naam en arbeidsonrust.

Aanvankelijk wees ook niets in Drents Dorp op verslechterende vooruitzichten. Integendeel, de individuele welvaart van de bewoners nam toe. Dat uitte zich onder meer in een grote mobiliteit. De beambten waren al in de jaren vijftig en zestig begonnen ‘Drents Dorp’ te verlaten omdat de omgeving niet meer voldoende aansloot bij hun maatschappelijke positie. Hun sociale mobiliteit vertaalde zich in geografische mobiliteit. In de jaren zeventig begon dat ook voor de arbeiders meer en meer te gelden. Tussen 1971 en 1990 daalde de bevolking van de buurt met bijna eenderde: van 4.055

naar 2.771 inwoners. Deze bevolkingsdaling kan niet worden toegeschreven aan louter vergrijzing in de vorm van wegtrekkende kinderen en achterblijvende ouders. Het aantal bejaarden (65 jaar en ouder) nam in dezelfde periode toe met slechts 4%. En hoewel het aantal bewoners onder de twintig jaar met 8% afnam, steeg het aantal mensen tussen de twintig en de veertig met 8%. Er vond dus op grote schaal vervanging plaats van de bevolking.

De problemen waar Philips al langere tijd onderhuids mee te maken had, werden manifest in 1990. Ruim een jaar voordat het eeuwfeest van het Philipsconcern plaats zou vinden - 15 mei 1991 - werd duidelijk dat het bedrijf er niet goed voorstond. Was op de aandeelhoudersvergadering van 10 april 1990 nog te kennen gegeven dat er sprake was van een stijging van de bedrijfswinst, op 3 mei bracht de bedrijfstop naar buiten dat er slechts een winst van 6 miljoen gulden over het eerste kwartaal was geboekt, zodat de gunstige prognoses voor 1990 bij lange na niet gehandhaafd konden worden. Door deze tegenvaller verloor de toenmalige president-directeur zijn positie. Aanvankelijk werd er een bedrag van 2,7 miljard gulden uitgetrokken voor een grootscheepse saneringsoperatie, later zou dit bedrag oplopen tot 4,5 miljard gulden. Het aantal arbeidsplaatsen dat verloren zou gaan, werd wereldwijd op minstens 60.000 geschat.

De verhouding tussen bedrijf en stad was al sinds het eind van de jaren zeventig aan het bekoelen. Het meest symbolisch daarvoor was zonder twijfel het bericht dat eind 1989 de wereld werd ingestuurd: het Evoluon zou voor het publiek gesloten worden. In Eindhoven wordt het Evoluon nog altijd beschouwd als een geschenk van Philips aan de stad bij het 75-jarig bedrijfsjubileum. Sluiting van het gebouw maakte duidelijk dat Eindhoven niet langer het centrum van het elektronisch universum is. Philips maakte zich los van de stad. Terwijl het Evoluon gesloten werd en Philips niet echt van harte een bijdrage leverde aan het nieuwe Eindhovense muziektheater, verrees een Anton Philipszaal in Den Haag. Philips verschoof in zijn cultuurbeleid de aandacht van de arbeidsmarkt naar consumentenmarkt.

De afnemende werkgelegenheid bij Philips laat zich aflezen van de activiteiten van de beroepsbevolking in Drents Dorp. Werkte daar in het begin van de jaren zeventig maar liefst 97% van de beroepsbevolking bij Philips, op grond van onze enquête schatten wij dat van degenen die betaalde arbeid verrichten, nu nog zo'n 50% bij Philips werkzaam is. De de-industrialisering

lijkt dus kwantitatief aanzienlijk. Toch is de werkloosheid in de buurt niet groot; op de 81 adressen die wij enquêteerden, troffen we 4 werklozen aan. Een groot deel van het arbeidsoverschot heeft de vorm gekregen van vervroegde uittreding. In de gesprekken met (oud)Philips-medewerkers viel steeds weer op dat men feitelijk rekende met een verlaagde pensioenleeftijd. Als men maar de 54-jarige leeftijd haalde of gehaald had in dienst van Philips, kon men voor zichzelf en de omgeving verantwoordelijk niet meer te werken. Boven die leeftijdsgrens spreekt men zelfs niet meer van werkloosheid. Men is vroegtijdig gepensioneerd. De werkloosheid in Drents Dorp ligt in ieder geval ruim onder het gemiddelde van Eindhoven als geheel: het bruto-percentages voor de stad bedroeg in 1991 5,4.

Als we de buurt typeren naar sociaal-economische kenmerken, dan kunnen we dat in drieën doen. Eenderde van de hoofdbewoners werkt bij Philips (35%), eenderde werkt elders (32%) en eenderde (33%) - voor het overgrote deel bejaarden en vervroegd uitgetreden - leeft van een arbeidsloos inkomen. Degenen die niet bij Philips werkzaam zijn, komen we voor het overgrote deel tegen in de bouw en de lager gewaardeerde dienstverlening (winkelpersoneel, beveiligingsbeambten, markthandelaren, chauffeurs). De buurt is heterogener geworden als het gaat om werkactiviteiten en levensstijlen van bewoners. Dat heeft ook te maken met het feit dat de Woningstichting die de buurt in beheer heeft ('Hertog Hendrik van Lotharingen') van Philips is losgemaakt in 1989. De stichting is een 'normale' corporatie geworden en meer bij de centrale gemeentelijke woningtoewijzing betrokken geraakt. Vroeger kwamen de mensen als het ware via de poort van het Philipsconcern de buurt in. Die selectie, waarbij respectabiliteit van oudsher een belangrijke rol speelde, is weggefallen. De daaruit voortkomende toegenomen heterogeniteit van de buurt geeft soms aanleiding tot klachten en kleine ergernissen. Heggen worden niet meer tijdig geknipt, vuilniszakken en containers al de avond tevoren buiten gezet, het aantal honden en vooral het formaat daarvan is toegenomen, in de tuin opgestelde zendmasten zorgen voor overlast bij de burens. En ja, niet dat men daar iets lelijks van wil zeggen, maar het aantal buitenlanders is nogal toegenomen. De buurt is geen Philipsbuurt meer.

Willem Wilmink - Textielstad

*Het is het eindpunt van de trein,
bijna geen mens hoeft er te zijn,
bijna geen hond gaat zover mee:
Enschede.*

*De burchten van de nijverheid
staan er nog her en der verspreid:
spelonken, hol en afgeleefd,
waar nu de wind vrij spel in heeft.*

*Textielbaronnen van weleer,
hun jachtgebied bestaat niet meer.
Waar zouden ze gebleven zijn,
Van Heek, Ter Kuile, Blijdenstein?*

*Hebben ze kinderen voortgebracht,
hebben ze hier nog nageslacht,
of koos dat snel een betere stee
dan Enschede?*

*Krim, Berkenkamp, Sebastopol,
het is voorbij. De maat is vol.
Bijna geen mens heeft hier nog weet
van uw gelatenheid, uw leed.*

*Dwars door het uitgeteerde hart
loopt nu de kale boélevart
met postkantoor en V&D.
O, Enschede. Enschede.*

V. BIJ ONS

Hans van Straten - Amsterdam Blues

*September de seizoenen keren
als trams bij het Centraal Station
de wolken krijgen witte veren
de wereld is een luchtballon
van Scheltema lopen wij via
de Kalverstraat naar tante Mia
en 't najaar schuift weer puur en frans
langs onze snorren en gezichten
langs etalages met gedichten
en pornografische romans*

H. Dijkhuis - Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis

H. Dijkhuis (1939)

Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis

In: Frank Bovenkerk en Lodewijk Brunt - De Rafelrand van Amsterdam :

Jordaners, pinda-chinezen, ateliermeisjes en venters in de jaren dertig

Amsterdam (etc.) : Boom, 1977

p. 45-48

24. Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis

De bewoners

(Het is nu tijd geworden om de bewoners van het kosthuis in te leiden.)

Vooreerst *tante Koos*. Iedere bekende in de Jordaan wordt bij z'n voor- plus bijnaam of beroepsnaam genoemd. Zijn ze wat ouder, dan wordt er oom en tante voorgezet. Zijn ze eerbiedwaardig en zeer oud dan worden ze wel eens vader en moeder genoemd.

Tante Koos is een gezette vrouw, vooral haar rug bij de schouders is vet uitgegroeid, waardoor ze hoog in de schouders komt te zitten en het hoofd naar voren geschoven lijkt. Door de week loopt ze altijd in kleren, die als 'n zak om haar lichaam hangen. Alles bedekt door de reeds vermelde linnen huishoudjas. Zondags loopt ze in stemmig zwart. 55 jaar oud. Ze is 33 jaar getrouwd geweest met haar eerste man, met wie ze op 18 jarige leeftijd huwde. Ze heeft elf kinderen het leven geschonken, vier zijn er gestorven, 't lijkt me, naar de beschrijving, aan tuberculose. Vier zijn er getrouwd. Deze komen met hun gezin vaak op bezoek. Ze wonen allen buiten de Jordaan in het oude gedeelte van plan West. Marie, een dochter, ligt in 't Sanatorium voor longlijders in Hoog-Laren. Twee kinderen zijn nog thuis. Tante Koos heeft van haar 8ste tot 11de jaar op school gegaan. Toen ging ze in een dienst voor dag en nacht. Haar man was bij zijn leven bakkersknecht, tante Koos liep voor bijverdienste voor 't grote gezin met kranten en later werd ze werkster. Ze waren een echt voorbeeld van stadsmaden. Amsterdammers van origine trokken ze naar Haarlem en den Helder, konden hier echter niet aarden en trokken weer naar Amsterdam en woonden in de buurt van de Nieuwendijk. Daarna hield de armoede, die het grote gezin van jonge kinderen meebracht, hen 11 jaar vast op een éénkamerwoning in de Goudsbloemstraat. Haar kinderen hebben dus een groot deel van de jeugd hier doorgebracht. Toen de oudste kinderen begonnen te verdienen,

trokken ze, als zovele Jordaners, naar plan West, waar ze in de Hudson- en later in de Baffinstraat woonden. Hier hield tante Koos een snoepwinkeltje en verloor ze haar eerste man. Daarna trok ze met de kinderen naar de Haarlemmerstraat, dus weer vlak bij de Jordaan. Dat geschiedde voor 4 jaar. Hier kwam *ome Barend* bij hen in de kost, een weduwnaar, timmermansknecht van beroep, maar werkloos (semi permanent) door z'n hoge leeftijd; 67 jaar. Hij was spaarzaam geweest en bezat een aardig duitje. Ze trouwden nu samen en met zijn geld werd door tante Koos het kosthuis op de Palmgracht overgenomen.

Ome Barend is een forse, gezette man, met kaal hoofd en grijs haar. Hij heeft met z'n pientere, kleine oogjes wel iets van Emil Jannings. Ome Barend heeft in de eerste 30 jaar van zijn leven door zowat heel Nederland gezworven. Eerst met z'n vader mee. Later werd hij zelf timmerman. Overal waar een groot werk onderhanden was, was hij te vinden. Daarna trouwde hij en kwam in Amsterdam wonen. Hij is ongeveer 35 jaar getrouwd geweest. Het huwelijk bleef kinderloos. Z'n vrouw hield 'n kafé en hij bleef in de bouwbedrijven. (Zoiets komt vaak voor in de Jordaan, dat flinke vrouwen van arbeiders een winkeltje of kafé houden.) Na de dood van z'n vrouw zwierf hij door verschillende kosthuizen en kwam voor 3 jaar bij tante Koos terecht, met wie hij 't huwelijk inging.

Keessie is de enige zoon, die nog thuis is. Een kleine, magere, gauw opvliegende, pientere straatjongen. 17 jaar oud. Z'n hele leven op 4 jaar na, bracht hij in de Jordaan door en kon het er best vinden. Zoals de meeste jongens hier, is hij z'n werkloopbaan als fietsenjongen begonnen. Met z'n 15de jaar werd hij leerling masjiene-houtbewerker in een loonzagerijtje op de Bloemgracht, waar hij nu nog is. *Leentje* is de enige dochter thuis. 15 jaar. 'n Klein, vlug, vrolijk ding. Geestelik en fisiek vroeg rijp. Ze heeft al half officiële verkering, iets waar Kees nog niet aan toe is. 's Morgens is ze in een dienstje. 's Middags en 's avonds helpt ze moeder thuis. Op lakschoentjes, met hoge hakken en zijden kousen. Ze is vaak uitbundig vrolijk en zingt steeds de nieuwste Amerikaanse en Duitse schlagers, zuiver van wijs, met een grappig verhaspeld Engels.

Kees en Leentje hebben als kind, wegens zwakte, vaak lange tijd in vakansiekolonies doorgebracht. Een overgang tot de kostgangers vormt *Japie*, stoker op een vrachtboot naar Engeland, die steeds in de 14 dagen 3 dagen naar huis komt. 25 jaar. Van z'n 15de jaar af vaart hij. Als leerling-matroos bij de marine werd hij in Indië om de een of andere reden, waarom is mij onbekend, ontslagen. Sedertdien heeft hij op alle zeeën gezwalkt en nu de laatste jaren op genoemde dienst naar Engeland. Hij is een voorgedijkind en als zodanig ter opvoe-

ding gegeven aan een broer van ome Barend. Zodoende wordt hij als lid van het gezin gerekend. Hij heeft ondanks z'n jonge leeftijd (25 jaar) een sterk verlopen uiterlijk. Een grote kerel is 't, met mager gezicht. Gebogen en hoog in de schouders van het zware stokerswerk. 'n Goedgeefse en luchthartige zee-man.

De oudste kostganger is *ome Dirk*, 67 jaar. 15 Jaar wallebaas voor een stoomvaart maatschappij aan de Ruyterkade. Hij is een Fries. Z'n vader was beurtschipper, hij is uit de gegoede middenstand. Ome Dirk trouwde jong. Hij heeft twee kinderen. Z'n vrouw werd hem ontrouw, ze zijn gescheiden. In een paar weken braste hij daarna al z'n geld erdoor en ging hij bij de Rijnvaart. Zelf praat hij nooit over deze levensepisode, dus ik heb deze gegevens uit handen van 'n derde. Intellectueel is hij 't best onderlegd van allen. Echter is hij buitengewoon eigenwijs en heeft talrijke stokpaardjes. Hij is een zwaar. drinker, zoals alle kostgangers. Ondanks z'n hoge leeftijd en ongeregeld leven, doet hij nog zwaar werk en ziet er merkwaardig gezond uit.

Dan krijgen we *Rinus*. Ongeveer 40 jaar. Hij is niet in Amsterdam geboren maar heeft er bijna steeds gewoond. In z'n jonge jaren, tot voor 'n jaar of 12, gevaren. Stoker op de grote vaart. 'n Rustig kalm mens, zolang hij niet dronken is. Nu is hij schepenreiniger in de haven. Klassificeerder wordt het genoemd. Hij heeft enige tijd samengewoond met 'n vrouw, die er echter de brui aan gegeven heeft wegens z'n ongeregelde levenswijs. Naar 't zeggen van tante Koos komt hij uit 'n 'ruize-net huishouwe'.

Dries 35 jaar, ongehuwd, heeft 't zelfde vak. Hij heeft 'n zeer ongunstig uiterlijk. Brede mond met afstotende grijns - propneus met platte basis - breed plat gezicht. Hierom wordt hij de Mop, of Roetmop genoemd. In tegenstelling met Rinus is hij vaak werkloos. Wegens dronkenschap en diefstalletjes heeft hij vaak met de politie te doen gehad. Volgens verhalen van tante Koos werd hij in z'n jeugd in geheel vervuilde toestand, onder de zweren, in een ziekenhuis gebracht, z'n ouders werden uit de ouderlike macht ontheven. De moeder van 'n jongetje dat naast hem lag, 'n Jordaanse, had zo'n medelijden met hem, dat ze hem innam bij 't gezin van drie kinderen. Zo iets komt hier vaker voor. Ze heeft blijkbaar weinig plezier aan hem beleefd want op 18-jarige leeftijd is hem wegens wangedrag de deur geweigerd.

Tenslotte moeten we nog *Piet de koetsier* noemen. Hij is niet in de kost en komt zeer ongeregeld thuis. We zien hem zelden. Hij is gescheiden, 'n portretje van

z'n twee kinders hangt boven z'n bed. Hij wordt in de buurt wel eens 'de Blauwe' genoemd. Niet omdat hij geheelonthouder is, maar omdat z'n gezicht paars van het drinken is. Hij heeft een verbaasd-timide uiterlijk, of zoals tante Koos het eens eigenaardig uitdrukte: een ontnuchterd gezicht.

Economisch Instituut voor de Middenstand (EIM)
Een onderzoek naar de middenstand in de Jordaan te Amsterdam
's-Gravenhage : EIM, 1957
p. 22-24

25. Volkskarakter

Wat legendarische en wijd vermaarde stadsdelen betreft, kan de Jordaan zich stellig meten met buurten als Montmartre, Grinzing en het Antwerpse Schipperskwartier. Deze bekendheid is voornamelijk toe te schrijven aan de geheel eigen sfeer van deze wijken, een sfeer vooral ook bepaald door de geaardheid van de bewoners. In de Jordaan is het niet anders, want door de geïsoleerde ligging groeide er als het ware een wereldje apart en bij de bevolking ontwikkelden zich daardoor een aantal min of meer gemeenschappelijke karaktertrekken en ideeën. Elk afzonderlijk genomen komen deze uiteraard niet uitsluitend in de Jordaan voor. Maar wel ontstond daar een geheel van opvattingen en eigenschappen, dat men - zij het enigermate overdrijvend - als het volkskarakter van de Jordaan kan aanduiden.

De doorbreking van het isolement is ook in dit opzicht belangrijk en men hoort reeds opmerken: 'De Jordaan is niet meer wat het was' waarmee men bedoelt te zeggen, dat de oude intieme sfeer aan het verdwijnen is. Toch biedt het leven in de Jordaan - vooral voor de buitenstaander - nog opmerkelijks genoeg. Begrijpelijk overigens, daar een dergelijk groepskarakter vanzelfsprekend niet van vandaag op morgen te niet gaat.

In tal van schetsen en verhalen heeft men het typische van de Jordaan in al zijn bonte verscheidenheid beschreven. In het kader van dit onderzoek mogen echter reeds enkele impressies daarvan toereikend worden geacht.

Ten eerste moet de aandacht worden gevestigd op het - vooral voor een stads-

bevolking - zeer intense gemeenschapsleven. De echte Jordaners toch vormen als het ware een grote familie, hetgeen onder andere tot uiting komt, doordat iedereen er als Oom of Tante wordt aangesproken. Deze nauwe betrekkingen brengen een grote hulpvaardigheid over en weer met zich. De uitroep in een of ander toneelstuk: 'In de Jordaan is nog nooit iemand van honger omgekomen' - duidend op de onderlinge steun - oogste grote bijval. Naast goede kanten heeft dit grote gemeenschapsgevoel evenwel ook zijn kwade zijden. De vele en bloeiende viscolleges, klaverjasclubs en dergelijke - ook gemeenschapsuitingen! - brengen de mannen meer in de kroeg dan wel wenselijk is. Ook zullen de buurvrouwenconversaties meer tijd vergen, dan met het oog op de huishoudelijke plichten verantwoord kan zijn. En al is op dit gebied de laatste tijden veel veranderd: beslotenheid, bezinning en rust zal de Jordaner in zijn directe omgeving niet licht vinden. Familiegebeurtenissen als bruiloften en dergelijke blijven niet beperkt tot de huiselijke kring, doch dijen uit tot ware buurtfeesten. Uiteraard zijn hieraan niet geringe kosten verbonden.

Met deze festiviteiten is reeds aangestipt een tweede belangrijk element van de Jordaner: zijn grote levenslust. De moeilijke omstandigheden hebben hem niet terneer gedrukt, integendeel! Waar elders in het land kwam het - nog tot kort voor de laatste oorlog - voor, dat de mannen na een zware werkweek er nog idee in hadden de glad geschoren hals te laten bewerken met een Spaans riet, omdat... zo'n dikke rode nek voor de vrouwen met hun zijden bloese en zwierende baaien rokken het summum van mannelijk schoon was. Waar elders ook werd door jong en oud uit de buurt op zondagmorgen meegedaan aan gemeenschappelijke straatspelletjes. Pret en humor - gebracht in het markante buurtdialect - komen bij de geringste aanleiding, ook in verkoopkreet, schimpscheut en gesprek spontaan en uitbundig naar voren, ja zo zelfs, dat vermaak een 'exportartikel' ging worden, getuige de oprichting van Jordaancabarets in enkele steden. De faam van figuren als Louis en Henriëtte Davids en de recente successen van Johnnie Jordaan c.s. moeten in dit verband eveneens worden genoemd. En wat er veranderd moge zijn, ook heden ten dage nog kan men meemaken, dat ateliermeisjes en fabrieksjongens in het middaguur aan het dansen zijn voor een grammofoonwinkel waar wat plaatjes worden gedraaid.

Last not least de Jordaner als mens: wat daarvan te zeggen? Uiteraard is het een hachelijke zaak een algemene indruk te geven van zulk een persoonlijke aanlegenschap. Men zal echter de gemiddelde Jordaner geen onrecht doen als men hem typeert als 'de blanke pit in de ruwe bolster'. De marechaussees -

door de Jordaners wel als 'Zusters van Liefde' betiteld - hadden weliswaar in deze buurt soms handen vol werk en er is op de bevolking ook wel het een en ander aan te merken. Het is waar, dat ze vaak wel wat erg gemakkelijk leven, dat verschillende huwelijken alleen maar over de puthaak zijn gesloten, dat ze nogal uithuizig zijn, dat een grote mate van sentimentaliteit bij velen te constateren is, dat ze als opvoeders vaak veel te toegankelijk zijn. Maar daartegenover kan worden gesteld, dat ze heus van aanpakken weten, dat ze veel voor een ander over hebben, dat ze grote bloemen- en dierenvrienden zijn en dat ze zich met zijn allen toch zulke goede burgers betonen, dat de Jordaan - in normale tijden - een veilige en gemoedelijke wijk is, waar men zich als buitenstaander zelfs snel op zijn gemak kan voelen. Gememoreerd kan worden, dat prostitutie in de Jordaan nagenoeg niet voorkomt en dat wil wat zeggen voor zulk een oude vervallen wijk. Tekenend voor de mentaliteit was ook, dat men in 1934, toen het in de Jordaan als gevolg van de crisistijd onrustig was, op de deur van het huis van de R.-K. zusters - die in de Jordaan een belangrijk stuk sociale arbeid verrichtten en er op de handen worden gedragen - een bordje bevestigde: 'De Zusters met rust laten'. Dit volksdecreet werd nauwlettend nageleefd.

Het gros van de Jordaners komt aan de kost als ongeschoold arbeider. Dit is eveneens van veel invloed op de manier van leven in deze buurt. Zijn ze werkloos, dan komt hun handelsgeest al gauw boven en veelal wordt dan getracht, met venten en sjacheren toch wat te verdienen. Ook de vrouwen zijn spoedig geneigd voor bijverdiensten te zorgen, vooral als de kinderen nog niets inbrengen. Toch zijn de gezinsinkomsten veelal juist tegen het levensminimum aan. Omdat de blik van dit soort mensen maar beperkt is, wordt het zuur verdiende geld bovendien niet altijd op de juiste wijze besteed en rollen de duiten snel uit de vingers. Als ze wat in de portemonnee hebben gunnen ze het zichzelf echt, onder het motto: 'Een arbeidersmens mag toch ook wel eens wat hebben.' Veel en lekker eten is daarbij erg belangrijk. Op vis (paling!) zijn ze dol, maar ook aan banket en fruit wordt veel geld besteed. Men kan zelfs zeggen, dat de voeding luxueus is. De kledinggewoonten lopen in de diverse gezinnen sterk uiteen. Kinderen zijn vaak slordig gekleed, doch de opgeschoten jeugd schenkt aan het uiterlijk veel aandacht. Volgens een bericht zouden de eerste nylonkousen in de Jordaan zijn gedragen. Hoe de geldzaken in een zeker Jordaanse kosthuis werden behartigd blijkt uit het volgende:

Tante Koos (de pensionhoudster) krijgt elke week ongeveer f70,- in handen om acht mensen te voeden en vier te kleden. Met enig over-

leg zou ze hiervan geld kunnen overhouden, maar er moet integendeel geld bij. Haar waren koopt ze steeds in kleine winkeltjes en rekent het bedrag nooit na. Evenmin let ze er wezenlijk op, hoeveel geld ze terugkrijgt. Zo nu en dan komt er een vrouw bij haar, bij wie ze allerlei goederen koopt, die ze niet nodig heeft (b.v. verzilverde lepels en vorken van het merk: Hotel Victoria; een nieuwe strijkbout, voor half geld, ze heeft er zelf al een, maar haar getrouwde dochter kan deze misschien wel gebruiken; een elektrics teelichtje, ook dit bezit ze al en gebruikt ze nooit, maar 't was te goedkoop, ze mocht het niet laten lopen en 't was wel 'n mooi pronkstukkie voor de kamer, die toch al overvol is). 's Morgens krijgen de vogeltjes een half witte brood, aan elke kollekte en iedere bedelaar geeft ze. Van iedere koopman aan de deur koopt ze iets. Steeds is er overdadig veel snoeperij bij de tee en de koffie, 's avonds worden nog vaak ekstra taartjes of snoeperij gekocht. Met Sinterklaas worden nuttige voorwerpen met blijvende waarde veel minder gekocht, dan dit in andere kringen 't geval is. Sedert 'n half jaar is één van de ruiten in de keuken stuk, vlak bij 't gasstel. Als de wind erop staat, willen de aardappels maar niet gaar worden. Nu met het kouder worden, zegt tante Koos: 'We zullen er toch eens een ruit in laten zetten.' Neen, economies overleg ligt tante Koos verre. (*Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis*, H. Dijkhuis, Amsterdam, 1939, pag. 39-41)

De indruk werd verkregen, dat het hier niet om een op zichzelf staand geval gaat.

Met dit slechte financiële beheer gaat veelal gepaard een neiging de behoeften van het heden te overschatten. Het agio dat geld in het heden doet ten opzichte van geld in de toekomst, maakt, dat men al gauw bereid is heel wat rente te betalen om maar een bedragje te kunnen lenen. Het behoeft geen betoog, dat woekerpraktijken - waarvan sterke staaltjes zijn bekend geworden - in de Jordaan welig tierden en wellicht nog voorkomen. Uit het voorgaande valt derhalve af te leiden, dat wat de Jordaners betreft in het algemeen niet kan worden gesproken van een 'rationeel consumenten-gedrag'.

Rogier Noyon

Het gebruik van de openbare ruimte in een straat in de Jordaan

Amsterdams Sociologisch Tijdschrift 5 (1978) 1 (juni) p.115-116, 118-119, 120, 121,122-130.

26. De Jordaan

De jordaen is waarschijnlijk de meest befaamde wijk van Amsterdam, en van welke stad in Nederland dan ook. De meeste mensen zullen de naam wel kennen, ook al zijn ze er nooit geweest. Niet alleen is de naam jordaen bekend, ook roept die associaties op met een soort maatschappij die aan het uitsterven schijnt te zijn: een kleinschalige, hartelijke, volkse gemeenschap die een bruisend, haast zuidelijk aandoend, want zich op straat en in café's afspelend, buurtleven kent. Mensen die nog meer over de jordaen te vertellen hebben dan deze algemeen verbreide notie voegen hier aan toe dat dit beeld weliswaar klopt voor het verleden, maar dat tegenwoordig de bevolkingssamenstelling van de jordaen dusdanig veranderd is dat de wijk nu in plaats van door Johnny Jordanen en tante Lenen door kunstenaars en studenten wordt bevolkt. De jordaen is niet meer wat hij geweest is. Er wonen nog wel een aantal 'echte' jordaners maar die worden in snel tempo naar de buitenwijken en bejaardentehuizen overgebracht. De volkswijk maakt plaats voor een elitaire wijk.

De buurt blijkt in de eerste plaats geïdentificeerd te worden met het soort mensen dat er woont. Toen in de jaren dertig een student in de sociografie, Henk Dijkhuis, een verslag schreef over zijn verblijf in een jordaans kosthuis, vroeg hij zich af wat nou typisch jordaans was. Hij kwam tot de conclusie dat jordaners zich onderscheiden van anderen in kleding, vermaken en feesten, in opvattingen over godsdienst, moraal en onderling hulpbetoon, in taal, en in uiterlijk. Wat dat laatste betreft maakt hij melding van het schoonheidsideaal voor mannen: een dikke vuurrode nek. 'In de Goudsbloemdwaarsstraat is nog een kapper die u geheel volgens het oude recept behandelt: van achter wordt het haar hoog weggeschoren, zodat onder de pet een concentrisch randje van ongeveer 1 cm. haar uitkomt. Zaterdagavond klopt deze scheerder de nek met een spaans riet knalrood'.

Dergelijke gebruiken zijn niet meer kenmerkend voor de Jordaan. Sinds de tijd van Dijkhuis is er inderdaad veel veranderd. Het bevolkingsaantal liep met meer dan de helft terug: van 50.000 naar ruim 20.000 nu. Op het eind van de vorige eeuw bedroeg het aantal inwoners zelfs 80.000. Behalve dat het aantal woningen door afbraak verminderde is deze teruggang vooral toe te schrijven aan een verminderde woningbezetting. Inderdaad wonen er nu andere mensen in de Jordaan dan toen. En ongetwijfeld horen die tot andere milieus dan de Jordaaners die Dijkhuis beschreef. Maar is de Jordaan als buurt daarmee achteruit gegaan?

Om te kunnen bekijken wat de uitwerking van dit alles is op het gebruik van de openbare ruimte in de Jordaan heb ik één straat nader bestudeerd. Het is een straat die loopt van de Westerstraat naar de Bloemgracht. Over die afstand, ter lengte van ongeveer 300 meter, kruist zij vijf straten, en kent vier verschillende namen: 2e Anjeliërsdwarsstraat, 2e Tuindwarsstraat, 2e Egelantiersdwarsstraat, en 1e Leliedwarsstraat. Om niet steeds al die namen te hoeven noemen zal ik het hierna simpelweg hebben over de Straat. De Straat kan gelden als een kenmerkende straat in de Jordaan. Hij loopt in het midden van de wijk, zonder een hoofdweg genoemd te kunnen worden, zoals Westerstraat of Rozengracht. Er zijn veel winkels, en aan weerszijden wonen veel mensen. Doordat de straat nauw is, rijden de weinige auto's er niet hard. Voetgangers geven de toon aan. De straat weerspiegelt duidelijk de veranderingen die zich in de Jordaan hebben voltrokken: terwijl er zo'n twintig jaar geleden nog zes bakkers gevestigd waren maakt de Straat nu de indruk voornamelijk uit boetieks te bestaan. In het blad voor vrouwen die graag 'zichzelf willen zijn', Viva, kan men soms advertenties vinden die door de gezamenlijke winkeliers worden bekostigd, en waarin reclame wordt gemaakt voor de Straat 'waar de Mode gemaakt wordt'.

De straat

Op de kaart van de Straat heb ik met een letter A aangegeven op welke plaatsen een zaak gevestigd is die zich speciaal richt op de nieuwe bewoners van de Jordaan. Het lijkt wellicht wat gewaagd om die categorie zo duidelijk te onderscheiden van de rest, omdat immers winkels open staan voor iedereen. Naar in de praktijk kost het weinig moeite om die zaken aan te wijzen. Om te beginnen verschillen oude en nieuwe bewoners uiterlijk van elkaar en

kun je duidelijk zien dat degenen die een met A gemerkte winkel binnen gaan nieuwe bewoners zijn. Verder refereren de oudere winkeliers ernaar wanneer ze het hebben over de veranderingen in de buurt. Er bleek mij onder hen weinig verschil van mening te bestaan over de vraag welke zaken een A verdienen. Ook wat openingstijden betreft bestaat er over het algemeen groot verschil tussen de twee typen winkels, waarover straks meer. Tenslotte is natuurlijk uit het soort winkel wel op te maken wat voor een zaak het betreft. De boetieks hebben allemaal een A gekregen, terwijl de hoeden- en pettenzaak op de hoek van de Westerstraat onmiskenbaar een traditioneel karakter draagt. Zo heeft ook het restaurant op de hoek van de Egelantiersstraat een A omdat de prijzen, de Engelse opschriften, de mededeling dat leden van de Diners Club er welkom zijn, kortom de hele entourage, erop wijzen dat het niet voor de oude bewoners bedoeld is. Bovendien, zo is mij van verschillende kanten verzekerd, eten 'echte' jordaners nooit buitenshuis.

Dat een speelgoedwinkel een A verdient, is misschien niet op het eerste gezicht duidelijk, maar wel als men weet dat er uitsluitend houten, met de hand vervaardigd speelgoed wordt verkocht, terwijl de oude jordaners zoals de eigenaar met spijt vertelde, aan plastic speelgoed verre de voorkeur geven. Ook van de levensmiddelenzaak Arbolito zou de argeloze lezer kunnen denken dat die voor alle jordaners bestemd is, omdat iedereen toch eten moet. Maar als men weet dat de etenswaren bij Arbolito steeds onbespoten en macrobiotisch zijn, en dus iets duurder, zal men zich kunnen voorstellen dat velen een bezoek aan Simon in de Westerstraat prefereren.

Betekent dit nu dat de Straat voor de oudere bewoners niets meer te bieden heeft? Zeker niet. Mijn indruk is dat velen de boetieks als een niet onaardige stoffering van de straat beschouwen, net zoals bloembakken. Het schijnt ze niet echt te raken. De straat bestaat voor hen meer uit een aantal vaste, vertrouwde punten, zoals de sigarenzaak, de groenteman en de bakker, die er allemaal al twintig jaar of langer gevestigd zijn. Een huisvrouw die de dagelijkse boodschappen moet doen, kan nog altijd in de straat terecht. Er zijn weliswaar geen zes bakkers meer, maar nog wel één, en die wordt dan ook

hoeden en petten
woning
leeg
woning
woning
woning
chin. restaurant
woning
bergplaats
leeg

boetiek A
boetiek A
boetiek A
boetiek A
restaurant A
slagerij
boetiek A

woning
slijp, polijstnr. A
café A
strips
leeg A
indiaanse sieraden
bloemen

stoffeerderij A
boetiek A
lederwaren
leeg
bergplaats
café

woning
snackbar
kapper
boetiek A
woning
leeg
café A

melkhandel
bakker
woning
opslagplaats
opslagplaats
woning

WESTERSTRAAT

hoeden en petten
woning
werkplaats
A Sieraden
groothandel T.V's
A bontwerkerij
A kunstnijverheidszaak
A boetiek
A fabriek
A antiek en curiosa

ANJELIERSSTRAAT

A koffiesjop
leeg
sigarenzaak
vishandel
cafeteria
groentezaak
A café de tuin
afgebroken
verhandel
A boetiek

TUINSTRAAT

A koffiesjop
leeg
A levensmiddelen Arbolito
A laarzenzaak
A boetiek
A restaurant

EGELANTIERSSTRAAT

A boetiek
woning
bergplaats
bergplaats
meubelzaak

EGELANTIERSGRACHT

A speelgoedwinkel
A atelier beeldhouwer
leeg
A boetiek
bergplaats
sigarenzaak

NIEUWE LELIESTRAAT

A antiekzaak
schutting
woning
schutting
woning
opslagplaats
woning

BLOEMGRACHT

druk bezocht. In het algemeen vervullen de paar winkels die voor de eerste levensbehoeften zorgen, misschien op de café's na, de belangrijkste rol in de

Straat. Hoewel dus de eerste indruk er een is van overwegend boetieks, is het in werkelijkheid zo dat de belangrijkste looproutes naar de winkels met eerste levensbehoeften gaan. Voor het gebruik van de openbare ruimte, de straat, zijn die winkels dus relatief van meer belang dan de meeste zaken met een A.

Dit beeld kunnen we echter nuanceren door de openingstijden van de winkels en café's, en de uren dat ze de meeste klandizie hebben, er bij te betrekken. Het is namelijk vooral 's ochtends dat de traditionele winkels het straatbeeld bepalen. 's Middags krijgen zij de boetieks naast zich, terwijl 's avonds de café's, niet alle in de Straat, maar ook in de rest van de Jordaan, voor veel volk in de Straat zorgen. Het komt er dus op neer dat de verscheidenheid in winkels en café's, die correspondeert met de verscheidenheid van oude en nieuwe bewoners, ervoor zorgt dat de drukte in de Straat over de hele dag gespreid wordt. Om dit te illustreren lijkt het mij het beste om een beschrijving te geven van hoe een dag in de Straat verloopt.

Afgezien van enkele vroege voorbijgangers begint de dag in de Straat om 7 uur, wanneer de bouwvakkers aan het werk gaan. Het feit dat er oude en nieuwe gebouwen door elkaar staan heeft namelijk nog een effect dat door Jacobs niet genoemd wordt: er is altijd wel iets op te knappen aan het een of andere pand. Het ziet ernaaruit dat dit ook wel zo zal blijven, want de Jordaan is nooit af. Daardoor zijn er altijd om zeven uur al bouwvakkers in de straat.

Om acht uur gaan de eerste winkels open, zoals de groenteman en de bakker. Van dit ogenblik af is het niet meer stil in de straat. Altijd loopt er wel iemand, meestal met een boodschappentas in de hand. Het eerste horeca-bedrijf opent om 9 uur. Het is het café op de hoek van de Egelantiersgracht. Hoewel het gevestigd is in het 'Wim Sonneveld huis', voor rustende artiesten, kan het café zelf tot de meer traditionele Jordaancafé's gerekend worden. De inrichting bestaat uit 'Oisterwijk eikenhout', twee 'fruitautomaten', een biljart en een sigarettenautomaat. De radio brengt er de hele dag Hilversum 3 ten gehore, en er wordt slappe koffie geschonken. Vol is het er nooit, en de bijdrage van dit café aan de levendigheid op straat is dan ook niet erg groot. De Straat wordt op dit uur nog begaan door mensen die boodschappen doen;

er komen per uur zo'n 250 voorbijgangers langs, dit zal tot 11 uur oplopen tot ongeveer 450.

Op dat tijdstip begint de dag voor de winkels met een A: de twee koffieshops en café 'de Tuin' gaan dan open, evenals een aantal boetieks. Nog niet allemaal, want een aantal begint pas om 12 uur. In tegenstelling tot het café dat om 9 uur opengaat, richt café de Tuin zich op de nieuwe bewoners. Men drinkt er espressokoffie, er is een leestafel, en de bandrecorder brengt de 'betere' popmuziek. Croissants en stokbrood met paté wordt geserveerd voor degenen die in de Tuin of in de koffieshops ontbijten.

Behalve dat de Straat nu drukker geworden is, is ook het contact van de horecazaken met een A met de straat veel directer dan van het eerder genoemde café. De architectuur is zodanig dat van de ene kant van het raam steeds gezien kan worden wat er aan de andere kant gebeurt. Er wordt misschien daardoor veel meer in- en uitgelopen. Om het belang van bijv. café de Tuin voor het gebruik van de straat aan te geven is het goed te weten dat van de tegen de duizend voorbijgangers per uur die gemiddeld omstreeks het middaguur de straat in beide richtingen passeren, er bijna honderd het café in of uit gaan. 's Avonds, wanneer de winkels gesloten zijn, valt die verhouding natuurlijk nog sterker in het voordeel van het café uit.

's Middags komen er gemiddeld 700 mensen per uur door de straat, voor het overgrote deel voetgangers. Nu zeggen dergelijke cijfers niet zo erg veel. Belangrijker is de vraag hoe intensief die 700 mensen dan wel de openbare ruimte gebruiken. Wel, het valt op dat veel mensen elkaar op straat tegen komen, een praatje maken, om onduidelijke redenen wat rondhangen, enz. In tegenstelling tot wat bij supermarkten in de buitenwijken geconstateerd kan worden, nl. dat eens per week de auto volgeladen wordt met boodschappen, zie je hier vaak iemand zonder boodschappentas langs komen, waarna hij even later met één aankoop weer terugkomt. Het blijkt hier nog gewoon te zijn boodschappen een voor een te halen, wanneer men ze nodig heeft. De openbare ruimte wordt niet geschuwd.

Kinderen spelen bij voorkeur in de Straat. Er is op honderd meter afstand, in de Egelantiersstraat, een kinderspeelplaatsje, maar daar wordt zelden gebruik

van gemaakt. Desgevraagd antwoordden de kinderen dat ze van thuis mogen spelen waar ze willen, als ze maar niet te ver weg gaan. Op het speelplaatsje komen ze nooit, omdat het er vies is, en omdat er niemand is om mee te spelen (!). In de Straat is kennelijk meer te beleven, terwijl het er, ook gezien de geringe verkeersdrukke bijzonder veilig is. Er zijn altijd genoeg mensen in de buurt om een oogje in het zeil te houden.

's Avonds wordt het stiller in de straat, maar nooit zo dat het er een verlaten indruk maakt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat nogal wat mensen de Straat uitkiezen als looproute, ook al is het niet de kortste weg. Wie bijvoorbeeld van de Westerstraat naar de kruising Rozengracht/Marnixstraat moet, kan het vlugste over de Lijnbaansgracht lopen. Sommige mensen kiezen echter, zoals mij bij nachtelijke vragen aan voorbijgangers bleek, de route door de Straat om veiligheidsredenen. Zo blijft, mede door de café's en de woningen aan weerszijden, de Straat tot diep in de nacht bevolkt.

Om nu te weten te komen of het vroeger ook zo levendig was in de Straat, is het niet voldoende om die vraag voor te leggen aan degenen die zich die tijd herinneren. De winkeliers die al twintig jaar of langer in de Straat gevestigd zijn en die ik ernaar vroeg, antwoordden zonder uitzondering dat het vroeger veel gezelliger was. Men kende de overige winkeliers in de straat goed, en er heerste een gemoedelijke sfeer. Nu is het zo dat de eigenaars van de winkels met een A elkaar over het algemeen ook wel goed kennen, en er heerst onder hen ook een gemoedelijke sfeer. Dergelijke uitspraken zeggen dus niet zo veel over de gezelligheid in de straat en het gebruik van de openbare ruimte.

Beter is het te bekijken hoe de feitelijke situatie twintig jaar geleden was. Ik heb de toenmalige situatie als volgt kunnen reconstrueren: Van de 86 huisnummers in de Straat waren er in 1956:

42	winkels
24	werkplaatsen
4	horecabedrijven.

De overige 16 nummers werden ingenomen door schuttingen, opslagplaatsen, woningen, en dergelijke voor de openbare ruimte minder relevante bestemmingen. In 1977 is de verdeling als volgt:

33	winkels
8	werkplaatsen
11	horecabedrijven.

Het aantal niet voor de openbare ruimte interessante nummers is nu 35.

Het blijkt dat het aantal winkels eigenlijk niet zo sterk is teruggelopen. Het grootste verschil zit in het aantal werkplaatsen. Dat verschil wordt nog groter wanneer men bedenkt dat twintig jaar geleden niet in de Straat, maar in de zijstraten zoals de Anjeliërsstraat, de Tuinstraat, enz. de meeste bedrijven gevestigd waren. Ook die zijn nu bijna allemaal weg. De primaire functie werken is in de omgeving van de Straat de laatste twintig jaar dus ernstig achteruitgegaan.

De oudere winkeliers vertelden mij dat het vroeger door de honderden mensen die in de bedrijfjes werkten overdag drukker was dan nu. Daar stond tegenover dat om zes uur, na het werk en na sluiting van de winkels, de Straat uitgestorven was, en dat bleef tot de volgende morgen. Er was in die tijd 's avonds maar één café open, dat op de hoek van de Nieuwe Leliëstraat, maar het was voor de Straat verder van weinig betekenis.

Het ziet er dus naar uit dat weliswaar de functie werken voor een gedeelte is weggevallen, maar dat de Straat er wel een primaire functie heeft bijgekregen. De boetieks, en ook de café's en de restaurants, hebben een betekenis die boven de directe omgeving van de Straat uitgaat. Veel mensen uit andere buurten komen op de boetieks van de Straat af, en in de zomermaanden zijn er ook nogal wat toeristen. Het gevolg hiervan is dat het straatbeeld 's morgens wellicht minder levendig is dan twintig jaar geleden, maar dat daarentegen in de middag en de avond de shade ruimschoots ingehaald wordt. In plaats van een achteruitgang valt aan te nemen dat de Straat wat veelzijdigheid betreft minstens gelijk gebleven is.

S. Carmiggelt - De Amsterdamse kroeg

*Ik hou zo van een oude, Amsterdamse kroeg,
die diepe bedstee in het veilig vaderhuis.
Hier is het 's winters warm en 's zomers pluis.
Hier krijg je vaak te veel en nooit genoeg.*

*Ik hou zo van de plumpe, Nederlandse mannen
die ernstig drinkend, diepe onzin zeggen
en met een vage glimlach weten uit te leggen
waarom zij door het leven zijn verbannen.*

*Ik hou zo van de zware, moedeloze kastelein
die, met de blik van een verschopte herdershond,
het kleine glas tilt naar zijn grote mond.
Hij is mijn trouwe vriend - dat móét hij zijn.*

*Ik hou zo van de rafelige, oude vrouwen,
die voor wat losse centen hier een glimlach kopen
en dan, conspiratief, weer naar hun krotje lopen,
het flesje vol, om verder voort te bouwen.*

*Ik hou zo van de afgetrapte honden
die roerloos wachten naast des meesters voet,
tot hij, uit armoe, weer de straat op moet
met balsem op zijn alledaagse wonden.*

*Ik hou zo van het fonkelende drinken
en het 'nou ja' dat in je hart ontluikt.
Klein wordt de wereld, als ge wat gebruikt,
omdat de verten in het niets verzinken.*

*Ik hou zo van het eenzaam doch omringd
zitten te staren naar een tijd, die was
en langzaam doodbloedt in het spiegelglas.
Hoor 't stemmenkoor, dat Willem Kloos bezingt.*

*Ik hou zo van een oude, Amsterdamse kroeg
en van het zwijgend met gedachten spelen.
Alleen, het sluitingsuur, voor mij en velen,
komt steeds te laat en altijd weer te vroeg.*

VI. KEILEEMBULT

J. Slauerhoff - Dorp aan zee

*Ik volg de straat waarlangs de huizen slapen.
Het raadhuis staat apart. Daar hangt het wapen
Dat de gemeente in oude dagen had,
('t Visschersgehucht was eenmaal Hansa-stad):
Een koggeschip op blauwe golvenfranje,
Verguldsel opgelegd om de kampanje.*

*Het wordt tien uur, de trage tijd ontwaakt
En knarst tien slagen, 't klokkenhuisje kraakt
In zijn gebinten, het is verfloos kaal,
De cijferplaat verweerd en zonder wijzer.
Achter smal grintveld ligt het schoollokaal.
De grijze schedel van den onderwijzer
- Op 't raam, half grijsgeschilderd, gehalveerd -
Knikt naar zijn stokgestamp; de klas psalmeert
Van frissche waterstromen, zaalge oogsten
't Veelverzig loflied tot den Allerhoogste.*

*Het armhuis ligt terzijde en achteraf.
Met mos begroeid als een vergeten graf
Zijn de gedeukte daken en de muren.
De eenge die daar zijn dagen uit moet duren
- Een bultenaar, een burgemeesterszoon -
Draagt steeds een groene pandjas: schaamle hoon
Aan hen die hem eens achtten, maar zijn lot
Sinds overlieten aan de almachtige God.
Slechts een wrak hek staat tusschen de armhuistuin
En 't smalle kerkhof, hellend tegen 't duin.
't Is slechts een schrede tusschen slaap en waken.*

*Als wegwijzers staan witte walvischkaken,
Waaraan het vee zich schuurt de zeere zijden
Op weg van stal naar schrale duingrasweiden.*

*'t Verleden zelf is in verlaten kerke
Te rust gegaan onder de blauwe zerken.
De gevel draagt in roestige ijzren cijfers
Niets dan het jaartal 1607.
Alleen op de gebarsten zonnewijzer
Staat nog, half uitgewischt, een naam geschreven.
Wie het geweest is komt er niet op aan:
Bestaan is niets, er heerscht alleen vergaan.
Deze oude zomer zoo vol ondervinding
In t bloeien leidt alleen tot verdre ontbinding.*

*Maar in zijn nachten ruischt de zee een lied,
Een mild vermanen om het leven niet
Op zich te nemen als een zware last,
De liefde in plichten, in een diepe kast
't Zuurverdiende geld te bergen, niet te jammren
Wanneer vischvangst mislukt, hooioogst bederft,
Het schip vergaat, het vee in stuipen sterft;
Argloos te leven als zeehonden, lammren
Die op de strandwei soms elkaar ontmoeten,
Elkaar besnuffelen met arglooze snoeten.*

Chr. Plomp

Urk : sociografie van een eilandbevolking

Zutphen : De Walburg Pers, 1989 (Oorspr. Uitgave: 1940)

p. 108-110, 111-115

27. Urk

De geestelijke beschaving

Visschersbevolkingen vertoonen vrij algemeen het beeld eener typische beschaving, waarin als voornaamste kenmerk gewoonlijk de groote mate van traditionaliteit opvalt. Men denke b.v. aan de Fransche visschersplaatsen, over welke folklore Paul Sebillot een studie geschreven heeft.

Hoewel in ons land de folklore door o. a. de dichte bevolking en het intensieve verkeer meer en meer verdwijnt, zijn hier en daar typische opvattingen en gebruiken nog geenszins uitgestorven. Zoo is b.v. op het visscherseiland Marken veel van het oude in gewoonten, huizenbouw, huisinrichting, e.d. overgebleven, niet alleen vanwege het vreemdelingenverkeer, doch evenzeer door het behoudende karakter der bevolking.

Geheel anders is dit echter op Urk. We zien hier n.l., hoe al het eigene in bovengenoemd opzicht verdwenen is, of hard op weg daarheen, zoodat men van een karakteristieke volkscultuur bezwaarlijk kan spreken. Men vindt op dit eiland geen bijzondere gebruiken op feestdagen, bij huwelijk of geboorte meer. Evenmin treft men er nog een oud-Urksch interieur aan, terwijl het huizentype sinds reeds een vijftigtal jaren niets meer gemeen heeft met het vroeger gebruikelijke.

Voorts is de kleederdracht al sterk aan het verdwijnen, vooral onder de vrouwen en voorzoover deze eraan vasthouden, hebben zij haar al aardig aan de mode weten aan te passen. De meisjes, die 'in het burger' loopen, gaan ook niet gekleed in een of ander stijf costuum, doch geheel naar de laatste mode en voor de heeren geldt hetzelfde.

Het typische der Urker beschaving bestaat op het oogenblik voornamelijk hierin, dat verschijnselen die men ook elders aantreft, op eigen wijze verwerkt worden. Want niettegenstaande hun open staan voor nieuwe indrukken, hebben de Urkers toch eeuwen lang practisch geïsoleerd geleefd en dit heeft gevolgen gehad zoowel op hun karakter, als in hun opvattingen.

Dit neemt niet weg, dat bovenstaande verschijnselen slechts verklaard kunnen worden uit een vrij aanzienlijke innerlijke soepelheid. Ook de geestelijke beschaving wordt door deze eigenschap gekenmerkt.

Men merkt dit reeds in de taal op; de Urkers spreken n.l. wel een van het Nederlandsch of Friesch afwijkend eigen dialect, doch hiernevens kent iedere Urker uitstekend Nederlandsch. Het kost hem vaak zelfs moeite, zich tegenover een vreemdeling in het Urksch uit te drukken.

Een volgende aanwijzing is hun betrekkelijk geringe bekrompenheid. We zagen reeds de verdraagzaamheid op godsdienstig gebied en er zijn nog talrijke andere verschijnselen, die hierop duiden. Terwijl b.v. in vele andere streken met een rechtzinnige bevolking de koepokinenting aanvankelijk op ernstige bezwaren stuitte (vooral in Scheveningen was dit het geval), moest op Urk de gemeentegeneesheer zich reeds in 1887 verbinden tot bevordering en kosteloze verrichting ervan. Een ander voorbeeld is, dat het verzekeringswezen er maar weinig weerstand vond. Op een zekeren geestelijken zwier wijzen voorts het gevoel voor humor en de veelvuldig voorkomende gewoonte, zijn gedachten in rijmvorm weer te geven. Met levenslustig is de geestelijke houding der Urkers misschien het best aan te duiden en minder dan in zoovele andere Calvinistische streken vindt men bij hen de stijfheid en stugheid, waardoor het leven daar gekenmerkt wordt.

Het soepele en zwierige dat den Urker typeert, vindt wel zijn beste weerspiegeling in het gestencilde weekblad de *Oprechte Urker*. Door zijn humoristischen kijk op de zaken, z'n fantasie, slordigheid en niet al te groote beginselvastheid mag dit krantje typisch voor den Urker volksaard genoemd worden, tenminste voor één der kanten ervan.

In het geestelijk leven der Urkers neemt de religie wel de breedste plaats in; de opvoeding thuis, op school en binnen vereenigingsverband, is dan ook grootendeels op het bijbrengen van een religieuze overtuiging ingesteld. Wat richting betreft, is de bevolking orthodox-protestant, n.l. Ned. Hervormd, Gereformeerd en Christelijk-Gereformeerd. De religie geeft aan het leven der Urkers een bepaalden stijl, welke behalve in de gedragingen o.m. naar voren komt in hun wijze van uitdrukken en 't gemak waarmee men gewoonlijk zijn gedachten onder woorden weet te brengen. De kennis van godsdienstige zaken is over het algemeen niet gering. Gesprekken over religieuze onderwerpen nemen soms uren in beslag en de dagelijksche gebeurtenissen krijgen gewoonlijk door vergelijking met soortgelijke voorvallen uit den

Bijbel een dieperen achtergrond.

Stelt men echter de vraag: is het moreele, economische en maatschappelijke leven eenigszins in evenredigheid hiermee van de religieuze beginselen doortrokken, dan moet het antwoord hierop ontkennend luiden. Dit moge uit het besprokene in de voorgaande hoofdstukken gebleken zijn.

De oorzaken hiervan spruiten voornamelijk voort uit den bouw van het volkskarakter, dat door het beperkte gevoel en de onvoldoende persoonlijkheidsontwikkeling, aan de werkelijke beleving der religieuze, vooral Calvinistische beginselen bijzondere moeilijkheden in den weg legt. (...)

Men kan over het algemeen niet zeggen, dat de Urkers op maatschappelijk gebied uit religieuze overwegingen 'lijdelijk' zijn. Een enkele maal kan men wel eens desbetreffende opvattingen vernemen, doch zij behooren haast tot de uitzonderingen. Eigenlijk is dit merkwaardig, daar het visschersberoep met zijn groote afhankelijkheid van de natuurkrachten licht tot een dergelijke houding kan leiden. Omtrent het afhankelijkheidsgevoel als element in het godsdienstig leven der visschers in het algemeen zegt Kruyt: 'nog meer afhankelijk van de natuur dan de boer was de visser. Weer en wind beslissen niet alleen over de grootte van zijn vangst, maar ook over zijn leven. Zijn broodwinning is een moeizaam zwoegen, dat veelal karig beloond wordt. De visser is een levende illustratie van het oude gezegde: nood leert bidden. Zijn afhankelijkheidsgevoel vindt een uitweg in een rechtzinnig geloof.'

Ik heb niet den indruk gekregen, dat het afhankelijkheidsgevoel bij de Urkers *die* rol speelt als in het bovenstaande is weergegeven. Zeker, door b.v. Bid- en Dankdag, speciaal voor de visscherij, wordt de band die ook hier ongetwijfeld tusschen godsdienst en beroep bestaat tot uitdrukking gebracht, maar toch acht ik bij deze bevolking de ontvankelijkheid voor dergelijke gevoelens niet zoo bijzonder groot. In ieder geval veel geringer dan Beks bij de Drentsche boeren aantrof. Van bijgeloof met betrekking tot de beroepsuitoefening was ook vroeger weinig sprake. Voorts kan ik verwijzen naar hetgeen in hoofdstuk II bleek omtrent het verschil tusschen mannen en vrouwen in religieus opzicht. Het is eveneens opvallend, dat slechts een enkele maal de persoonlijke toestand op b.v. economisch gebied als een werk van Gods hand gezien wordt. Bovendien treft men niet alleen onder de landlieden de religieus onverschilligen aan.

Ook op godsdienstig gebied zijn zich inmiddels veranderingen aan het voltrekken. Voorzoover de religie n.l. een uiting van het gemeenschapsleven is,

verliest zij deze beteekenis meer en meer met het losser worden der onderlinge bindingen. Zoo onttrokken zich tot voor kort slechts weinigen aan den kerkgang op Zondag; het was een gewoonte waaraan ieder, ook al had hij er persoonlijk niet zoo'n behoefte aan, meedeed. Thans neemt het aantal wegblijvers evenwel toe en geschiedt het kerkverzuim ook openlijker. Er wordt onder kerktijd b.v. meer op straat geloopt, hetgeen vroeger niet voorkwam. Ook in het verleden waren er wel mensen, die uit de kerk wegbleven of zelfs met haar gebroken hadden, doch dit waren, in den regel uitsluitend bijzondere figuren, van wie men vergoelijkend kon zeggen: 'die hebben ook altijd wat bijzonders'.

Daarbij kan men in wijderen kring van een afnemende belangstelling voor godsdienstige zaken spreken. Dit blijkt b.v. uit de verminderde beteekenis, die de religie in gesprekken en in de lectuur speelt. De vooral op Urk zoo belangrijke intellectuele functie van den godsdienst gaat met de verruiming van den gezichtskring door krant, radio enz., voor een deel teloor.

In het bijzonder bij de jeugd kan men bovendien een eenigszins andere *gezindheid* tegenover den godsdienst waarnemen. Zoo werd b.v. kortgeleden, geheel buiten de gewoonte om, een vergadering van jonge Zuiderzeewerkers zonder voorafgaand gebed geopend, naar de voorzitter later verklaarde, uit vrees voor uitgelachen te worden.

Door de aanstelling van een Gereformeerden hulpprediker en de komst van den Chr. Gereformeerden predikant is echter plotseling de belangstelling voor het religieuze weer verhoogd. Menschen, die zich b.v. langen tijd van de kerk afzijdig hielden, gaan er thans weer regelmatig heen.

In het voorgaande merkte ik op, dat een Urker door zijn godsdienstige opvoeding in den regel een vrij beschaafden indruk maakt. Dit eigenlijk niettegenstaande het gebrekkige onderwijs, waarmee de meesten het hebben moeten doen. Het schoolonderricht had vroeger n.l. met velerlei moeilijkheden te kampen. Allereerst kon men slechts met moeite voldoende personeel krijgen, waaraan de afgelegen ligging van het eiland en het niet zeer aantrekkelijke salaris niet vreemd waren. Daarenboven stelde de snelle toewas der bevolking de gemeente te dien opzichte voor niet geringe problemen. In 1855 stond één onderwijzer met een hulponderwijzer voor ongeveer 200 kinderen. Moeilijkheden waren er ook met de kinderen zelf, daar zij zeer ongeregeld op school kwamen; de jongens moesten al vroeg vader, de meis-

jes moeder helpen.

Als gevolg van deze toestanden waren de onderwijsverslagen gewoonlijk in mineur gesteld; zoo b.v. in 1869: 'De vorderingen der leerlingen laten veel te wenschen over. Het voorgeschrevene bij de instructie van den hoofdonderwijzer werd niet naar behooren opgevolgd. Sommigen der leerlingen kwamen zeer ongeregeld ter school, terwijl eenigen van hen uit onverschilligheid voor goed zijn weggebleven'. Uit de schoolvisitatie van 1917 klinkt evenmin een opgewekte toon: 'Het trof ons zeer, dat het onderwijs in de klassen die aan den vooravond van het overgaan naar een volgende stonden, niet tot dat peil was opgevoerd, waarop het volgens het leerplan moest zijn gebracht'. De oorzaak werd geheel gezocht in de vele en lange vacaturen.

Daarbij kwam echter, dat men het met de leerplichtwet niet zoo heel nauw nam. Ook na 1901 - het jaar van inwerkingtreding der wet - kwam het vaak voor, dat de jongens met hun 9de of 10de jaar van school gehaald werden, om bij den een of anderen schipper als 'vierdeman' aan boord te komen.

Indien men het bovenstaande in acht neemt, is het des te opvallender, dat eenige Urkers door een bijzondere belangstelling hun kennis op zoo ruime wijze hebben weten te verrijken. Die belangstelling is gewoonlijk religieus gericht, waarbij men op dit gebied een enkele maal een groote bekendheid met oudere zoowel als met moderne schrijvers kan aantreffen.

In wijderen kring worden preekeboeken gelezen; voorts vindt nog in vrij beperkte mate ontspanningslectuur van behoorlijk gehalte aftrek, b.v. romans of populaire werken op historisch gebied.

Over het geheel is de leesgierigheid der bevolking echter niet bijzonder groot. Wegens gebrek aan voldoende belangstelling heeft men den korten tijd bestaan hebbende jeugdbibliotheek ook weer opgeheven. Wel worden in wijden kring boeken gelezen, welker inhoud er uitsluitend op is gericht den sensatielust te bevredigen, goedkoope romannetjes, die enkelen koopen en dan als vanzelf verder circuleeren. Ook teekenen sommigen wel in op serieboeken over b.v. het sexueele vraagstuk, welke door middel van dagbladadvertenties aangeprezen worden. Men staat wat dit betreft op Urk soms voor raadselachtige dingen. Zoo kwam b.v. in de vroegere *Urker Courant* tot tweemaal toe een geheele pagina groote advertentie van een niet bepaald eerste-klas uitgever voor, waarin o. a. het boekwerk 'napoleon en Madame sans Gene' met de uitdrukkelijke toevoeging: pikant, ten zeerste aangeprezen werd.

In de courantenlectuur bespeurt men vaak dezelfde voorkeur voor het opwindende. Het meest verspreide dagblad is er *Het Nieuws van den Dag* met ongeveer 275 abonnees. Vervolgens worden nog gelezen het *Christelijk-Sociaal Dagblad* (met ongeveer 200) en *De Standaard* (met ongeveer 50 abonnees). Gewoonlijk beperkt men zich tot het lezen van het nieuws, waarbij vooral de op het gemoed werkende berichten de belangstelling hebben.

Door hun meerderen vrijen tijd lezen de landlieden meer dan de visschers. Wel kan men in de wintermaanden ook bij de laatsten een verhoogden leeslust opmerken, daar zij dan vaker thuis zijn. In dien tijd vermeerderd het aantal courantenabonnemen met ongeveer 1/3. Hetzelfde verschijnsel neemt men waar bij de radiodistributie: 's winters zijn er ongeveer tweemaal zooveel aangeslotenen als 's zomers. De radio heeft op Urk in zeer ruime mate ingang gevonden. Behalve ongeveer 200 aansluitingen bij de radiodistributie zijn er veel eigen toestellen. Wat de beluisterde programma's betreft, is het opmerkelijk, dat muziek hierin niet de eerste plaats inneemt. Den meesten aftrek vindt het gesproken gedeelte: toespraken door predikanten, de verschillende vragenuurtjes en bij enkelen ook populair-wetenschappelijke voordrachten. Eveneens mogen de bonte avonden der verschillende omroepverenigingen zich in een groote belangstelling verheugen.

Mede door krant en radio voelt de Urker zich thans heel wat wereldwijzer dan vroeger en gaarne stelt men het huidige bezit aan kennis tegenover de vroegere 'domheid'. Bij een deel van hen, die wat kritischer staan tegenover al het nieuwe, waarmee zij in aanraking komen, merkt men op, dat zij er eigenlijk geen raad mee weten. Zij zijn zich bewust, dat hun beginsel hen tot een bepaalde houding verplicht, doch zij weten deze niet voldoende te bepalen. Zulke menschen toonen vaak een grooten angst voor het nieuwe; zij willen b.v. geen radio uit vrees, dat zij dingen zullen hooren, die eigenlijk niet voor hun ooren bestemd zijn.

P.J. Meertens (red.)

Urk : land en volk

Zutphen : De Walburg Pers, 1990 (Oorspr. Uitg.: 1942)

(Flevo profiel : facsimile / Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland)

p. 233-236

28. Urk - beeld van een volkskarakter

1. Naar gegevens uit de literatuur / P. J. Meertens

Geen opgave is moeilijker en tegelijk ondankbaarder dan een karakterschets te geven van een bevolkingsgroep, waarvoor de wetenschappelijke gegevens ten eenenmale ontbreken. Men is dientengevolge gedwongen op persoonlijke en dus subjectieve indrukken af te gaan, waarbij het gevaar van over- en onderschatting onvermijdelijk blijft. De korte karakteristiek van de bevolking van Urk, die we hier laten volgen, berust behalve op de persoonlijke indrukken gedurende een verblijf van slechts enkele weken op het eiland op de gegevens van Harting, Allan, Thomas, Van der Ven en Alie van Wijhe-Smeding, die allen min of meer uitvoerig en op grond van eigen aanschouwing over den volksaard der Urkers hebben geschreven.

De meest in het oog vallende karaktertrek van deze visschers is hun godsdienstzin. Van nature zijn zij daartoe geprepareerd. Het leven temidden van een element dat zoo onbetrouwbaar en onberekenbaar is als de zee moet wel leiden tot een onwankelbaar geloof in een hogere macht, waarvan de mensch zich afhankelijk weet en die hem steeds weer redt uit gevaren. Dr. A. Kuyper heeft er op gewezen dat geen bevolkingsgroep beter het leerstuk van Gods vrijmachtige genade kon verstaan dan die der visschers, die ploegen noch zaaien, maar hun netten slechts uitwerpen op het water. Allen die over de Urkers hebben geschreven beginnen dan ook met hun opmerkelijken godsdienstzin te noemen, dien ze overigens, zooals al uit het voorafgaande blijkt, met de inwoners van andere visscherseilanden en -plaatsen gemeen hebben. Men vindt onder de Urker visschers en hun vrouwen verscheidene waarachtig vromen, die leven uit het geloof en van wie een wonderlijke geloofskracht uitgaat. Elke generatie brengt opnieuw deze stoere gestalten voort, die het ferment van dit volk zijn en die in al hun eenvoud en beschei-

denheid erkend worden als vaders en moeders in Israël.

De voedingsbodem van dit geloof is voor den Urker de Bijbel. De Urker is zeer Bijbelvast, hij kent de Schrift als geen ander boek, en hij is hem een troost in leven en sterven. Alie van Wijhe-Smeding geeft enkele voorbeelden van den Bijbelschen trant, waarin de Urkers spreken. Tegen een vreemdeling zeggen zij: 'Kom toch 's gauw naôr het gezêgende land...'. Een man, die een goede teelt achter den rug had, zei: 'We hebb'n 't vett'n der ramm'n'. Zijn innig geliefd eiland noemt hij een land 'overvloeiend van melk en honig', en van zijn vrouw zegt hij met Salomo: 'Haôre waôrdij is verre bov'n de ro-bijn'n. Het hart haôrs mans vertrouwt op haôr, zoodat hem geen goed zal ontbreken'.

Natuurlijk vindt men op Urk ook de onvermijdelijke schaduwzijden van dezen karaktertrek. Waar geloof is, treedt het schijn geloof in zijn voetspoor; waar kerkschheid is, is sectarisme, en ook het bijgeloof is onder deze visschers geen zeldzaam verschijnsel. Velen leven meer naar de letter dan naar den geest van den Bijbel. Voor het oog der wereld zullen zij de Wet en de geboden stipt nakomen, maar in al hetgeen aan de waarneming van menschen ontsnapt nemen zij het minder nauw, en soms wel heel erg wijd. Een gemakkelijk te controleeren gebod als dat van de Zondagsheiliging wordt op Urk niet of nauwelijks overtreden. Vóór middernacht verlaat de visscher de haven niet en geen vreemdeling is op den dag des Heeren welkom op het eiland. In het kerkbezoek en in 't algemeen in de uitoefening van de uiterlijke godsdienstplichten is hij getrouw. Alle Urkers behooren tot de Nederduitsch-Hervormde, de Gereformeerde of de Christelijk Gereformeerde kerken, en wanneer bij de volkstelling een enkele ingezetene opgeeft, tot geen kerkelijk genootschap te behooren, kan men er van overtuigd zijn dat men met een vreemdeling heeft te doen, die zich slechts tijdelijk op het eiland heeft gevestigd.

Uit het feit, dat onder een zoo betrekkelijk kleine en zeer homogene bevolking drie kerkgenootschappen recht van bestaan bezitten, blijkt al dat het sectarisme ook op Urk wortel heeft geschoten, al heeft de overgroote meerderheid der bevolking haar homogeniteit in kerkelijk opzicht gehandhaafd. 85,82% der bevolking behoort tot de Gereformeerde kerken, 4,3% tot de Christelijk Gereformeerde kerk, de rest tot de Hervormde gemeente. De laatstgenoemde bestaat in hoofdzaak uit immigranten; slechts enkele geboren Urker visschers zijn bij de Afscheiding de oude kerk trouw gebleven.

Ook in de vele politieke partijtjes, die met meer of minder succes naar een zetel in den gemeenteraad dingen, blijkt de sectarische neiging die onder de Urkers leeft.

Toeschietelijk is de Urker niet; hij komt met eenig - misschien niet ongemotiveerd - wantrouwen de vreemden tegemoet, maar heeft men eenmaal zijn vertrouwen gewonnen, dan betoont hij zich tegenover hen even gastvrij als tegenover de andere eilandbewoners. Alie van Wijhe-Smeding roemt hun mededeelzaamheid en hun broederlijken zin, hun gulheid en goedhartigheid. Allan noemde hen gastvrij en eerlijk, prees eveneens hun onderling hulpbetoon. Diefstal was in zijn tijd op Urk onbekend, al strekte de eerbied voor een anders eigendom zich niet tot de voorwerpen uit, die de zee op hun strand wierp. Wij hebben den indruk, dat de Urkers thans wat eerlijkheid betreft niet beter - maar ook niet minder - zijn dan de overige Nederlanders, en dat zij in 't algemeen de zeer menschenlijke leer huldigen, dat het hemd nader is dan de rok.

De afgelegen ligging van het eiland en het feit, dat het verkeer met den vasten wal ondanks alle verkeersverbeteringen in de laatste decennien toch altijd nog betrekkelijk gering was, heeft een groote gehechtheid aan den geboortegrond in de hand gewerkt. 'Urk dat is zoo'n zoete dal, Wie er is die blijft er al', zegt de Urker uit den grond van zijn hart, en zoowel de Urker, die zich blijvend elders vestigt, als die een vrouw van buiten het eiland trouwt, zondigt daarmee tegen de wetten der samenleving. 'Urk vrijt Urk' is hier de leus, waartegen geen rechtgeaard Urker of Urkerin zich verzet. Maar de tijd is voorbij, dat de Urkers, als ze in Amsterdam aanlegden, hun schuiten nauwelijks verlieten om Janhagel te koopen en dan weer zoo spoedig mogelijk huiswaarts keerden en hun verdienste aan moeder de vrouw afdroegen; de tijd is voorbij, dat de Urker vrouwen, wanneer een vreemd schip aan het eiland ankerde, haar deuren sloten omdat er 'vreemd volk' op Urk was. De radio heeft ook hier de laatste resten van het gevoel van afgeslotenheid weggenomen. Conservatief is de Urker trouwens allerminst; voor het nieuwe heeft hij zich te allen tijde opengesteld, ook wanneer het minder deugdelijk was dan het oude. Het gevoel voor de traditie is op Urk aanmerkelijk minder groot dan men zou verwachten.

De verstandelijke ontwikkeling der eilanders is al door Harting geroemd, althans wat die der mannen betreft. Omstreeks 1880 waren de meestgelezen boeken na den Bijbel: de gedichten van Vader Cats, de preeken van Smijte-

geld en de Enkhuizer almanak, die tot de uitrusting van het schip behoorde en waarvan de jonge jongens het humoristische gedeelte uit hun hoofd kenden. Later kwam Bunyan daar bij, nog later andere stichtelijke lectuur, en tegenwoordig vindt men ook Protestantsche belletrie op de boekenrekken der visschersgezinnen. Er zijn twee Christelijke scholen op het eiland, elk met ongeveer 300 leerlingen en 7 leerkrachten. De resultaten van het onderwijs schijnen zeer behoorlijk te zijn. De Urker wekt trouwens den indruk van intelligent te zijn; hij is pienter en haalt geen domme streken uit. Zijn zin voor humor is vrij sterk ontwikkeld. Hij is vrijmoedig omdat hij weet wat hij waard is, maar voor brutaliteit bewaart hem een aangeboren beschaving.

Opvallend is de liefde der Urkers voor kleuren, in 't bijzonder voor primaire kleuren, die zich uit in de kleeding zoowel als in de beschildering van huizen en schepen. De aesthetische zin der bevolking is hier overigens al even weinig ontwikkeld als elders in Nederland. Ook hier is men weerloos overgeleverd aan den wansmaak van timmerlieden en aannemers, die tusschen de schilderachtige oude visscherswoningen, waarvan de verhoudingen zeer geslaagd zijn, moderne huisjes planten van een afstootende plompheid. Reeds in 1921 klaagden de architecten Reijers en Moerman uit Kampen over de ontsiering van het eiland door de nieuwgebouwde woningen. 'Waren we verrukt over het artistieke dorpschoon van het oude Urk, door het nieuwe werden we herhaaldelijk teleurgesteld. De huizen, in den laatsten tijd gebouwd, zijn bijna alle uit den toon vallend en menige woning verstoort de harmonie van een anders fraai dorpsgezicht. Gevels met geknikte toppen, waarbij men dan nog siersteen op de meest smakelooze wijze heeft aangewend, vertoonen alle gemis van gevoel aan verhouding lijn en kleur.' Vooral de pastorie der Gereformeerde gemeente, 'klaarblijkelijk uit ruime beurs gebouwd, is opgetrokken in een banalen timmermansstijl, waarbij bovendien nog op zeer hinderlijke wijze ruim gebruik is gemaakt van verglaasde chromaatgele wandtegels'. Een gelukkige uitzondering is het raadhuis, in 1905 door den rijksarchitect J. F. L. Frowein gebouwd, die den voor Urk zoo typischen topgevel op zeer geslaagde wijze in de vroegrenaissance vormenpraak van het geheel heeft weten toe te passen, waardoor dit gebouw, een aantrekkelijk type van een dorpsraadhuis, met de schilderachtige oude omgeving volkomen in harmonie is.

Tenslotte een enkele opmerking over het zedelijke leven der Urkers. Op een oppervlakkigen beschouwer maakt dit een gunstigen indruk; de werkelijk

heid is echter minder mooi. Op geen ander gebied heeft de schijnheiligheid grotere kansen dan op dit terrein, en vele Urkers, die een uiterlijk vertoon van godsdienstzin aan den dag leggen, zondigen herhaaldelijk op velerlei wijze tegen het zevende gebod. We willen niet beweren, dat de Urker zich in dit opzicht erger misdraagt dan de andere Nederlanders, maar minder erg stellig niet. Godsdienst en kerk vormen ook hier een slechts zwak tegenwicht. Het is hier niet de plaats, over dit onderwerp uit te weiden, maar ieder die zelf Urker is of eenigen tijd op het eiland heeft vertoefd, weet dat het bovenstaande maar al te zeer in overeenstemming is met de werkelijkheid.

P.J. Meertens (red.)

Urk : land en volk

Zutphen : De Walburg Pers, 1990 (Oorspr. Uitg.: 1942)

(Flevo profiel : facsimile / Sociaal Historisch Centrum voor Flevoland)

p. 237-242

29. Urk - beeld van het volkskarakter

2. Naar persoonlijke indrukken / H.Tj. Piebenga

Wanneer men nagaat hoe de Urkers in het algemeen door hun naaste burenen - d.w.z. de bewoners der Zuiderzeekusten, alsmede, tot op zekere hoogte, de bewoners van Den Helder en IJmuiden, waar vrij groote Urker 'kolonies' zijn gevestigd - worden beoordeeld, zal men reeds spoedig bemerken, dat zij nu niet bepaald te goeder naam en faam bekend staan. Waar men ook komt, in Spakenburg of 'op' de Lemmer, in Kampen of in Enkhuizen, vrijwel overal oefent men op dit visschersvolk kritiek. Volendam echter vormt een uitzondering op dien regel; de uitgesproken calvinistische Urker kan over het algemeen zeer goed overweg met den Roomsch-Katholieken Volendammer. Het is onduidelijk, wat voor factoren hier in het spel zijn, tenzij men de milde beoordeeling over en weer op rekening zou moeten schrijven van overeenkomst in volksaard. Hoe dit ook zij, elders schrijft men over het algemeen den Urker een niet erg gunstig karakter toe. Natuurlijk zijn deze oordeelen subjectief, en het is niet onmogelijk, dat concurrentie-nijd er een woordje in meespreekt, althans in voorbije jaren heeft juist concurrentienijd

tot menig minder aangenaam tooneeltje op de Zuiderzee aanleiding gegeven. Toen ik een aantal visschers uit een plaatsje aan de Zuiderzeekust naar hun oordeel over de Urkers vroeg, kreeg ik het volgende te hooren: 'De Urkers zelf kunnen niet verdrinken, ze drijven bijkans op d'r eigen vuil. Loopt een ander echter gevaar, dan zijn ze er als de kippen bij, om zooveel mogelijk voordeel uit zijn ongeluk te behalen, en voordat hun dit gelukt is, bieden ze geen hulp; ze zijn het beginsel toegedaan, de een zijn dood is de ander zijn brood.' En wat ze vertelden aangaande de huwelijksmoraal enz. van de eilandbewoners zal ik maar niet herhalen. Meer spottend is het rijmpje, dat gevonden werd als motto op een der loterijbriefjes van de Amsterdamsche verloting ten bate van de Urker zeevering in het begin der achttiende eeuw (zie hoofdst. Geschiedenis):

'Wat past er beter op Urck,
Dan twee kanunniken en een Turck!'

Treedt Urk dus in het oordeel der omwonende bevolkingsgroepen niet in een al te gunstig daglicht, toch vallen, ook bij een oppervlakkige kennismaking - mijn indrukken deed ik op tijdens een ongeveer halfjarig verblijf op het eiland - de vele lichtzijden van het Urker volkskarakter duidelijk in het oog. Het onderling hulpbetoon en het met elkaar meeleven b.v. in gevallen van ziekte en dood of in tijden van gevaar is zeer sterk. Trouwens, dit blijkt dikwijls ook bij andere gelegenheden. Zoo was het vroeger gebruik, dat als er eens een bijzonder lekker maal eten ter tafel kwam, ook de burens daarvan hun portie kregen. Daarmee in nauw verband staat het bekende feit, dat de opgeschoten jongens van het dorp des Zaterdagavond, als het vleesch voor het Zondagsmaal op het vuur stond, dit vaak buitmaakten en den zoo verkregen voorraad in het vooronder van den een of anderen botter oppeuzelden. Als dieven werden deze maraudeurs echter niet beschouwd, het was meer sport dan diefstal, en het werd hun nauwelijks kwalijk genomen. Er moet trouwens heel wat meer gebeuren alear de band, die al de Urkers samen-snoert, wordt verbroken; en al komt het zoover, dan nog blijven zij tegenover de buitenwacht een. Dit getuigt van een diep gevoel van solidariteit. Een uiting daarvan is het ook, dat lieden, die op andere plaatsen wegens hun minder fraaie, ja zelfs voor de gemeenschap gevaarlijke eigenschappen, reeds lang uitgestooten zouden zijn, op Urk nog worden geduld of zelfs voor

vol aangezien.

Toch komt het wel voor, dat deze solidariteit wordt verbroken.

Wanneer de Urker zich persoonlijk benadeeld acht, als hij zich bij een ander voelt achteruitgezet, dan ziet hij er maar al te vaak geen bezwaar in, om door anonieme schrijverij en verklikkersbrieven te probeeren, den voorrang van dien ander te niet te doen. Zijn aangetaste persoonlijke eerezucht doet hem niet gevoelen, dat hij daarmee de solidariteit der Urker gemeenschap verbreekt.

Dit brengt ons tot een anderen trek van het Urker volkskarakter, n.l. zijn zelfgevoel, zijn hooghartigheid, zijn trots. Hij vertoont daarin een zekere overeenkomst met den Castiliaan. Ook de Urker is lichtgeraakt en hij acht zich vrij gauw beleedigd. Op het bewaren van het respect voor zijn persoonlijke zelfstandigheid, op het intact laten van zijn persoonlijke eigenschappen is hij zeer gesteld. Wanneer hij ook maar vermoedt, dat hij door een medeilandbewoner of een 'fremde' in het ootje of niet au serieux wordt genomen, richt hij al dadelijk het zware verwijt: 'Je spot met me' tot den al of niet vermeenden belager.

Toch is de Urker over het algemeen niet spoedig tot handtastelijkheden geneigd; vechten en steekpartijen zijn hooge uitzondering, vergeleken met andere streken van Nederland, met de Friesche Wouden b.v.; daar moet men wel een heel andere conceptie van hetgeen eer is, hebben dan hier. Maar men kan dit feit heel goed in verband brengen hiermee, dat de gemiddelde Urker geen vriend is van de ruwen rauwheid, die den vechtersbaas doorgaans eigen is. Hij bereikt zijn doel veel liever via het diplomatieke woord. Trouwens het feit, dat de Urker - die dit overigens gemeen heeft met de Friesche Gaasterlanders - een sterken rhetorischen aanleg bezit, valt niet licht te miskennen. Die trek van den volksaard valt ook den oppervlakkigen beschouwer direct op. Grootestadsromantiek zou eigenlijk van een visschersbevolking iets anders verwachten: die behoort ruw en fors te zijn, geen blad voor den mond te nemen, moedig en dapper alle gevaren te trotseeren.

De Urker daarentegen is alles anders dan ruw, hij is behoedzaam en meestal voorzichtig in zijn woorden, niet fors, maar subtiel. Natuurlijk zijn hiernaast ook wel symptomen van een andere geaardheid te vermelden. Zoo is het nu eenmaal met de menschelijke psyche gesteld en de Urker volksaard in het bijzonder is buitengewoon gecompliceerd. Eén van de factoren, die hiertoe medewerken is ongetwijfeld het feit, dat hier op een kleine plek

gronds dagelijks een groot aantal mensen langs elkaar schuren; een hoekige houding zou zeer zeker talrijke conflicten doen ontstaan, die, hier meer dan elders, het leven onverdragelijk zouden maken. Een zekere overeenkomst met het leven op een mailschip dringt zich hier op. Ook daar een betrekkelijk groot aantal mensen op een kleine plaats; men is aan die plaats gebonden, men kan niet weg. Dat dit een bijzondere psychische atmosfeer met zich meebrengt, is een welbekend verschijnsel.

Hetgeen men niet zou verwachten, als men een groep Urker visschers in de zeilmakerij op de leugenbank bij elkaar ziet zitten, allen in hun mooie, oude kleederdracht, de gemiddelde Urker hecht doorgaans maar weinig aan traditie. Al hun oude volksdansen, verreweg het grootste gedeelte hunner volksgebruiken zijn verdwenen. Zonder hartzeer verkoopt de Urker zijn dierbaarste herinneringen aan den tijd van vroegere geslachten aan de vreemde antiquiteitenjagers. Voor de kleeding moet echter voorloopig nog een uitzondering worden gemaakt. Wel is de Urker dracht bij de jeugd snel aan het verdwijnen - van de 600 schoolkinderen ziet men er ternauwernood nog vijf, die in het Urksch gekleed gaan - bij de ouderen daarentegen is ze nog de algemeene regel. Hoe is dit, bij die geringe gebondenheid aan de traditie bij den gemiddelden Urker, te verklaren? De Urker zelf heeft het antwoord onmiddellijk gereed: aan den eenen kant is de kleeding veel duurzamer dan de modekleeren of hun afleggers, aan den anderen kant - en dat geldt vooral voor de visschers - is ze ook veel practischer. Het is dus niet uit ideëele overwegingen, dat de Urkers voorloopig nog aan hun kleederdracht vasthouden.

Die doorgedreven afkeer van het ouderwetsche, die den Urker kenmerkt, heeft natuurlijk naast zijn nadeelen ook zijn voordeelen. Juist door het loszijn van traditioneele banden zijn de Urkers er in geslaagd hun bedrijf in een betrekkelijk snel tempo te moderniseeren. Zij waren mee van de eersten, die met motorbotters ter vischvangst gingen. Kan men dit voor het bedrijf zonder meer goedkeuren, op ander gebied heeft die zucht naar het nieuwe vaak funeste gevolgen. Reyers en Moerman (1921) hebben, evenals de Vooy's (zie het hoofdstuk Sociographie) al gewezen op het 'uniform-leelijke' nieuwe woningtype. Terwijl het voormalig woningtype, dat een schoon en harmonieus geheel vormde, een glanzend getuigenis geeft van den aesthetischen zin der oude Urkers, zijn de nieuwe woningen bijna zonder uitzondering van het minste allooï. Wel maakten de slechte woningtoestanden een vernieuwing

noodzakelijk, maar zonder noodzaak heeft men het oude type volkomen los gelaten. Indien men thans aan woning- en dorpsaspect of aan de aankleding van het binnenhuis den aesthetischen zin der Urkers zou afmeten, dan zou het er, evenals trouwens in de meeste andere streken van Nederland, treurig uitzien.

De gangbare meening, dat inteelt een geringe verstandelijke ontwikkeling ten gevolge zou hebben, wordt op Urk duidelijk gelogenstraft. De Urker staat, wat zijn intellect betreft, zeker niet achter bij den gemiddelden Nederlander. Al kan Urk niet bogen op vele 'grooten mannen' (voor zoover mij bekend leverde Urk 4 predikanten en een aantal onderwijzers op; de eenige professor was van 'vreemden' bloede), dit zou bij het kleine aantal inwoners moeilijk anders kunnen en is nog gunstiger - om met Harting (1853) te spreken - 'dan men bij de beperkte gelegenheid, die hiertoe onder hen bestaat... zoude meenen te mogen verwachten'.

Buitengewoon actief is de Urker zeker niet; het visschersbedrijf werkt dit ook niet in de hand: immers, na eenige uren drukken arbeid komt er steeds een periode, dat er weinig gedaan behoeft te worden, zoodat het gestage doorwerken den visscher meestal niet ligt. Doch ook naar zijn aard is de Urker veelal geneigd er zijn gemak van te nemen, hetgeen dikwijls tengevolge heeft, dat hij, wanneer het hem tegenloopt, al spoedig den moed laat zinken of besluiteloos op een verandering van den toestand wacht. Aan sport doet de Urker dan ook uiterst weinig: op de scholen geen gymnastiek onderwijs, onder de oudere jeugd slechts een kwijnende voetbalvereniging en maar een enkeling beoefent de zwemsport. Of ook de typische gewoonte, zeer laat naar bed te gaan en ook laat op te staan, met de geringe activiteit in verband moet worden gebracht, is dubieus; waarschijnlijk werken hier nog andere factoren, misschien zelfs tegengestelde, zooals b.v. het nettenbreien in de lange winteravonden.

Gelezen wordt er op Urk niet bijzonder veel; naast de oudere theologische literatuur (Smytegelt b.v.) komen in de laatste jaren ook de boeken uit de leesbibliotheken van Enkhuizen en Kampen in omloop. Het gevoelsleven is bij den Urker sterk ontwikkeld, zijn gevoelsreacties vertoonen echter gelijkens met het bekende stroovuur, zij zijn hevig maar kort van duur. Een duidelijk voorbeeld daarvan was hun reactie op de afsluiting der Zuiderzee. Er ontstond een felle protestactie, er werd zelfs op dit uiterst rechtzinnige eiland een afdeeling van de S.D.A.P. opgericht. Maar reeds korten tijd later was de

heele beweging verlopen. Den goedgehumeurden, vaak eenigszins lucht-hartigen Urker past dan ook een hardnekkig volgehouden strijd slecht.

Verreweg de meeste Urkers zijn spraakzaam en gemakkelijk in den omgang en ze maken een vlotten, natuurlijken indruk.

De properheid op het eigen lichaam laat echter inderdaad wel eens te wenschen over en ook de algemeene zindelijkheid treedt hier niet zoo op den voorgrond als b.v. in Friesland en Noord-Holland.

Een beschrijving van den Urker volksaard, die den zeer eigenaardigen godsdienstzin, die den Urker kenmerkt, zou veronachtzamen, ware uiterst onvolledig. Immers niet alleen het geheele uiterlijke leven op dit in groote meerderheid Gereformeerde eiland wordt door den godsdienst beheerscht, maar ook op het innerlijk leven van velen heeft deze zijn stempel gezet. Hoewel verschillende kerken en verschillende richtingen ook op dit eiland voorkomen, tegenover andersdenkenden is de Urker zeer verdraagzaam. Er heerscht niet die animositeit die men elders wel tusschen Gereformeerden en Nederlandsch Hervormden vindt en zelfs de Christelijk-Gereformeerden veroordeelen de leer en de opvattingen hunner broeders niet zoo fanatiek als wel aan den vasten wal geschiedt.

De sterke emotionaliteit der Urkers brengt met zich mede, dat het grootste gedeelte der eilandbewoners de z.g. bevindelijke richting is toegedaan. In de prediking wordt sterk de nadruk gelegd op de nietswaardigheid ook van menschelijke deugd en braafheid en het stuk der ellende wordt breed uitgemeten, daar hier de menschelijke ervaring op den weg ter zaligheid ook het grootst is. En eerst wanneer de gansche gemeente zucht onder de verdoemelijkheid des menschen wordt de alleenzaligmakende genade van Jezus Christus verkondigd. Schuchter staan velen hunner tegenover het Heilig Avondmaal, zij zijn bevreesd zich een oordeel te eten. Ook in de week komen zij dikwijls samen ter bespreking van allerlei theologische vraagstukken of bijbelteksten. Geschiedt dit in den huiselijken kring, dan wordt dit wel 'kroozen' genoemd; daarbij kunnen natuurlijk ook andere onderwerpen ter sprake komen, maar in deze kringen is er uiterst weinig belangstelling voor het leven dezer wereld.

Een andere groep, kleiner in aantal, omvat wat men de verstandsmenschen zou kunnen noemen. Ook zij houden wel vast aan een zuivere orthodoxe dogmatiek, maar in de prediking hechten zij er meer aan, dat een ieder het zijne gegeven wordt; zij weten meer van geven en nemen. Tot hen behooren

ook de meesten dergenen, die in het publieke leven de leiding geven.

De week voor het Heilig Avondmaal, die hier 'de suzinge' genoemd wordt, dient dikwijls tot het bijleggen van oude twisten en veeten. Niet zelden echter. gebeurt het dat na het Avondmaal de twist weer in oude heftigheid uitbarst.

Een eigenaardig verschijnsel was ook het in gezelschap luide om de beurt bidden; in de ledige uren tijdens de vischvangst werd dit vroeger veel gedaan. Hoewel soms het idee van een wedstrijd er niet geheel vreemd aan was - de rhetorische aanleg uitte zich hier vrij -, gaven de klanken van het Urker dialect daaraan toch een geheel eigen wijding.

Terwijl in andere streken van Nederland de streng Calvinistische groepen ook in het dagelijksch leven vaak door een steile levenshouding gekenmerkt worden, is dit op Urk niet het geval; integendeel, in het dagelijksch leven vertoont de Urker een groote mate van plooibaarheid.

Elma Verhey en Gerard van Westerloo
Het geheim van Urk
Vrij Nederland Kleurkatern : Bijvoegsel (1977) 45
p. 3-4,8-9,11,13,17,23,26,32-33

30. Het geheim van Urk

Aan de Urker haven kijkt een geïnteresseerde Engelsman naar de gesaneerde boten. Hij vindt het prachtig: UK op iedere boeg. 'nee mijnheer', zegt een Urker, 'Die letters staan niet voor United Kingdom. Ze staan voor Uncrowned Kings.'

Zo voelen de Urkers zich de ongekroonde hoofden van de Nederlandse zeevisserij. Natuurlijk, ook vanuit Scheveningen werd er zo nu en dan een trawler uitgereed. Den Helder, Katwijk en Texel hebben hun kottervloot, zeker - maar ze zijn niet *Urk*.

Urk *is* visserij. En de hoofden hebben het uitstekend georganiseerd. Iedere maandagochtend verlaten zeshonderd Urkers hun vrouw en hun kinderen. Ze

komen pas vrijdagavond weer terug. De vis die zij intussen op hun te *Urk* gebouwde kotter vangen, vervoeren zij per *Urker* vrachtwagen naar de *Urker* afslag waar ze door *Urker* handelaren wordt gekocht om in *Urker* fileerbedrijven verwerkt dan wel door *Urker* exporteurs uitgevoerd te worden.

Het gaat dus goed met Urk - de visserij die de bevolking eeuwenlang net voldoende heeft gebracht om niet dood te gaan, geeft de laatste jaren een overstelpende welvaart.

De zeven vette jaren, zeggen ze op Urk, want een enkel Bijbelwoord gaan ze niet uit de weg. Ze hebben zich in die tijd sterk gemaakt. Ze bouwden de grootste kotters. Ze kochten de beste apparatuur. Ze organiseerden een perfecte afslag. En ze hielden genoeg over om zichzelf te wennen aan het idee van luxe.

De magere jaren hadden eigenlijk al begonnen moeten zijn. Want terwijl de Urkers zich sterker maakten, werden ze zwakker. Ze zagen dat hun kotters met gemak twee of drie keer zoveel zouden kunnen vangen: als tenminste al hun boten samen de zeeën niet ongeveer hadden leeggevist. En dat ze nu, met hun reusachtige schuiten minder tong aan wal brengen dan vroeger met hun 350-pk'tjes.

Voor Nederland is het zo erg niet. Wat stelt die hele visserij voor? Twee komma twee procent op de landbouwopbrengst.

Maar voor Urk? Urk is de laatste gemeenschap die geheel op de visserij is aangewezen. Als daar de klad in komt - nou ja, zeggen de Urkers, dan kun je ons beter opheffen.

De vissersgemeenschap worstelt om nog even uit te stellen waarvan iedereen weet dat het komen moet: *de achteruitgang*.

Nu al mag geen visser meer onbeperkt aanvoeren Ze doen het toch, en nog betrekkelijk officieel ook.

Hoe kan dat?

'*Dat*', zegt een gemeenteraadslid, '*vertel ik niet. Dat is het geheim van Urk.*'

De gruwzame God

Het gaat goed met Urk. En hoe beter het gaat, des te gruwzamer wordt de God tot wie de Urkers bidden.

Zijn Woord wordt op zondag (10 uur v.m. en 5 uur n.m.) gelezen in dertien reformatorische kerken, elk met dezelfde geloofsbelijdenis, elk meer van de ander gescheiden dan katholiek en protestant op de wal.

Sommige van die kerken worden *licht* gevonden: daarin uit de God zich als een liefdevolle Vader.

In andere kerken weten de lidmaten zich reeds vrij zeker door Hem verdoemd: dat zijn de *zware*.

De lichten zien hun aanhang slinken.

De zwaren bloeien als nooit tevoren.

'*We verstijven*', zegt een gereformeerde dominee - hij heeft de ene groepering na de andere uit zijn te lichte kerk, traditioneel dé Urker kerk, zien weglopen.

Ze verdwenen en ze sloten zich aan bij de *Bosjesgemeente* of bij de *Oud-Gereformeerden*, bij de *Christelijke Gereformeerden zonder tv* of bij de *Artikel 31-ers binnen verband*, bij *Christelijk Gereformeerden met tv* of bij de *Artikel 31-ers buiten verband* - bij groeperingen kortom, die wat hun onderlinge verschillen ook zijn, alle dezelfde God kennen: de God van de Wraak, die na Adams val de mens verstoten heeft en hem sindsdien niet dan bij hoge uitzondering in Zijn Vaderhuis wil opnemen.

De Gruwzame God van Urk heeft zijn volgelingen geperst in een harnas van voorschriften. Ze mogen op zondag niet fietsen of autorijden. Ze mogen, ook door de week, geen tv kijken. Ze mogen niet naar de film. Ze mogen niet biljarten. Vrouwen moeten een rok dragen, mannen een broek. Kaarten mag niet. Dampen wel. Een pilsje ook, maar niet op zondag.

En toch.

Wie Urk een *gesloten gemeenschap* noemt, is nooit verder geweest dan het havenhoofd.

En wie de Urkers ziet als *dichtgeslagen godsdienstfanaten* heeft nog nooit met één van hen gesproken.

Want Urk is geen Staphorst of Elburg.

De koepokinenting werd er reeds in 1875 doorgevoerd.

De orthodoxe Marker wordt op Urk om zijn zwartkouserij geminacht - Markers zijn (Jef Last) in Urker ogen '*gierige neten geschapen op de dag dat de Duivel ook eens mensen wilde maken.*'

Maar met de Volendammer, even losbollig als katholiek, heeft de Urker een vanzelfsprekende zielsverwantschap.

De heerschappij van de Gruwzame heeft ongetwijfeld een verschrikkelijke invloed - maar Hij heeft de mensen op Urk niet kunnen verzuren.

Dat is het wonderlijke van Urk: dat dit streng orthodoxe dorp de bakermat is van het veelgezongen 'overal, overal, waar de meiden zijn'.

We vragen andere Urkers naar wat zij zien als de grond van de Urker scheuringsdrift.

'Er zijn hier te weinig heidenen', zegt een lichte dominee. *'We hebben niets om ons tegen af te zetten.'*

Het is een deel van de verklaring.

'Urkers zijn verschrikkelijk emotioneel', zegt een andere dominee. *'Mannen die voluit huilen, daar kijkt niemand van op. Ze houden ervan om een grote brand te maken, iedereen is aangenaam opgewonden, maar dan gaat het te ver, dan verdwijnen er mensen, en de weg terug kennen Urkers niet.'*

Ook dat verklaart iets.

'Die godsdiensttwisten', zegt een derde informant, *'daar moet je je niet op verkijken. Ze gaan altijd, over kwesties die ons eigenlijk helemaal niet raken: Kuitert en Wiersinga, er is geen Urker die ze ook maar bij benadering kent. De godsdienst is alleen maar het middel, waarmee hele andere conflicten worden uitgevochten.'*

En ook dat maakt onderdeel van de verklaring uit.

Maar het is alles bij elkaar onbevredigend. Want een gebrek aan heidenen is er op Urk altijd geweest, en emotioneel waren de vissers vroeger ook. Zeker, ook toen gaf de godsdienst aanleiding tot twisten - maar dan ging het tussen twee en na 1896 drie kerken.

Nu gaat het over *dertien* kerken; de meeste zijn van recente datum.

Waarom dus juist *nu* al die scheuringen? En waarom scheuren de Urkers naar zware, stijvere kerken, waar de Gruwzaamheid Gods wordt verkondigd?

De scheuringen laten, in al hun krampachtigheid, precies zien wat de Urkers zo graag willen ontkennen: dat de overzichtelijke, vertrouwde, God onge-

stoord vrezende gemeenschap van het eiland Urk, in het *dorp* Urk al lang tot ontbinding is overgegaan.

En gaat aan de ontbinding van ieder organisme niet altijd een verstijving vooraf?

Schijnheilig?

Maar over één ding zijn ze het eens: tussen Urker *leer* en Urker *leven* gaapt een kloof zo wijd als die tussen hel en hemel. C. Plomp (*Sociografie van het eiland Urk*) noemt de Urkers onomwonden 'schijnheilig'. P.J. Meertens (*Het eiland Urk*) vindt dat 'velen meer naar de letter dan naar de geest van de Bijbel leven'. En de belendende IJsselmeerbewoners zeggen sinds jaar en dag: 'Een Urker kan niet verdrinken. Die drijft op zijn eigen vuil.'

Op het eerste gezicht lijken al die onderzoekers een eenvoudig gelijk te hebben: legio is het aantal voorbeelden van Urker gedrag dat een eenvoudig christenmens met stomheid slaat.

Een Oud-Gereformeerde jongen wordt aangehouden na een indrukwekkende serie inbraken. Op het bureau vraagt hij of de radio uit mag, want *daar is hij principieel tegen*.

Een Urker van de lichte soort wilde eindelijk eens verantwoorde films in roulatie brengen. Van de zwaren werd hem de huid volgescholden. 'Als het licht uitging', zegt hij, 'dan kon je in het donker de ene na de ander, die het hardst geprotesteerd hadden, zien binnendruppelen.'

'Ach', zegt een redacteur van het lokale nieuwsblad, 'er zijn er hier zoveel aan wie alles zwart is. Hun kleding. Hun geloof. En hun handel.'

Maar het gelijk van de onderzoekers is té eenvoudig en de gangbare verklaring - hypocrisie - te veel een etiket. Wie de Urkers schijnheilig noemt omdat ze niet leven naar hun leer, die zal toch precies moeten zeggen wat de Urker leer dan wel inhoudt. *Christelijk*, zeggen de onderzoekers, en dat moet maar voldoende zijn. Alsof christelijkheid niet zo ongeveer alles omsluit, van de ethiek van Vorster tot en met de ethiek van Helder Camara.

Is er iets *specifiek*s aan de Urker variant van de christelijke ethiek?

We praten met een Oud-Gereformeerde voorman. Hij geeft ons de geschriften van *Bernardus Smytegeld* (1665-1739) en *Abraham Hellenbroek*

(1658-1731) mee.

'Die lezen wij, mensen, dat is waarheid.'

We wonen een dienst in de Bosjeskerk bij. Er wordt een Schotse preek gelezen van *Murray M'Cheine* (1813-1842).

We bezoeken de winkel met geestelijke lectuur. Wat lezen de mensen bij voorkeur? vragen wij de eigenaresse. Zij wijst op de planken vol Schotse Presbyterians uit de zestiende en de zeventiende eeuw.

Dat zijn de bronnen van het zware Urker christendom. Het is verward in schrifturen en denkbeelden uit een heel andere tijd en een heel andere cultuur, die echter op Urk gelezen worden alsof ze gisteren geschreven zijn en specifiek toegesneden op de problemen van de keileembult in het IJsselmeer.

Maar Hellenbroek, Smytegeld noch de Presbyterians spreken zich uit over zaken als overbevissing, minimumloon en medezeggenschap.

'Wat de zwaren missen', zegt een lichte dominee, *'is een ideologie voor alledag, voor de gewone dingen waarmee ze te maken krijgen.'*

Is dat juist? Is het een gebrek aan *alledaagse* richtlijnen die de zware Urkers de ruimte geeft om zich de christelijksten aller christelijken te voelen en tegelijk de bepalingen die er bij voorbeeld aan de visserij of aan fatsoenlijke arbeidsvoorwaarden gesteld zijn, met voeten te treden?

We haasten ons om Hellenbroek, Smytegeld en de Schotse Predikers te lezen.

Christelijk bijgeloof

We lezen Smytegeld, Hellenbroek en de Schotse geloofshelden en we weten dat de onderzoekers zich vergissen. Urker leer en Urker leven staan *niet* met elkaar op gespannen voet. *Want deze 'oude schrijvers' laten het waanzinnig soort redelijkheid zien, dat de waanzin van de Urker tegenstellingen redelijk kan verklaren.*

Per pagina groeit onze verbazing.

Moeten de Urkers zich schamen dat zij de dag des Heren in zondige dranklokalen doorbrengen?

Helemaal niet, zegt *M'Cheine*, 'juist wanneer de zonde het gemakkelijkst op ons hart inwerkt, kan de leer onzes Zaligmakers met het beste gevolg voor onze geest worden gebracht.'

Maar dat hij het stiekem doet achter gesloten garagedeuren, pleit dát dan niet tegen hem? Integendeel, zegt dezelfde schrijver, daaruit blijkt juist dat hij op de goede weg is - hij durft niet 'tot zijn *openlijke zonde*' terug te keren.

En dat de Urker zijn visserszaakjes en zijn afslag zo slim, zij het in strijd met de overheidsbepalingen, regelt - is dat dan geen onchristelijkheid in hem?

Nee hoor, zegt een andere Schotse prediker, er blijkt juist uit met welke bijzondere gaven God degene, die Hem welgezind is, begunstigt: '*Ga hem na in zijn dagelijkse wandel, op de markt, tussen de goddeloze wereld en zie hoe volkomen hij de leiding van een vernuftig en verstandig gemoed volgt, en ge zult opmerken met welk een heilig vertrouwen een kind Gods gebruik kan maken van de vermogens die God hem gegeven heeft.*'

In het wereldbeeld van *Smytegeld* en *Hellenbroek* is de mens, na Adams val, nog slechts voorzien van een verduisterd verstand, waarmee hij God niet kan kennen.

Zou hij, in dezelfde staat, komen te overlijden, dan is er geen twijfel: hij zal branden in het eeuwige vuur.

Hij kan echter ook bekeerd worden. Als hij, bekeerd, de laatste adem uitblaast, staat de hemel voor hem open.

Hoe kan een mens bekeerd worden?

Dat heeft hij niet zelf in de hand. God bekeert *per geval* en uit *vrije genade*. Hij kiest dus wie Hij wil. En Hij laat het weten ook. Wie bekeerd wordt zal, als ooit Saulus, Gods hand in zijn nek voelen, door Hem ter aarde worden geworpen en verder als Paulus door het leven gaan.

God heeft, via Zijn Heilige Schrift, de mens verteld hoe hij moet leven: er is geen gedragsvorm of hij staat in de Bijbel voorgeschreven.

Zal nu degene die geheel volgens de Bijbel leeft, daardoor ook eerder door God worden gegrepen? Dat is niet het geval.

God kiest wie Hij wil - de ene op het hoogtepunt van zijn zonde, de ander als hij zich het beste gedraagt.

Aan dit *klassiek-calvinistische* wereldbeeld voegen de Schotse Predikers een element toe - *en juist de combinatie blijkt Urk te passen als was ze voor Urk*

uitgevonden. De Schotten hebben, meer dan de Hollandse calvinisten, oog voor Gods avontuurlijke aard. Ze hechten aan wonderen. Wordt het hoofd van een geloofsheld afgehakt, het blijft doorpreken. Vallen zijn bloeddrops op de koets van zijn beul, ze blijken niet meer te verwijderen. Staat hij op de brandstapel, hij zal de pijn niet voelen.

Ze hebben ook een optimistische kijk op de prediking: minder belangrijk dan wat ze zeggen is het *timbre* waarmee ze zich tot het volk wenden: dat is de toon van Gods Stem. Daarom zien ze er ook geen been in om mensen *om te kopen* teneinde zich onder hun gehoor te schikken. Gods wegen zijn wonderlijk en het is hoe dan ook beter Zijn timbre *wel* dan *niet* te horen. Deelname aan jachtpartijen en andere wereldse feesten, hoe verwerpelijk op zich ook, kan niet ontraden worden wanneer dat het aangewezen middel lijkt om een andere deelnemer dichter tot God te brengen.

Ook gaan ze een enkele voorzegging niet uit de weg: rampen worden voorzien, oorlogen voorspeld, het eigen doodsuur betrekkelijk nauwkeurig bepaald.

Wat zo onbegrijpelijk lijkt, klinkt plotseling uitermate redelijk.

Aan Hellenbroek en Smytegeld ontlene Urkers hun *buitengewone stuwkracht in het economische*. Heel anders dan het katholieke kerkvolk, dat bij naleving van een aantal eenvoudige regels zekerlijk de Hemelpoort zal passeren, en dus, met dat vooruitzicht, hier op aarde bereid was zich tevreden te schikken in haar lot, hebben de klassiek-calvinisten, wetende dat de Hemel hun deel niet worden zal, een extreme neiging om zich hier op aarde te weren.

Ze ontlene er ook hun *onmatig individualisme* aan. Het woord kudde, waaronder menige pastoor zijn beminde gelovigen graag samenvat, ontbreekt in de calvinistische terminologie. God bekeert immers per geval. Hij pikt, op Zijn manier, juist jou eruit; de anderen mogen nog zo vaak naar dezelfde kerk gaan, zo God hen niet verkiest, zo zullen ze hun verdoemenis niet ontlopen.

De zonde is, nog steeds naar Smytegeld en Hellenbroek, de *trouwe metgezel van de onbekeerde*. Zondigheid is niet de oorzaak dat je nog onbekeerd bent: het is er slechts het teken van. De bekeerde is het een vreugde de zondagsrust te houden. De onbekeerde voelt het als een zware plicht. Hij doet het toch: het staat zwart op wit in de Bijbel.

Inderdaad: hier is geen *ideologie voor alledag*. Niet in de eerste plaats omdat het een ideologie van vroeger is; meer nog omdat dat juist het wezenskenmerk van de ideologie is. Ze kent twee ordes: de natuurlijke orde, die de mens doorhad vóór zijn zondeval, en de wereldse orde, die de mens nu ziet, maar waarvan hij weet dat dat niet dé orde is.

We vragen een bevriende visser, hoe hij zijn overtredingen en zijn levensbeschouwing met elkaar in overeenstemming brengt. Hij kijkt ons aan en zegt: ‘Ach mensen, dat ben toch wetten van de wereld.’

Was het hierbij gebleven, de Urker zou stellig een even verstarde zuurling zijn geworden als de andere zeer orthodoxe christenen.

Dat is hij *niet*.

De Schotse predikers hebben zijn christendom een wonderlijke bijkleur gegeven die sterk *heidens-bijgelovig* aandoet.

Een visserman ziet tussen wind en water méér vreemde verschijnselen dan de gemiddelde klerk achter zijn bureau. Ook leeft hij sterker met het idee dat elk uur zijn laatste zijn kan.

Bijgeloof is, ook in deze tijd, op het orthodoxe Urk geen onbekend verschijnsel.

Menige zieke, aldus een huisarts, raadpleegt gaarne een bediener van de wichelroede.

Het geloof dat een verdronken visser zijn identiteit bekendmaakt door, bij de aanblik van een verwante, een bloedneus te krijgen is ook betrekkelijk levendig.

En de horoscoop wordt meer dan bij uitzondering getrokken.

In 1875 registreerde *J.W. Lieftinck* nog 82 *toverkollen* op het eiland, dat toen ook al in de vreze des Heeren leefde.

Nog rond de eeuwwisseling stond menige man rechtstreeks met de *Satan* in verbinding.

En pas in 1917 wist dominee *J.van Anken*, onder het uitspreken van vreselijke bedreigingen, een einde te maken aan het heidense gebruik van het *gezamenlijk kisten*.

Kortom: Kaiser en Meertens schrijven in hun standaardwerk *Het eiland Urk* terecht dat ‘*er op dit eiland een opvallend levendig bijgeloof heerst.*’

Natuurlijk het gaat niet aan om het Urkse calvinisme *eigenlijk* bijgeloof te noemen. Het is wel zo dat *hun hang naar het vreemde, avontuurlijke en wonderlijke zich via de Schotse predikers christelijk heeft vertaald.*

Er zijn *dertien* kerken op Urk. Ze hebben elk hun eigen opvatting. Maar, zegt iedereen die we ernaar vragen, ze zijn alle dertien voor alles *Urks*.

Wat is dat?

Weer is het antwoord eensluidend: ze hebben een overmatige hang naar het *bevindelijke*. Leerstellingheid is goed, maar je moet er wel iets moois bij voelen.

Pardon: er zijn veertien kerken.

Na het overlijden van de voorganger is de Bosjesgemeente gescheurd.

Er waren er die vonden dat zijn opvolger de Schotse preken toch niet met het ware timbre voor kon lezen.

De zware

Lub Post, scriba van de Oud-Gereformeerde Kerk en ex-wethouder van sociale zaken, is de voornaamste theoreticus van het gestrengere wereldbeeld.

We zitten aan tafel, Post duikt uit de zak van zijn Urker broek een pakje Javaanse Jongens op. Hij is 70 jaar, godsdienstig zeer belesen, en hij praat met het gemak van iemand die menig gehoor onder verschillende omstandigheden heeft toegesproken.

‘Het individualisme’, legt hij uit, ‘is bij een christelijke bevolking natuurlijk zeer hoog. Het atheïsme heeft Het Hogere niet, maar het theïsme zegt: er is niet alleen de Godheid boven, maar ook de Godheid in de mens. God heeft hem geschapen naar zijn beeld en gelijkenis, dus vanzelf moet je dat in de ander zien. Dus vandaar uit zeg ik: *wij als Urker bevolking hebben geen behoefte aan arbeidersorganisaties*. De bonden erkennen het individuele niet. Die zeggen: ik zal wel voor je praten, houd jij je mond maar.’

Maar, zeggen wij, op Urk komen toch ook wel conflicten voor tussen werkgever en werknemer?

Post: ‘Als die voorkomen, worden ze opgelost in de Kerkeraad. Een schipper moet zijn knecht aanvaarden als een van God geschapen mens met eeuwigheidswaarde. In Genesis staat: wie des mensen bloed vergiet, diens bloed zal vergoten worden. Dus als het de schipper zijn schuld is, en hij moet dopen,

dan moet hij eerst naar zijn knecht toe om zich met hem te verzoenen. Daarna wordt er gezamenlijk uit Gods woord gelezen.'

De scriba drukt een nat peukje uit in de asbak.

'nu zult u vragen: wat is de filosofische fout van het communisme.' Het erkent wel de mens als gemeenschapswezen, en dat is hij ook, maar het ziet daarin niet de individuele factor. Want waar krijgt Rusland mee te maken? Met wat de wetenschap noemt - de filosofie sluit onvoldoende aan bij de praktijk van het leven.

Wij kunnen proberen een hond te leren een preek te lezen. Als dat niet lukt is het niet de hond zijn schuld.

Ik kan mijn jongen de opdracht geven om zich van het dak te laten vallen. Als hij dat doet, is het gewisselijk een achterlijke jongen.

Zo is het communisme. Urk verwerpt dat. Het begrip individu ligt op Urk veel gevulder en waardevoller dan in andere plaatsen.'

Wij zeggen: U heeft een potsierlijke kijk op mensen.

Post: 'Geenszins. De christen gaat ervan uit: *de mens heeft wel verstand, maar dat is in verval*. Hij wil alleen maar kwaad, en heeft geen verlangen naar het goede. Ik ben nu zeventig, en de calvinistische filosofie dat een mens niet deugt, dat is wel de wetenschap die ik heb. Ik weet: *ik ben een zondaar en meer niet*. De val is radicaal en voor de Heiligheid Gods onherstelbaar. De mens is slecht en daarop is geen uitzondering. Als je met Hare Majesteit de Koningin omgang zou hebben, zou je zelfs daar de menselijke slechtheid ontmoeten. Er zouden ogenblikken zijn dat je denkt, dat had ik niet gedacht, dat zo'n hoogstaand mens zo zou kunnen draaien. Slechts God is waarachtig de mens is leugenachtig.'

U kent, zeggen wij, het slechte in de mens erg goed.

'Daarom', antwoordt Post, 'zullen wij een overtreder niet uit onze gemeenschap verstoten.'

Wij: Veel vissers, ook uit uw kring, overtreden de bepalingen die door de wettige overheid aan de visserij zijn gesteld.

Post lacht: '*Ik heb vanaf het ogenblik dat ik voor het eerst in zee ging de kost moeten verdienen in strijd met regeringsmaatregelen*.'

Wij: En dus in strijd met Romeinen 13: 'De Machten die er zijn, die zijn van God geordineert.'

Post steekt een nieuw shagje op.

'In de 80-jarige oorlog konden wij Romeinen 13 niet zo interpreteren dat wij

Elma Verhey et al. - Het geheim van Urk

ons moesten verenigen met de roomse gedachte.'

Wij: Christus zei: geef de keizer wat de keizer toekomt.

Post: *'De regering heeft maatregelen genomen zonder aan de gevolgen te denken. Al die maatregelen waren theoretisch, ze sloten niet aan bij de praktijk.'*

Wij: Maar ze waren wettig.

Post: *'U moet één ding niet vergeten: wij vissen niet in Nederland, wij vissen op de wereld.'*

VII. TREK

Willem van Toorn - Herhaalde wandeling met W

*Waar land was staat nu een stad
bewoond in de schemering.
Bushalte. School. Ieder ding
wordt in haar herinnering
halfdoorzichtig, beslagen glas.
Daaronder aarde en gras.*

*Volkstuinen vermoedt zij nog
(Bloemenlust, Ons Paradijs)
voortbestaand onder steen.*

*Hier was toen het kerkhof.
Zoveel dood legt een grijs
vlies om de woorden heen.*

*Onder de nieuwe straten
loopt het pad langs de graven,
mos over alle namen,
groene verledenheid.*

*'Hier Rust Onze Dierbare'
wellicht in dit souterrain
vol heden bij Albert Hein.*

*Wat kan ik doen? Ik schrijf
fluitekruid, bereklauw, varens,
lisdodden langs het water,
gespiegeld haar meisjeslijf.*

*De neonlampen kennen geen genade:
rimpels in haar gezicht die er niet waren
ontdekt bij hekken, industrieterrein.*

*Verboden Toegang. Elektriciteit
verklikt langs draden wie zich verder wagen
en stelt in klokken orde op de tijd.*

F. van Heek

Chineesche immigranten in Nederland

In: Frank Bovenkerk en Lodewijk Brunt - De Rafelrand van Amsterdam :

Jordaners, pinda-chinezen, ateliermeisjes en venters in de jaren dertig

Amsterdam (etc.) : Boom, 1977

p. 98-101

31. Chineesche immigranten in Nederland

De Zuid-Chineez

Zooals uit het historisch overzicht is gebleken, zijn de Zuid-Chineez in Nederland zelden als koopman hier gekomen. Voor deze varensgezellen was het arbeidsgebied de zee; slechts de door de wervers gerekte afmonsteringsperiodes werden aan land doorgebracht. Veranderingen in de stooktechniek en de malaise in het scheepvaartbedrijf brachten hierin verandering: de pinda-negotie ontstond. Meer dan 700 werkloze Chineesche zeelieden doorkruisten vanaf 1932 als venters van pinda, chocolade en snuisterijen het land. Zooals uit het historisch overzicht is gebleken, zijn de Zuid-Chineez in Ook thans nog wordt dit bedrijf door een 300-tal Zuid-Chineez uitgeoefend. Hoe is deze pinda-handel nu georganiseerd? De economische zijde van dit vreemdsoortige bedrijf, dat in ons geheele land de aandacht trok, vraagt hier onze belangstelling.

Laten wij beginnen met een technische beschrijving te geven van de niet bijzonder gecompliceerde fabricage: de pinda's worden door de Chineez gepeld, vervolgens in een ketel met suiker gekookt en met een geringe hoeveelheid azijn vermengd, ten einde het kristalliseeren bij het stollen te vergemakkelijken. De aldus ontstane heete massa wordt op een glad houten blad uitgespreid. Nadat deze pap gestold is, wordt het pindadeeg ten slotte in stukjes gesneden en ingepakt. Voor de verzending naar de verkoopers in de provincie worden blikken dozen gebruikt. Door de warenkeuringsdienst der gemeente Rotterdam werd vastgesteld, dat de materialen, die bij bovengenoemde productie gebruikt worden, van goede kwaliteit zijn. De onhygiënische woningtoestanden en de slechte gezondheid der Chineez doen echter de vraag rijzen, of het gebruik der pindakoekjes zonder eenig risico kan geschieden.

Zoals men ziet, vereischt het productie-proces weinig vermogen. Vandaar ook, dat men bij de financiering den steun der rijke wervers en logement houders niet noodig heeft gehad. De pindakoekjes worden doorgaans voor rekening van groepjes zeelieden, bestaande uit 10-12 personen, die wegens hun gelijke herkomst in dezelfde woning of hetzelfde logement huizen, gezamenlijk gefabriceerd. De productie is dus niet alleen technisch, doch ook economisch gedecentraliseerd; het aantal plaatsen in de Chineezenkolonies, waar pindakoekjes gemaakt worden, is legio. Pogingen, om de fabricage in een groot-bedrijf te centraliseren zijn mislukt. Een Chineesch koopman genaamd Liang Holl heeft op Katendrecht getracht een kleine pindakoekjes-fabriek op te richten. Zijn bedoeling was vooral aan den Nederlandschen kleinhandel te leveren, die tijdens de pindakoekjes-‘hausse’ van 1931-1932 ook belangstelling voor dit product begon te toonen. Zijn pogingen werden echter niet met succes bekroond. De fabriek moest liquideeren, daar spoedig bleek, dat de consumptie van pinda-koekjes veroorzaakt werd door het medelijden met de Chineesche venters en niet door een werkelijke behoefte. Een zeer primitieve schatting der materiaal-kosten van een dergelijk bedrijf luidt als volgt:

±5 kg. suiker	f2,00
1 liter azijn	0,10
25 kg gepelde pinda's	4,50

	f6,60

Hieruit worden 300 koekjes geproduceerd; verkoopprijs 5 cent per stuk, totaal dus f15,-.

De organisatie van de productie en den handel is op de volgende wijze geregeld: de Chineezen vormen meestal kleine coöperaties, waarbij voor gezamenlijke rekening de grondstoffen voor de pinda-koekjes- en chocoladebereiding worden ingekocht. De beste verkoopters trekken er op uit om de door de thuis geblevenen geproduceerde waren te verkoopen. Doorgaans verkoopen de ouderen, die meer het medelijden van het publiek opwekken en zich niet zo zeer als de jongeren schamen om als straatventer op te treden. Indien de venters buiten de stad trekken, waar het productiecentrum is gevestigd, worden hen de waren nagezonden, hetgeen meestal met de vracht-auto-diensten geschiedt.

Bij de arbeidsverdeling, die dit bedrijf vereischt, heeft de venter de hoogste inkomsten. Deze mag nl. de extra-giften voor zich behouden. Daar het medelijdende Nederlandsche publiek dikwijls aan de rondzwervende venters giften schenkt in de vorm van voedsel, kleding en geld, doch vaak niet ten onrechte bevreesd is de pinda-koekjes te consumeren, nemen de venters economisch een bevoorrechte positie in: zij krijgen giften, zonder dat zij aan de productie-‘coöperatie’ verkochte waren behoeven af te rekenen. Overigens worden de gemaakte winsten bij genoemde coöperaties meestal gelijkelijk verdeeld. Dikwijls komt het ook voor, dat productie en verkoop in verschillende bedrijven geschieden. De venters werken dan voor eigen risico en kopen de koekjes tegen 3 cent van de producenten, met wie zij, nadat zij hun waren verkocht hebben, moeten afrekenen.

In een voorgaand hoofdstuk hebben wij vermeld, welke groote winsten de pinda-venters gedurende de eerste maanden van hun campagne maakten. Inkomsten van f40,- tot f60,- per week waren toen geen zeldzaamheid. Thans zijn zij verheugd, wanneer ze f3,- tot f4,- per week verdienen.

De marskramerij der Zuid-Chineezers is steeds een volslagen bedelnegotie geweest, hoewel de Chineezers zich aan eigenlijke bedelarij (geld of goederen te vragen zonder eenige tegenprestatie te verschaffen) zelden schuldig maken. Men kan nog over het nut van den handel der Noord-Chineesche kooplieden en marskramers van meening verschillen, daar zij soms zeer goedkoop textielwaren en snuisterijen leveren. Doch van de pindakoekjes en chocolade, die hoofdzakelijk door werklooze Zuid-Chineesche zeelieden verkocht worden, is feitelijk niemand gediend. Men koopt deze waren uit medelijden.

P.J. Bouman en W.H. Bouman

De groei van de grote werkstad : een studie over de bevolking van Rotterdam

Assen : Van Gorcum (etc.), 1952

p. 31-35

32. Rotterdam

Aanpassing

In zekere zin plaatste de trek naar de stad vele migranten voor dezelfde aanpassingsproblemen als de immigranten, die zich in het buitenland vestigden.

Men onttrekt zich nooit ongestraft aan een vertrouwde omgeving; men verlaat het groepsverband waarvan men deel uitmaakte, niet zonder innerlijke onzekerheid. Verhuizing naar de stad betekende voor de meeste dorpelingen een sprong in het onzekere, vooral in vorige eeuwen toen bij het vrijwel ontbreken van sociale voorzorg iedere onverwachte tegenslag tot grauwe ellende aanleiding kon geven.

Soms trokken uit het plattelandsgezin enkelen op verkenning uit, in vele gevallen echter verplaatste zich het gehele gezin. Men verhuisde dikwijls zonder enige financiële reserve, betrok met een minimum aan huisraad een of andere schamele woning en moest dan maar zien of er werk te vinden was. Vooral in de eerste tijd van aanpassing werd de druk van de armoede zwaar gevoeld. De ongeschoolde arbeider moest wel de minst betaalde, de vuilste of gevaarlijkste arbeid aanvaarden - of zich er toe lenen als stakingsbreker op te treden. De trouw kon ook proberen enige bijverdienste te zoeken, bijvoorbeeld als werkster of wasvrouw, maar de vestiging in de stad geschiedde doorgaans in de tijd dat het jonge gezin een of meer kleine kinderen telde. En de burendiensten, waaraan men in het dorp gewend was, ontbraken meestal in het nieuwe milieu - hoewel de solidariteit van de volksbuurt of de hulpvaardigheid, van streekgenoten, mede-migranten, niet mag worden onderschat.

Velen raakten ook kerkelijk geïsoleerd. Men voelde zich eenzaam en hulpeloos vooral bij ziekte of invaliditeit. De vrouwen tobden dikwijls over de woningen die soms zo verwaarloosd en vervallen waren, dat afstand moest worden gedaan van de normen van zindelijkheid, die in het dorp nog vrij streng waren gehandhaafd.

De kinderen vonden hun weg wel; voor hen was de aanpassing veel minder een probleem. De school en de straat schonken de nodige afwisseling, al gaven zij geen beschutting voor de honger en de koude, welke in dagen van werkloosheid, het leven in het arbeidersgezin beneden het bestaansminimum deden dalen.

Slechts bij uitzondering kende het nieuw-gevestigde arbeidersgezin de gunstige situatie van spoedig verkregen regelmatig werk, gezondheid, een redelijke woning en de continuïteit van zedelijke en religieuze tradities. In de regel traden wel elementen van desorganisatie op, versterkt door gevoelens van opstandigheid of heimwee. Dan kwam men er zo licht toe het leed te vergeten d.oor sterke drank en berustten de ouders in de steeds duidelijker

zichtbaar wordende verwaarlozing van hun kinderen, die in de baldadigheid van het straatleven van kwaad tot erger kwamen. Het gebeurde dat men terugtrok naar de streek van herkomst. Maar de meesten gaven de strijd niet gauw op en wilden hun teleurstelling niet erkennen.

‘Want onder de “boeren”, zoals men de bootwerkers die van buiten kwamen algemeen noemde’ - weer citeren wij Mol’s Memoires van een havenarbeider (blz. 3) - ‘waren er heel wat, die graag naar hun negorij terug waren gegaan als ... zij maar hadden gekund. Maar de haven hield hen vast, meedogenloos, zij werden geringelood en geknauwd als willoze slachtoffers. Maar dat vertelden zij niet.

Zij spraken niet over de beestachtig lange werktijden van vier en twintig en zes en dertig uur en hondsche behandeling, over loondiefstallen en willekeur, over de bedompte krotwoningen in de huurkazernes in sloppen en stegen, waarin vrouwen en kinderen kleur en levenslust verloren. Daarover zwegen zij. Hun opsnijden was niets dan bluf. Hun uiterlijke welvaart niets dan schijn. Zij wilden niet erkennen bedrogen te zijn door die groote stad, waar zij hard moesten zwoegen en slaven en toch maar zooveel konden verdienen om den mond open te houden. ...

Het was valsche schijn, die telkens weer nieuwe drommen menschen van buiten naar de haven lokte. Het ging er mee als met het zoeken naar goud. Duizenden gingen met hoop in het hart en slechts enkelen behoorden tot de uitverkorenen die er in slaagden zich een betere positie te verwerven.’

Ongetwijfeld onderschatte Mol, toen hij deze woorden neerschreef, de armoede op het platteland, vooral in de laatste jaren van de landbouwcrisis. In hoeverre deze armoede echter voor het landarbeidersgezin nijpender was dan voor het gezin van de ‘losse arbeider’ in de stad valt moeilijk te beoordelen. Wij weten slechts dat in de stad dikwijls honger werd geleden, ook door de kinderen (die toch meestal door de ouders het eerst van het hoogst-nodige worden voorzien).

Uit een brief van C.: ‘De eerste jaren waren jaren van armoede. Moeder moest mee uit werken gaan, kantoren schoonhouden, wasen voor andere mensen, enz. Het is gebeurd, dat wij kinderen, met hongerige magen zaten te wachten totdat moeder thuiskwam.

Zij had dan van mevrouw zus of zo, waar zij werkte, wat dikke boterhammen gekregen, die zij voor ons bewaarde, en waarvan wij ieder een halve kregen en daar moesten wij mee naar bed.'

Een briefschrijfster - laten wij haar D. noemen -, die zich in 1910 te Rotterdam vestigde, schreef vooral over haar moeder, een weduwe met drie dochtertjes:

'Zij heeft zich twaalf jaar een weg weten te banen tussen alle soorten van zogenaamde Mevrouws, alwaar zij (voor drie kwartjes per dag) het huis schoon hield. Zij liep van het Oosten tot diep in 't Westen des 's morgens en 's avonds, want een tram kon er van de drie kwartjes niet af. Daarbij liep zij zich in een strenge winter vier grote wonden op aan haar voeten, doordat zij zich een weg moest banen door een meterhoge sneeuwlaag met kapotte schoenen en liep de hele dag door met doornatte voeten en maar ploeteren voor drie kwartjes bij Mevrouw die en die. Het geeft niet, die kleine vrouw kwam er toch. Die voeten werden weer heel en liepen door totdat een kleine ondersteuning van zegge en schrijve f1,50 haar plotseling ontnomen werd omdat een buurvrouw zo vriendelijk was te verraden dat mijn oudste zuster een rijksdaalder per week ging verdienen.'

Uit een brief van E.: 'Schrijnende armoede. Wat wij in de eerste jaren in R. meegemaakt hebben, is met geen pen te beschrijven. Daar was geen steun, geen kinderbijslag, geen Drees, enkel diaconie. Voor het laatste was mijn vader te hooghartig. Ik weet wel, dat er twee ouderlingen van de Geref. kerk bij ons waren, die vroegen of er ook stoffelijke nood was. Maar mijn vader zei "Neen, broeders".'

Uit de laatst geciteerde brief spreken trots en de vaste wil de moeilijkheden zelf te overwinnen, kenmerken van 'nieuwe armoede'. Onder de migranten, die in nieuwe arbeiderswijken in de buitenwijken van de stad neerstreken, kwam veel stille armoede voor in tegenstelling met de meer openlijk getoonde armoede van de oudere stadsbevolking, welke vooral in de binnenstad, met een zekere virtuositeit alle mogelijkheden der bedeling wist uit te buiten. De 'autochtone' armoede, erfelijk soms van 'geslacht op geslacht', had gevoelens van opstandigheid reeds lang prijsgegeven; ze had leren berusten.

Zij symboliseerde haar aanvaarding der bestaande sociale orde in een demonstratieve Oranjeliefde, terwijl in de buurten waar de nieuwe arbeidersgroepen van buiten-af binnenkwamen, vooral in de tweede generatie, gevoelens van oppositie en de neiging acties tot lotsverbetering te ondernemen, gemakkelijk de overhand konden krijgen. Rotterdam-Zuid reageerde bijvoorbeeld anders op de armoede dan het Zandstraat-kwartier in de binnenstad.

F.: ‘Vader werd bootwerker en ging met een grote zak brood de deur uit. Dat duurde nog geen drie weken of er was weer wat. Afijn broer van achttien jaar was om een uur naar zijn werk gegaan en werd drie of vier uur later dood thuisgebracht. Verdronken in de Nieuwe Haven over de Marinierskazerne met boten schoon maken. Toen kwam Vader thuis met een zwerende voet van een roestige spijker door de schoen op ’t werk. Er was nog geen ongevallenwet of ziektewet. Naar de kerk lopen om een gave wilden zij niet, dus alles maar verkopen wat aan vroegere weelde dacht. Vooral geen schuld maken, dus droog brood en niet te veel. Dat lekte uit doordat ik mijn buurjongetje zijn boterham op straat even mocht vasthouden. Daar zat boter en nog wat op, en die was zo verdwenen. Hij weer een van binnen gehaald en ik maar mee eten, totdat zijn moeder eens kwam kijken en zag dat ik niet gauw genoeg had. En van toen was de armoede de deur uit, door de gezamenlijke burenen.’

In welke mate dergelijke burenhulp voorkwam, valt moeilijk na te gaan. Waarschijnlijk vrij veel tussen personen uit dezelfde streek afkomstig, die ook neiging vertoonden in dezelfde stadsbuurt samen te wonen. Er zijn echter ook uitlatingen, die er op wijzen dat burenhulp op veel ruimere schaal werd geboden, maar dit zal wel van buurt tot buurt verschillend zijn geweest.

‘Het heeft mij getroffen’, schreef G., ‘- het drong pas later tot mij door - hoe de burenen elkaar steeds met raad en daad bij ziekte, bevalling e.d. hebben bijgestaan. Hierdoor ontstond een vriendschap onder de bewoners van het pand, die nog lang voortduurde nadat deze bewoners in de loop der jaren andere percelen hadden betrokken. Mijn moeder oordeelt heden ook nog zeer gunstig over de echte Rotterdammers van weleer. Zij is nog vol lof over de destijds ondervonden belangstelling en steun.’

Veelvuldiger is echter de klacht van vereenzaming in de grote stad, zelfs van kinderen, die zich in het algemeen toch wel weten aan te passen. Men krijgt de indruk dat kinderen zich vooral schaamden om een of ander dialect, dat zij van huis-uit spraken. Zij werden er dikwijls om gehoond door de stads-kinderen, die ook verder de voormalige dorpelingetjes gaarne hun minachting lieten blijken. Voorts was juist in die tijd van eerste aanpassing de verandering van school een beproeving voor timide naturen.

Sj. Groenman
Kolonisatie op nieuw land
Assen : Van Gorcum, 1953
p. 70-76, 80-81, 85-86, 89-92

33. Kolonisatie op nieuw land

Elementen van de sociale opbouw De kolonisatie- en cultuurpolitiek

De *kolonisatiepolitiek* is gericht op de samenstelling van de groep, die zich in het nieuwe land vestigt. Sociologisch is dit niet geheel juist uitgedrukt, omdat als een aantal mensen zich in een nieuw-aangewonnen streek vestigt zij nog niet dadelijk een 'groep' vormt. De kolonisatiepolitiek is er juist op gericht de groepsvorming te bevorderen. De leiding bij de kolonisatie stelt zich o.m. de vraag, welke wijze van toelating der toekomstige bewoners goede voorwaarden voor een harmonische groepsvorming scheidt. Zoals de planologie, hoe vrij zij in het nieuwe land ook schijnt te zijn, toch altijd rekening moet houden met bepaalde feitelijkheden zoals de aansluiting aan het oude land en in een gebied als de Noordoostpolder met de aanwezigheid van voormalige eilanden (Schokland, Urk), zo is de kolonisatiepolitiek gebonden aan data, die haar worden voorgeschreven door de realiteit. (...)

Bij een werk van de grootte van de inpoldering der Zuiderzeepolders, dat juist door die grootte andere aandacht verdient, dan het ontginnen van een heideveld of zelfs de werken in het Land van Vollenhove, komt in onze tijd uiteraard naar voren, of men het algemeen belang direct of indirect wil die-

nen. In de lijn der ontwikkeling ligt nu dat men het algemeen belang als uitgangspunt kiest en daarmee zijn keuze laat vallen op een directe behartiging van dit belang. Dat zou dus betekenen, dat men breekt met het systeem, dat bij de toelating van de kolonisten in de Wieringermeer is gevolgd.

Zonder twijfel heeft de zo nauwkeurige selectie, die de Directie van de Wieringermeer heeft toegepast bij de toelating der kolonisten, een rijke bijdrage betekend voor het Nederlandse welvaren, De Wieringermeer is ook daardoor - behalve door de grote zorgen besteed aan de ontginning, die aan de toelating voorafging - geworden tot een vooruitstrevend, landbouwkundig gesproken fraai gebied, dat stimulerend op de rest van Nederland heeft gewerkt en dat ons aanzien in de wereld heeft verhoogd. Daartegen kan dan de mening worden geplaatst, dat men de behartiging van het algemeen belang als het ware als een nevenproduct heeft gewonnen en dat men er in het geheel niet zeker van is, dat de stimulerende werking in de rest van agrarisch Nederland juist daar het krachtigst is geweest, waar deze het meest nodig was.

Stelt men nu het algemeen belang primair en wil men dit direct behartigen, dan betekent dit in hedendaags Nederland, dat men zich de toestand in de landbouw der verschillende gewesten voor ogen roept en zich afvraagt, in hoeverre het uitgestrekte Zuiderzeegebied kan worden dienstbaar gemaakt aan de oplossing van de agrarische problemen. Het voornaamste probleem, dat daarbij in het oog springt, is het kleine boeren-probleem. In tal van gebieden is de bedrijfsgrootte in de landbouw zodanig, dat de beschikbare arbeidskrachten, ook van een enkelvoudig gezin van man, vrouw en kinderen, niet productief kunnen worden gemaakt. Een sanering van dit probleem betekent, dat de bedrijfsgrootte moet worden opgevoerd. Daar nu in het Zuiderzeegebied als wij de Wieringermeer verder buiten beschouwing laten 200.000 ha beschikbaar komt, zou deze oppervlakte of een deel daarvan kunnen worden bestemd voor sanering van de te kleine bedrijven. Deze politiek zou zich richten op het geheel van de landbouw en zou indirect voor de individuele boeren voelbaar worden.

Het is hier niet de plaats om een waarderend oordeel over de wijze van kolonisatie uit te spreken. Het gaat er om de achtergrond te belichten, waartegen de controverse, die er op dit punt in Nederland bestaat, te belichten. Deze controverse is wellicht de meest belangrijke zaak, die onder de vele aspecten van de landaanwinning kan worden genoemd. Doch welke keuze men ook zou doen, er komen kolonisten in het nieuwe land en hun geaardheid zal een

vormende kracht zijn voor het sociale leven. En dan maakt het natuurlijk groot verschil, of er een aantal individuen komen uit de meest verscheiden streken of dat er groepen komen uit een beperkt aantal gewesten, die zijn gesaneerd.

Ter Veen, die zich in zijn artikel over de kolonisatiepolitiek in de Noord-oostpolder, hoewel voorstander van de kunstmatige selectie, stelde op het 'liberale' standpunt van de individuele kolonisatie (zoals hij in zijn proefschrift over de Haarlemmermeer het groepsleven individueel-psychologisch trachtte te verklaren) heeft de opmerking gemaakt, dat bij individuele kolonisatie de winst in het nieuwe land groter is dan de verlies op het oude land. Of er van het oude land hier en daar een flinke boer vertrekt is nauwelijks merkbaar, terwijl het tezamenstromen dezer flinken. in het nieuwe land een maatschappelijke constellatie van bijzondere aard in het leven roept, waarin de vooruitstrevendheid wel het meest kenmerkend is. Het is dus de figuur van de collecte. Ieder geeft wat hij te missen heeft en dus niet zal missen, terwijl het verzamelde een hoge waarde vertegenwoordigt. Voor vele koloniasaties gaat dit beeld stellig wel op, ook al is het resultaat stellig niet alleen het gevolg van het sommeren van individuele eigenschappen en zijn de kolonisten, zoals in het vierde hoofdstuk werd uiteengezet, soms vooruitstrevend ondanks hun zelve.

Ter Veen verwerpt in zijn artikel de kolonisatie van groepen. In het bijzonder acht hij het rekening houden met de gewestelijke herkomst der gegadigden voor een bedrijf in de Zuiderzeepolders ongewenst en onuitvoerbaar. Dat ligt geheel in de lijn van zijn denken. Het maakt overigens verschil of men met groepen wil rekening houden op grond van argumenten van billijkheid, opdat alle delen waaruit ons volk bestaat gelijkelijk de voordelen verwerven van de landaanwinning, of dat men zich stellende op het standpunt van het algemeen belang die groepen wenst te begunstigen, die in de moeilijkste omstandigheden verkeren. Men kan zich met Ter Veen er tegen verzetten, dat het Zuiderzeeland of welke andere landaanwinning ook volgens het beginsel van de verdelende rechtvaardigheid ten goede komt aan Friezen, Zeeuwen, Brabanders enz, of aan Hervormden, Rooms-Katholieken, Gereformeerden en leden van andere kerkgenootschappen, of aan socialisten, liberalen, anti-revolutionairen en aanhangers van andere partijen, terwijl men voorstander is van het verlichten van de moeilijkheden van bepaalde groepen van kleine boeren of agrariërs, die door de aanleg van vliegvelden of stadsuitbreiding in

benarde omstandigheden zijn geraakt. Men moet Ter Veen's verzet tegen de kolonisatie van groepen ook begrijpen als reactie op de Duitse rastheorieën. Hij keert zich bijzonder fel tegen het nastreven van een structuur waarbij in het bijzonder op biologische elementen, op ethnische eenheden, in casu de inwoners van bepaalde streken wordt gelet. Daar hem als hoogste belang ook het scheppen van een krachtige kolonistengroep voor de geest staat - dat staat voor hem gelijk met het dienen van het algemeen belang - wijst hij er nadrukkelijk op, dat het bijeenvoegen van proportioneel vastgestelde contingenten uit alle provincies juist niet ten goede komt aan de vorming der door hem gewenste eenheid. Er wordt immers de nadruk gelegd op het eigen-aardige. Mèt Ter Veen kan men hetzelfde bezwaar aanvoeren tegen een ponspondsgewijze kolonisatie van de leden van kerkgenootschappen.

(...)Ter Veen verzet zich tegen de kolonisatie volgens een systeem, waarbij zelfgenoegzame groepen als zodanig worden toegelaten, omdat deze groepen naast elkander blijven staan en moeilijk vergroeien tot een eenheid. Men kan dit met Ter Veen eens zijn en b.v. gelijk Kruijt tijdens het Congres van het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk in Februari van 1952 ernstig bezwaar maken tegen het creëren van geheel Rooms-Katholieke of Hervormde dorpen, omdat daarmee de scheidingen in het Nederlandse volk geaccentueerd en dit volk zich als het ware een testimonium paupertatis uitreikt ten aanzien van het verwezenlijken van een nationale eenheid, en toch het rekening houden met groepen inplaats van met individuen juist achten. Een tweede opmerking naar aanleiding van Ter Veen's betoog is nl., dat hij geen aandacht heeft gehad voor groepen agrariërs in moeilijke omstandigheden, die men met een beroep op de directe behartiging van het algemeen belang een plaats zou kunnen geven in het nieuwe land. Wèl pleitte ook Ter Veen voor ruimere kansen voor de landarbeiders - ook toch een structurelement met een groeps karakter!, - die in de Wieringermeer naar zijn mening te weinig voor het verwerven van een eigen bedrijf in aanmerking waren gekomen. Landarbeiders zijn dan ook niet een in zichzelf volledigheid vindende groep.

In aansluiting hieraan en tevens nog als aanvulling op hetgeen in het vorige hoofdstuk is gezegd over kleine en grote dorpen kan worden opgemerkt, dat in een groot dorp, dat bevolkt wordt door mensen, die behoren tot verschillende kerkgenootschappen, de kerkelijke groepen door hun sterkte zelfgenoegzamer kunnen zijn dan in een klein dorp. Men vindt in eigen kring zijn

leveranciers, zijn klanten, zijn kennissen. De sociale segregatie kan daardoor vollediger worden. In een klein dorp daarentegen zijn de leden van verschillende kerkelijke groeperingen telkens weer op elkander aangewezen. Wie met Kruijt het accentueren der z.g. zuilenstructuur ongewenst acht zal hierin ook een argument vinden voor wat kleinere dorpen. Een nieuw bewijs ook voor de samenhang van planologie en kolonisatiepolitiek.

(...)

De eisen, waaraan de kolonisten in de Zuiderzeepolders. moeten voldoen, hebben betrekking op vakbekwaamheid der zelfstandige landbouwers (en uiteraard krachtens de Vestigingswet Kleinbedrijf 1937 van de middenstanders met winkel of bedrijf), op de kapitaalkracht dezer landbouwers, en verder op de leeftijd en ook op maatschappelijk gedrag en aanzien. De maximumleeftijd is voor de toe te laten boeren op 50 jaar gesteld. Uiteraard is dit een belangrijk gegeven voor de sociale opbouw. Door te letten op de verdeling naar leeftijd van de candidaat-pachters is verder invloed uit te oefenen op de structuur der samenleving. Dat ook aandacht geschonken wordt aan de reputatie der gegadigden, hun activiteit in het verenigingsleven, het 'nest' waaruit man en vrouw komen, komt aan het maatschappelijk leven in het nieuwe land ten goede.

De hier genoemde data, desiderata en postulaten moeten alle bij de bevordering van de bloei van het maatschappelijk leven in het nieuwe land in rekening worden gebracht. In vele gevallen heeft dit tevens planologische consequenties.

Er is gesproken van gegadigden. Een gegadigde nu is niet passief, maar komt met verlangens. De belangstelling van een candidaat-boer gaat uit naar een bepaalde vorm van bedrijfsvoering, naar een bedrijf van een zekere grootte en wijze van exploitatie. Die voorkeur is individueel en sociaal bepaald. Uiteraard is er gezien de variatie in individuele geaardheid en bekwaamheid al een differentiatie in de belangstelling. Het sociale element in de voorkeur kan samenhangen met de streek (een veel enger begrip dan de provincie), waarin een bepaalde vorm van bedrijfsvoering nu eenmaal gangbaar is en 'normaal' wordt gevonden. Het kan ook tot uiting komen doordat de standing van de ene bedrijfsvoering hoger is dan de andere. Het gevolg nu van het uiteenlopen der wensen bij de candidaat-pachters voor het nieuwe land is, dat een politiek, die Friezen bij Friezen, of Zeeuwen bij Zeeuwen zou willen plaats, zeer wel en in vele gevallen zonder enige twijfel zou

leiden tot een verflauwen of verdwijnen van de belangstelling voor een bedrijf. Van Friese zijde is in vroeger jaren wel gepleit voor een aaneengesloten kolonisatiegebied in het Noorden van de Noordoostpolder, aansluitende bij het 'Heitelan'. Deze gedachte is daarom al illusoir, omdat de Friese gegadigden hun oog in de eerste plaats hebben laten vallen op de beste gronden in het nieuwe land, die juist niet in het Noorden zijn gelegen. Men heeft hierbij te veel vergeten, dat een kolonisatiepolitiek, die geworteld is in de voor de Nederlandse samenleving normaal geachte individuele vrijheid, de candidaat-pachters niet mag beschouwen als naar willekeur verplaatsbare eenheden. Hier verzetten zich de kolonisten zelf tegen de kolonisatie van groepen, die in zichzelf volledig kunnen zijn, en prefereren zij de vermenigving met leden van andere groepen.

Er is hiervóór gezegd, dat de vóór-selectie belangrijker is voor de samenstelling naar provincie van herkomst dan de selectie door de directie van het nieuwe land. Men kan daaraan toevoegen, dat het ook heel wat hoofdbrekens zou opleveren om een pondspoonsgewijze of volgens een andere formule vastgestelde toewijzing der bedrijven over de kandidaten uit verschillende provincies te laten harmoniëren met de door hen geuite voorkeur. Deze moeilijkheid zou nog weer groter worden indien men bovendien rekening zou moeten houden met de samenstelling naar geloof, waarover aanstonds meer. Voor een beleidsorgaan voor de kolonisatie, dat zou moeten letten op een juiste afspiegeling van de samenstelling van het Nederlandse volk naar allerlei gezichtspunten en bovendien op de voorkeur der gegadigden èn dan nog op leeftijd, vakbekwaamheid, flinkheid en kapitaalkracht, zijn de moeilijkheden veel groter dan voor een sociaal onderzoeker, die met het oog op het onderzoeken van een maatschappelijk verschijnsel, een steekproef samenstelt, die het gehele volk proportioneel of beheerst disproportioneel representeert. De laatste is in zijn keuze bepaaldelijk vrijer.

De eerder getrokken conclusie, dat de voor-selectie der kolonisten met betrekking tot de herkomst naar provincie belangrijker is geweest dan de eigenlijke selectie van overheidswege, kan hier de sleutel zijn tot het verdere betoog. Het bleek heel duidelijk, dat de belangstelling in de verschillende provincies voor de nieuwe gronden niet even sterk was en dat de selectie door de overheid de verschillen nauwelijks aantastte. Nu is het zo, dat de onderscheiden kerkgenootschappen in ons land in de ene provincie dikwijls veel sterker vertegenwoordigd zijn dan in de andere. Een eerste ruwe aan-

duiding zou al kunnen spreken van het Rooms-Katholieke Zuiden en het Protestantse Noorden. De aanhangers der Gereformeerde Kerken halen in Groningen en Friesland, alsmede in tal van Drentse en Overijsselse gemeenten, veel hogere percentages dan in het land als geheel. Deze feiten maken het direct al aannemelijk, dat als van overheidswege de samenstelling van de 'groep' der gegadigden over de verschillende provincies weinig is gewijzigd als gevolg van de toegepaste selectie, de overheid ook slechts in geringe mate kan hebben gelet op het kerkgenootschap der gegadigden. Zij zou dan binnen de provinciale 'contingenten' de voorkeur aan de belijders van deze of gene godsdienst gegeven moeten hebben en dat nog wel met in acht neming van eisen van kapitaalkracht, vakbekwaamheid en persoonlijke geschiktheid. In veel gevallen zou het niet mogelijk zijn om personen behorende tot de ene levensbeschouwing door die van een andere te vervangen. De relatieve sterkte der kerkgenootschappen in de Wieringermeer is in principe door de voor-selectie bepaald.

Dat deze kwestie hier wordt aangeroerd houdt verband met de opmerkingen, die weleens worden gemaakt, volgens welke het nieuwe land pondspondsgewijze over de kerkgenootschappen zou worden verdeeld. Eerder werd al gezegd, dat het uiterst moeilijk is om met de provinciale herkomst rekening te houden. Deze herkomst en het behoren tot een kerkgenootschap zijn door de feitelijke situatie in Nederland niet van elkander los te maken. In de inleiding van dit hoofdstuk werd dan ook gezegd, dat 'tot op zekere hoogte' met de kerkelijke structuur van ons volk rekening wordt gehouden, waarmee dan niet anders bedoeld wordt, dan dat men juist niet een bepaalde voorkeur voor bepaalde kerkgenootschappen aan de dag legt. Ook bij de kolonisatie van de Noordoostpolder is het zo geweest, dat de verdeling van hen, die voor een bedrijf in aanmerking kwamen of wensten te komen, over de verschillende kerkgenootschappen, een gegeven was, dat de Directie had te accepteren.

De kolonisatiepolitiek in de Zuiderzeepolders werkt afgezien van de vorming van gemeenten en de provinciale indeling in elk geval met een *hiërarchie van woonkernen*. Opdat nu de sociale opbouw harmonisch zal worden zal bij de kolonisatie voorrang moeten worden gegeven aan de functioneel belangrijkste nederzettingen. De ervaringen in de Wieringermeer, waar men de hoofdplaats Wieringerwerf het laatst tot ontwikkeling heeft gebracht,

P. Ploeger - Migranten in Slotermeer

hebben geleerd hoe moeilijk het is om een eenmaal scheefgegroeide verhouding te redresseren. Het sterk pousseren van Emmeloord in de Noordoostpolder is er het gevolg van. Zo zal ook de centrale stad, die is gedacht aan het middenkanaal, dat de Zuidelijke polders scheidt (nu 'kamp P'), zodra daartoe de mogelijkheid bestaat, worden gebouwd. Deze stad is gedacht als economisch en cultureel centrum voor de Zuiderzeepolders. Of deze stad ook administratief centrum zal zijn houdt verband met de provinciale indeling. Komt er een twaalfde provincie dan zal 'Lelyburg', of 'Flevostad' of hoe dit centrum zal heten tal van diensten aantrekken. Bovendien zal men dan wat minder onbezorgd de vestiging van industriële bedrijven aan de overzijde van het kanaal tegenover het stadsfront kunnen toelaten, zoals in de bedoeling schijnt te liggen. Wordt het gebied der Zuiderzeepolders over de bestaande provincies verdeeld dan lijkt het toch wel zeer ongewenst om een centrale stad ter weerszijden van het middenkanaal (dat van Amsterdam naar het overblijvende IJsselmeer zal leiden) te bouwen. Dit is een andere reden om tot een spoedige uitspraak over de provinciale indeling van het Zuiderzeegebied te komen.

P. Ploeger

Migranten in Slotermeer : aanpassingsmoeilijkheden bij migranten-gezinnen in een Amsterdamse tuinstad : samenvattend verslag van een onderzoek, in opdracht van de Sociale Raad te Amsterdam ingesteld door het ISONEVO

Samenvatting: J.A.A. van Doorn

Amsterdam : ISONEVO, 1960

p. 16-20

34. Migranten in Slotermeer

Vooronderstelde migrantenproblemen

Denkend aan migranten in de grote stad ligt het voor de hand te vooronderstellen, dat de meest kwetsbare groepen onder hen ook de meeste moeilijkheden ondervinden. Kwetsbaar is hij die in een zeer van zijn milieu van herkomst verschillende omgeving terecht komt of degene die economisch

zwak staat. Hieruit zou volgen, dat de meeste problemen te vinden zijn bij de echte plattelanders onder de migranten en bij de handarbeiders.

Verder werpt de *grote* stad eigen problemen op. De massificatie is daar het sterkst, de kans op vereenzaming het grootst, zo heet het. Het totaalbeeld is dus weinig florissant: de plattelander in de grote stad verdwaald, losgeslagen van de oude organische gemeenschap, onbevredigend gehuisvest, ten prooi aan alle gevaren die de stad herbergt.

Thans enkele feiten, echter met deze belangrijke kanttekening, dat de onderzochte migranten-categorie een selectie was, nl. bestond uit gezinnen, en niet uit alleenstaanden, die het migratie-proces en de aanpassing ongetwijfeld op andere wijze (moeilijker?) doormaken.

Ontwortelde plattelanders?

Vooropgesteld zij, dat het percentage Amsterdamse migranten dat van verre kwam, zeer aanzienlijk groter was dan het Nederlandse gemiddelde. Niet minder dan 43% (Ned. gemiddelde 18%) was afkomstig uit andere dan de provincie van vestiging of de aangrenzende provincies. Voor de migranten in Slotermeer gold dit nog eens in het bijzonder (51%). Voorts zij opgemerkt, dat 32,5% der Amsterdamse en 37% der Slotermeerse migranten-gezinnen afkomstig waren uit kleine gemeenten (met minder dan 20.000 inwoners).

Uit het onderzoek bleek nu, dat deze plattelanders - uiteraard niet noodzakelijk altijd dorpsbewoners - in hun beoordeling van de totale nieuwe situatie niet significant verschilden van degenen die uit grotere plaatsen afkomstig waren. Nu is terecht als tegenwerping aan te voeren, dat de laatste woonplaats - waarvan hier immers sprake is - weinig indicatief is, indien de voorafgaande geografische mobiliteit niet in rekening wordt gebracht. Echter kon worden aangetoond, dat een verband tussen voorafgaande mobiliteit en de beoordeling van de huidige situatie ontbrak. Anderzijds moet het ook wel veelbetekenend heten dat bij de helft van de positief georiënteerden de geboorteplaats en de woonplaats van man en/of vrouw minder dan 20.000 inwoners telde, terwijl dit voor gezinnen met een negatieve instelling slechts een zesde bedroeg.

Hoewel er in bepaalde opzichten - waarover straks - tussen plattelanders en stedelingen inderdaad verschillen in aanpassing bleken te bestaan, waren deze van ondergeschikt belang, in ieder geval te gering in betekenis om de totale aanpassing significant te beïnvloeden.

Deze uitkomsten vinden nadere bevestiging in een onderzoek naar de achtergrond van het verschijnsel der voortgezette migratie, resp. remigratie. Het bleek nl., dat het percentage 'vertrekkers' onder de migranten afkomstig uit grote gemeenten van herkomst (boven 100.000 inwoners) relatief groter was dan het percentage 'vertrekkers' onder de migranten afkomstig uit de kleinere gemeenten. Hoewel het gegeven met de nodige voorzichtigheid moet worden gebruikt, is een moeilijke gewinning aan het grootstedelijk milieu waarschijnlijk toch niet de enige verklaring van het vertrek.

Conclusie: uit de beschikbare gegevens blijkt niet, dat het beeld van de door migratie naar de grote stad ontwortelde plattelandse realiteitswaarde bezit.

Verkommerend proletariaat?

Mogelijk onder invloed van historische beeldvorming worden degenen die naar de grote centra migreren, gezien als een in hoofdzaak uit handarbeiders samengestelde massa. Voegen wij daaraan toe de eveneens uit historische factoren verklaarbare gerichtheid van veel maatschappelijk werk op juist deze categorie van de bevolking, dan ligt het voor de hand een onderzoek naar aanpassingsproblemen bij migranten, ondernomen in opdracht van het maatschappelijk werk, geheel te richten op de leden der lagere beroepsgroepen.

Gelukkig is deze beperking niet aangehouden. Allereerst bleek nl., dat ondanks de werving van arbeiders door grote Amsterdamse bedrijven, het aandeel van de gezinnen van handarbeiders in de totale Amsterdamse gezinsmigratie niet meer dan 20% betrof, waarvan 12% industrie-arbeiders. De categorie der lagere employés was zelfs aanzienlijk groter nl. 28%. Tezamen met de middelbare employés was hun percentage 41,8.

Voor Sloterveer was het beeld in zoverre anders, dat hier weliswaar het aandeel der handarbeiders iets (2,3%), maar dat der lagere en middelbare employés zeer aanzienlijk (18,9%) boven het stadsgemiddelde lag en de absolute meerderheid van de Sloterveerse migranten-bevolking derhalve uit deze employés bestond.

Veel belangrijker is echter, dat tussen beroepsgroepen en inkomensgroepen enerzijds en het algemeen oordeel over de huidige situatie - de mate van subjectieve aanpassing derhalve - anderzijds geen significant verband kon worden vastgesteld. Evenmin waren de oordelen van de beroepsgroepen

over de huidige woonplaats, hun migratie-motieven en de mate van tevredenheid met hun werk significant verschillend.

Inderdaad bestonden er in enkele andere opzichten bepaalde verschillen tussen de beroepscategorieën. Zo bleken er verschillen in de mate van contact in de nieuwe omgeving: de lagere statusgroepen hadden meer buurtcontacten en relaties met collega's, terwijl de leden der hogere statusgroepen zich meer actief in het kerkelijk en verenigingsleven bewogen. Zo waren de lagere beroepsgroepen ook financieel in een moeilijker positie en hierover uitgesproken minder tevreden dan de anderen. Deze verschillen zijn echter weinig indicatief voor de migratiesituatie. Zij zijn veeleer kenmerkend voor de algemene toestand en de levensstijl van de betreffende groepen.

Daar staat terzelfdertijd tegenover, dat bepaalde problemen - heimwee, heroriëntatie en contactmoeilijkheden bij vrouwen - in alle beroepsgroepen gelijkmatig werden aangetroffen.

Conclusie: uit de beschikbare gegevens blijkt niet, dat het beroep en de plaats op de maatschappelijke ladder van veel betekenis zijn voor de migrantenproblematiek.

Van besloten gemeenschap naar stedelijke massa-samenleving?

Het meest verbreide stereotype over de trek naar de stad - dat ongetwijfeld ten dele realiteitswaarde heeft - wordt meestal uitgedrukt in de formule: van een gesloten overzichtelijke, en daardoor veilige kleine gemeenschap, waarin het gezin 'open' kan zijn, naar een ongestructureerde en onoverzichtelijke massa-samenleving, die tot gezins-individualisme drijft. Dit type beeld gaat voor het merendeel der Sloterveerse plattelandsgezinnen niet op en wel in twee opzichten.

In de eerste plaats - en dit geldt voor de eigenlijke dorpsbewoners van origine - werd aannemelijk, dat de plattelandsgemeenschap voor de migrant niet zo veel had betekend als wel vaak verondersteld wordt. Er zijn ongetwijfeld gezinnen, die een pijnlijk proces van losscheuring uit een kleine plaatselijke gemeenschap hebben doorgemaakt, maar in het algemeen bestaat de indruk, dat niet de ontbinding van de plaatselijke banden in het algemeen, maar speciaal van de familiebanden het grote probleem vormde.

Nu is het uiteraard niet onmogelijk, dat de migranten een selectie zijn op het stuk van hun relaties met de oude woongemeenschap. Migratie wordt gemakkelijker naarmate de betrokkene geneigd en in staat is zich van deze gemeenschap los te maken. 'Migratiebereidheid is een functie van de verwijding van de sociale horizon.' Maar een contra-argument levert dit feit niet op. Het gaat hier tenslotte over migranten uit plattelandsmilieus, en ook in geval van een selectie is het belangrijk vast te stellen, dat het bekende stereotype op hen niet van toepassing is.

In de tweede plaats geeft het onderzoek aanleiding te twijfelen aan het courante beeld van het 'vermassificeerde' stadsleven. Tot de resultaten van dit onderzoek behoort nl. het inzicht, dat de migrant zeer sterk op Slotermeer en in veel mindere mate op 'Amsterdam' is georiënteerd. Dit lag al besloten in de voorkeur voor de woonwijk die voor de migratie bestond. Algemeen was de afkeer van de binnenstad en de oudere wijken, terwijl Slotermeer zelden negatief werd beoordeeld. Met andere woorden: reeds de potentiële migrant maakt onderscheid tussen oude en nieuwe gedeelten van de stad. Eenmaal in Slotermeer gevestigd ontwikkelde de oriëntatie der migranten zich in sterke mate tot wijk-oriëntatie. Zo was meer dan de helft van de vrouwen uitsluitend gericht op Slotermeer. Onder hen zijn er, die in al de twee tot drie jaren dat zij in Slotermeer wonen, niet meer dan een of twee keer in 'Amsterdam' (dus buiten Slotermeer) zijn geweest, behalve dan wanneer zij naar het station gingen.

Veel frapperanter is het oordeel der mannen, van wie 40% op de desbetreffende vraag 'Slotermeer' en niet 'Amsterdam' als eigenlijke woonplaats noemde.

Hierbij dient opgemerkt, dat vrij veel mannen (ca. 35%) niet in 'de stad' hun werk hadden: de werknemers bij Fokker, de douane op Schiphol, onderwijzers van wijkscholen, reizigers en vertegenwoordigers met een rayon buiten Amsterdam, etc.

Wat heeft deze algemene oriëntatie in feite te betekenen? Dit valt met name af te lezen uit de contactpatronen, zoals die der bezoek-contacten, waaronder wordt verstaan het met zekere regelmaat elders op bezoek gaan of thuis bezoek ontvangen, hetzij van vrienden, kennissen of familie. De spreiding van deze bezoekcontacten had bij de immigranten deze vorm:

1. contacten in Slotermeer (72 gezinnen);
2. contacten buiten Amsterdam (57);
3. contacten in de rest van Amsterdam (28).

Laten we de contacten buiten Amsterdam, die in 53 van de 60 (noot: door dubbeltellingen, ontstaan door verdere differentiatie, is het totaal hier nu niet 57 maar 60) gevallen familiebezoeken betroffen, buiten beschouwing, dan is er een duidelijke gerichtheid op de wijk. Kanalen waarlangs deze relaties tot stand kwamen, waren:

- a. directe woonomgeving (buren, trap-, blok- en hofjes-medebewoners) in 50 gevallen;
- b. via het werk 27;
- c. via kerk of vereniging 17;
- d. anderszins 8.

De tendentie vindt ondersteuning in de interesse voor het verenigingsleven. Het deelnemen aan verenigingen bleek zeer bepaald minder frequent dan in het oude milieu, waarvoor allerlei redenen werden aangegeven. Treffend waren echter twee feiten. Het kwam sporadisch voor, dat een migrant lid was van verenigingen buiten de eigen wijk. Voorts: de potentieel belangstellenden waren voor een kwart niet aangesloten, omdat de verenigingen waarvoor zij belangstelling hadden, in de wijk niet bestonden (vooral wegens gebrek aan faciliteiten voor sportbeoefening) of reeds overvol waren. Ook hier: oriëntatie op de wijk.

Het beeld wordt gecompleteerd door het resultaat van enig onderzoek naar de plaats waar gewinkeld werd en de klachten over wijkvoorzieningen en kerkelijk leven. Ondanks de hoge kosten van levensonderhoud kwamen de migranten er zeer sporadisch toe in de oude stad goedkope markten te bezoeken. De klachten waren een uiting van een verlangen naar deelneming aan activiteiten in het lokale vlak, waaraan naar de mening der migranten te weinig werd tegemoetgekomen.

Het totaal overziende kan gezegd worden, dat de grote stad voor de migranten in Slotermeer geen realiteit was. Zij waren voor het merendeel primair Slotermeerbewoners, niet in de zin van een wijkgemeenschap maar in hun oriëntatie op hetgeen de wijk en haar onderdelen aan voorzieningen, contacten en organisaties boden.

Conclusie: de migrant in Slotermeer is slechts zeer ten dele te beschouwen als iemand, die uit een plaatselijke gesloten gemeenschap is losgeraakt om in

Mies van Niekerk - (...)Antilliaanse en Turkse ouderen in Nederland

de oeverloze huizenzee van de grote stad onder te gaan. Gesteld zou wellicht kunnen worden, dat de moderne, van het oude Amsterdam duidelijk onderscheiden, wijk die Slotermeer is, de overgang heeft vergemakkelijkt.

Mies van Niekerk

De tijd zal spreken : Antilliaanse en Turkse ouderen in Nederland

Amsterdam : Het Spinhuis, 1991

p. 63-65

35. De tijd zal spreken

Oud worden in Nederland

Migratie is een gebeurtenis die de verdere levensloop van mensen sterk bepaalt. Dit zal in belangrijke mate ook hun beleving van de oude dag kleuren. Hier zullen we nagaan hoe Antillianen en Turken het oud worden in de Nederlandse samenleving ervaren en welke rol etniciteit hierin speelt. Ik zal daarbij ingaan op twee aspecten van etniciteit, namelijk etnische bindingen en etnische beeldvorming (vgl. Cool 1987; Vermeulen 1984). Bij etnische bindingen gaat het om de mate van participatie in formele en informele netwerken binnen de eigen etnische gemeenschap.

Etnische beeldvorming heeft betrekking op de vraag hoe ouderen zichzelf zien als lid van een etnische groep en de mate waarin men verschil ervaart met Nederlandse ouderen. Deze beeldvorming zegt niet zozeer iets over de feitelijke situatie waarin ouderen momenteel verkeren, als wel over hun waardering van die situatie en hun wensen en verwachtingen voor de toekomst. Etnische herkomst is echter niet als enige factor bepalend voor de beleving van de oude dag; sekse, maatschappelijke positie of familie-achtergrond zijn dat evenzeer. (...)

Etnische bindingen

Antillianen

De sociale contacten van Antilliaanse ouderen beperken zich - anders dan bij Turken - niet tot die in eigen kring. Antillianen hebben veel vaker ook con-

tacten met Nederlanders. Niet alleen hebben veel Antillianen Nederlanders als aanverwanten, maar ook participeren zij frequenter in Nederlandse, Surinaamse of etnisch gemengde organisaties. Verschillende Antilliaanse vrouwen in Amsterdam zijn bijvoorbeeld lid van Surinaamse vrouwenorganisaties of van de al eerder genoemde vereniging van Surinamers, Antillianen en Nederlanders (SAN). De laatste heeft enkele buurt-afdelingen, waar men informatieve bijeenkomsten organiseert en diverse festiviteiten. In beide gevallen ontmoet men er vooral leeftijd- en seksegenoten. Antilliaanse vrouwen zijn hier veruit in de minderheid, maar bij gebrek aan Antilliaanse organisaties voor ouderen sluit men zich hier vrij gemakkelijk bij aan. Bovendien voelt men vaak een bepaalde verwantschap met de Surinaamse oudere vrouwen in Nederland. Op een bijeenkomst van de SAN die gewijd was aan 'het oud worden in Nederland', waar ik met twee Antilliaanse vrouwen aanwezig was, bleken beiden zich geheel te herkennen in de visie die naar voren werd gebracht door de voorzitter van de vereniging, een Surinaams-Creoolse vrouw. Niettemin betreuren deze en andere Antilliaanse vrouwen het dat er niet iets dergelijks bestaat voor Antillianen.

Antillianen buiten een grote stad als Amsterdam zijn vaker aangewezen op Nederlandse organisaties of verenigingen. Antillianen met een langere verblijfsduur en Antillianen met een hogere maatschappelijke positie hebben daar doorgaans ook weinig moeite mee. Verschillende Antillianen in Brabant die ook al lang in Nederland wonen, participeerden in bestaande organisaties die men aantrof in de eigen woonplaats zoals bijvoorbeeld het Katholieke Vrouwengilde. Men signaleert zekere overeenkomsten tussen de Antilliaanse mentaliteit en de 'Brabantse gemoedelijkheid'. De sfeer in het katholieke zuiden levert bovendien tal van herkenningspunten op met name voor de Antillianen die vroeger op de door Nederlandse religieuzen geleide scholen op de Antillen zaten.

Dit neemt niet weg dat men in de regel ook behoefte heeft aan contacten, in eigen kring. Het Antilliaanse organisatieleven is echter niet overal even sterk ontwikkeld onder meer vanwege de verspreide huisvesting door Nederland. Vaak vervullen verenigingen of instellingen dan ook een regionale of landelijke functie. Antillianen met een hoge maatschappelijke positie hebben bijvoorbeeld hun eigen landelijke organisaties ter behartiging van hun belangen en als centraal ontmoetingspunt. Zo is er bijvoorbeeld de Bond van Gepensioneerden grotendeels bestaande uit Europese Nederlanders die

op de Antillen gepensioneerd zijn. De Club di Antyanas is een landelijke besloten vereniging met regionale afdelingen waar vooral vrouwen lid van zijn. Zij organiseren bijvoorbeeld koffieochtenden om elkaar in eigen sfeer te ontmoeten. Ook zij hechten belang aan de eigen identiteit wat alleen al blijkt uit het feit dat het spreken van Papiamento één van de toelatingscriteria is.

Verschillende ouderen hebben vroeger een actieve rol gespeeld binnen regionale Antilliaanse organisaties, zowel in de belangenbehartiging als in de sociaal-culturele sfeer. Die belangrijke rol hebben zij nu echter niet meer. Daarvoor zijn verschillende redenen. Sommigen hebben niet meer zo'n sterke behoefte om onder Antillianen te zijn, althans buiten de familiekring. Anderen hebben die behoefte wel, maar zijn door hun leeftijd of gezondheidstoestand hiertoe niet meer in staat. Tenslotte signaleert men ook dat generatieverschillen een rol gaan spelen. Op bijeenkomsten of feesten zijn ouderen meestal in de minderheid.

Een 60-jarige vrouw, die vroeger zelf altijd hielp bij de organisatie van evenementen vertelt: 'De jongere generatie gaat liever naar de disco en de ouderen kunnen op de kinderen passen. Er is niet veel voor ons. Er wordt niet eens meer een *come-back* feest gegeven. Als je dat doet terwijl de jeugd er bij is, dan zeggen ze: "O, daar gaan we niet naar toe." Ze komen binnen en gaan weer weg. Maar ze vergeten dat oudere mensen ook ontspanning nodig hebben.'

Een 68-jarige man die na het overlijden van zijn vrouw behoefte voelt aan contact met andere Antillianen, ging na jaren weer eens naar een Antilliaans feest. 'Maar het valt allemaal tegen. Het zijn allemaal jongeren. Je moet met hun systeem, hun manier van doen natuurlijk rekening houden. Ja, je praat wel met hen, je hebt wel contacten, maar het is wel anders dan met mensen van je eigen leeftijd.'

Verschillende Antillianen voelen het dan ook als een gemis dat er zo weinig evenementen zijn specifiek voor ouderen. Vooral nu men ouder wordt en de kinderen het huis uit zijn zouden contacten met Antilliaanse leeftijdgenoten, en gezamenlijke activiteiten zeer wenselijk zijn. Voor de meesten is dit echter, niet zozeer een alternatief voor contacten met niet-Antillianen, als wel een welkome aanvulling daarop. Religieuze bijeenkomsten of sociale activi-

teiten in kerkelijke kring nemen voor veel Antilliaanse ouderen een belangrijke plaats in. In Amsterdam zijn er maandelijks katholieke kerkdiensten voor Antillianen, waar de voertaal Papiamentó is. Daartoe kan men gebruik maken van een kerk in Amsterdam-Slotervaart. Deze diensten worden geleid door een Nederlandse pater, die jarenlang werkzaam is geweest op Curaçao en nu in Nederland met pensioen is. Velen kennen hem nog van de Antillen en hij kent de meeste kerkgangers. Ook Antillianen van buiten Amsterdam bezoeken deze kerkdiensten, waar na afloop altijd een koffie-bijeenkomst wordt gehouden. De kerk vervult hier dus tevens een belangrijke sociale functie. Oude bekenden ontmoeten er elkaar - soms na jaren - weer en er vindt een levendige uitwisseling van nieuwtjes over de Antillen plaats. In zekere zin fungeert deze instelling ook als een parochiegemeenschap voor de verspreid wonende gelovigen. Op één van de bijeenkomsten werd bijvoorbeeld een oproep gedaan om (met naam genoemde) Antillianen zonder familie in Nederland in het ziekenhuis te bezoeken. Ook de katholieke kerk in de eigen buurt of woonplaats wordt door veel ouderen bezocht, en sommigen participeren in een koor of parochieraad. Naar men zegt zijn het vooral de ouderen die in Nederland nog ter kerke gaan. Men klaagt althans over de ontkerkelijking onder Antilliaanse jongeren. Buiten de kerkelijke bijeenkomsten of activiteiten zijn veel vrouwen ook lid van een gebedsgroep of van de Charismatische Beweging. Meer dan de kerkelijke of bovengenoemde sociaal-culturele activiteiten maken deze deel uit van het dagelijks leven van ouderen, met name vrouwen.

VIII. STOUT

René Stoute - Stationshal Arnhem

*Wegens 1 trein te vroeg
een half uur gewacht &
het leven bespied
in de hal van station Arnhem
waar aangetroffen:*

*een kroketten-automatiek
(tevens voor nassischijven
en ballen gehakt
een lektuurkiosk
een slipjesautomaat
een bloemist
een reisbureau
een petit-restaurant
een muur met leunende*

*neger
als onmiskenbare vertegenwoordiger
van provinciaalse zelfkant
waarbij te denken valt aan:*

drugs

*& een wat oudere heer
die zogenaamd geïntereseerd
een aanplakbiljet bestudeerde
ongedurig vanuit ooghoek keek
op jacht naar treinjongens
zonder te beseffen dat op zijn rug,
losgeschoten uit zijn boord,
een van zijn bretellen
kokette wipjes maakte.*

kerstochtend 1985.

M. Brouwer

Enige gegevens met betrekking tot de jeugdcriminaliteit in de z.g. 'Bloemenbuurt' van Amsterdam-Noord in de jaren 1948 en 1949

(1949)

p. 30-35

36. 'Bloemenbuurt' van Amsterdam-Noord

Volledigheid gezin

Het feit, dat zelden of nooit bij een onderzoek betreffende criminele jeugd wordt verzuimd uitvoerig in te gaan op gegevens omtrent de volledigheid van het gezin, d.w.z. na te gaan, of beide ouders normaliter van het gezinsverband deel uitmaken, bewijst reeds, dat aan deze factor grote betekenis wordt toegekend. En wel om begrijpelijke redenen! Gewoonlijk komt het ontbreken van één der ouders (wezen komen onder de delinquenten niet voor) de opvoeding der kinderen niet ten goede, die bovendien door het overlijden van vader of moeder soms een belangrijke steun verliezen.

Daar het ten enenmale onmogelijk is gevolgtrekkingen te maken naar aanleiding van de gegevens omtrent de zeven gezinnen, waar gedurende ten minste een jaar één der ouders ontbroken had, anderzijds behandeling van dit punt niet achterwege mag blijven, zij hier slechts volstaan met een beknopte weergave van de situatie in de betreffende gezinnen. Speciaal in de eerste drie gevallen blijkt volgens het rapport het ontbreken van den vader een factor te zijn, die direct of indirect van belangrijke invloed is geweest op het gedrag van den delinquent.

a. Gezin in de van der Pekbuurt. Moeder met twee kinderen in 1942 gescheiden en in 1947 hertrouwd. Dochter van 11 jaar, die zich aan diefstal heeft schuldig gemaakt, was van 5e tot 10e jaar vaderloos. Moeder een zeer domme en slappe vrouw, die de kinderen, die beiden B.L.O. volgen, absurd verwerende. Stiefvader een gezaghebbende figuur.

b. Gezin met zes kinderen, eveneens van der Pekbuurt. Toen de van diefstal verdachte zoon nog geen 11 jaar oud was, werd zijn vader, Duitser, in September 1944 tewerk gesteld in zijn geboorteland. Na uitwijzing bij repatrië-

ring mocht hij pas na 1 1/2 jaar terugkeren. Dikwijls liet de moeder, die uit werken ging, de jongere kinderen aan de zorgen van den nu 15-jarigen jongen over. Deze was dan geheel zijn eigen baas.

c. Gezin van moeder met vijf kinderen in de Florabuurt. Zoon, dertien jaar oud en geverbaliseerd wegens opzettelijke vernieling, schijnt overleden vader zeer te missen. Was ziek na diens dood en zoekt sindsdien veel de straat op. Moeder is wel van goede wil, maar heeft niet genoeg invloed.

d. Gezin in de Mosbuurt, vier kinderen thuis. Vader, voordien reeds lang bedlegerig, in 1942 overleden. Zoon, die zich schuldig maakte aan vernieling, sinds tweede jaar een tijdlang halfwees. Financieel maakte het gezin een zeer moeilijke tijd door. Moeder hertrouwd, doch dit huwelijk niet gelukkig.

e. Gezin in de Mosbuurt. Moeder had zorg voor acht of negen kinderen tijdens internering van den vader tot Mei 1947. Delinquent, die diefstal heeft gepleegd, miste diens leiding van zijn veertiende tot zestiende jaar. Overige inlichtingen gunstig.

f. Gezin in de Mosbuurt. Moeder met nog vier kinderen thuis. Zoon, thans betrokken bij onbelangrijke diefstal, was negen jaar oud, toen zijn vader in 1943 overleed. Moeder flink, gaat 's ochtends uit werken. Alle overige gegevens luiden gunstig.

g. Gezin van moeder met zes kinderen in de Mosbuurt. Er kan nauwelijks gesproken worden van een gezin, waarin de jongen, die diefstal gepleegd heeft, opgroeit. Slechtst denkbare milieu, verregaande verwaarlozing. Hysterische moeder, die enige malen getrouwd en gescheiden is, knoopt met steeds nieuwe 'vaders' betrekkingen aan, die zelden langer dan enige maanden duren. Delinquent bovendien debiel.

Opvoedingsfouten

Van de factoren, die bevorderlijk kunnen zijn voor het ontstaan van jeugdcriminaliteit, dient ten slotte nog genoemd te worden een gebrek aan paedagogische capaciteiten bij de ouders, d.w.z. elk optreden jegens het kind -

gewoonlijk ten gevolge van domheid of slapheid - of een geheel niet optreden, dat dermate schadelijk is voor de ontwikkeling van zijn karakter en persoonlijkheid, dat het vermoedelijk mede een criminogene werking heeft gehad. Tot deze categorie behoren voornamelijk de gevallen, waarin van uiterste verwenning sprake is. Van andere opvoedingsfouten dient genoemd het verschijnsel, dat er totaal geen belangstelling voor het kind aan de dag wordt gelegd. Dit onderwerp behoort grotendeels tot het voor een buitenstaander zo gevaarlijke terrein der psychologie, heeft anderzijds echter zo duidelijk betrekking op het milieu, dat vermelding ervan niet achterwege mag blijven, al wordt er niet dieper op deze kwestie ingegaan.

Verwenning blijkt een factor van betekenis te kunnen zijn. Het is in het algemeen natuurlijk onmogelijk de relatieve belangrijkheid der criminogene factoren te bepalen, zelfs te zeggen, of aan een bepaalde omstandigheid een causale werking mag worden toegeschreven, te meer, daar de algehele situatie in elk geval 'eenmalig' is. Aan twee voorbeelden zij hier geïllustreerd, hoe verwenning van ondergeschikte, maar ook van overwegende betekenis kan zijn.

Geval I. Gezin met aanvankelijk negen kinderen, van wie zes in aanraking zijn geweest met de justitie. Vader ventte met bezems, had een tijdlang een voddendhandel en is nu werkloos. Zoon in quaestie reeds vele malen veroordeeld, reeds vijfmaal wegens diefstal. Dat hij buitengewoon verwend is, is niet de hoofdoorzaak van zijn gedrag.

Geval II. Gezin met oorspronkelijk vier kinderen, keurige ouders; vader is in gemeentedienst. Zoon maakt zich enige malen aan diefstal schuldig. De volgende opmerkingen uit het rapport geven in hoofdzaak de verklaring hiervoor. 'Hevig verwend en over het paard getild. Opvoeding met geringe eisen maakte hem slap en egocentrisch. Krijgt van thuis rijkelijk lekkernijen. Slap door "oververzorging". Ouders willen zijn fouten niet zien.'

Het laatste is een vorm van verwenning, vele ouders willen alle fouten der kinderen vergeoelijken en bagatelliseren. Het eigen kind wordt dan beschouwd als het slachtoffer van een verkeerd vriendje of vriendinnetje. Of, zoals Dr. Kempe zegt: 'Wanneer een kind herhaaldelijk thuis etenswaren wegneemt, spreekt men bij voorkeur van snoeplust.'

Vermeld zij slechts, dat in tien gevallen, waarvan vier tot de Mos- en drie tot elk der oude andere buurten behoorden, van mindere of meerdere verwenning sprake is. Van een totaal gebrek aan belangstelling van de zijde der ouders kan eigenlijk maar in één geval gesproken worden.

Een aantal factoren, die tot het ontstaan van criminaliteit kunnen bijdragen, zijn dus nu de revue gepasseerd, maar met dat al is nog niet duidelijk, in hoeverre elk gezinsmilieu, waarop dit onderzoek betrekking heeft, te kort-schiet. In de ergste gevallen heeft men met z.g. a-sociale of onmaatschappelijke gezinnen te doen. Maar wanneer kan er van onmaatschappelijk gesproken worden? Dr. Jens acht 'slappe karakters, die zich willoos laten gaan', typerend voor a-sociale gezinnen. In de schets voor een wetsontwerp betreffende het onmaatschappelijk gezin van de commissie Querido-Ariëns wordt het op de volgende niet zeer fraaie wijze geformuleerd: 'Een gezin, dat in zijn dagelijks bestaan in ernstige mate niet voldoet aan eisen van samenleving, welke daaraan, de omstandigheden in aanmerking genomen, redelijkerwijze gesteld kunnen worden.' Hoe men het ook onder woorden tracht te brengen, het begrip onmaatschappelijkheid, waar zoveel factoren in meespelen, kan niet scherp omlijnd worden. Om een totaalindruk van een gezinsmilieu te kunnen geven moet men zijn toevlucht nemen tot enigszins vage termen. Toch lijkt het tenslotte de moeite waard een overzichtje te geven, in hoeveel gezinnen volgens de dossiers het milieu in materiëel of moreel opzicht zodanig in gebreke blijft, dat dit naar alle waarschijnlijkheid tot het criminele gedrag van één of meer gezinsleden heeft geleid, waarbij a-sociaal zijn genoemd die milieus, die in beide opzichten gewoonlijk te kort schieten. Een samenvattend staatje is temeer van belang, daar geen der behandelde factoren alleen toereikend is om criminaliteit te doen ontstaan. Volgens de genoemde maatstaf luidt de situatie als volgt:

totale indruk van de milieus in materiëel en moreel opzicht	buurten			Totaal
	v.d.Pekbuurt	Mosbuurt	Florabuurt	
a-sociaal	1	2	3	6
materiëel in gebreke	1	-	2	3
moreel in gebreke	2	5	13	20
niet ongunstig	-	10	3	13
onbekend	-	3	3	6

W.H. Nagel - Oss

Het behoeft geen betoog, dat althans in de a-sociale gezinnen en daar, waar de overige gezinsleden zich aan crimineel of immoreel gedrag schuldig maken, de situatie in het milieu bevorderlijk is voor het doen ontstaan van criminaliteit. Dit blijkt het geval te zijn voor ongeveer 1/3 van de gezinnen in de Mosbuurt en voor 2/3 van de milieus in Floradorp. Overigens is het opmerkelijk, dat het moreel-ongunstige, maar materiëel-'normale' milieu vaker wordt aangetroffen dan het omgekeerde. Waarschijnlijk is het typerend voor een aantal gezinnen op een laag ontwikkelingsniveau, dat het uiterlijk 'heel wat lijkt', o.a. doordat er relatief veel geld aan kleding en meubilair wordt besteed, maar dat bij nadere kennismaking het gedrag der gezinsleden hiermede niet in overeenstemming is.

In de gezinnen, die hier als 'niet ongunstig' zijn gerubriceerd, is het soms de aanleg, die de delinquenten parten heeft gespeeld.

W.H. Nagel

De criminaliteit van Oss

Den Haag : Daamen's Uitgeverij, 1949

p. 368-371

37. De criminaliteit van Oss

Ingebeelde nood; nijd, wrok

Voornameijk betrekkelijke nood doet nijd ontstaan; als er een te grote spanning is tussen de economische omstandigheden van de een, die in luxe baadt, en die van de ander, die weliswaar geen gebrek lijdt, maar met hard werken of ondersteuning het hoofd net boven water kan houden. Deze nijd kan aanleiding geven tot vermogenscriminaliteit: 'wealth is crime enough to him that's poor' ; dat wil zeggen, dat hij bijna een soort wederkerigheid aanwezig acht, als de minder bedeelde op zijn beurt ook eens een slag slaat.

Veel tot criminoplastische nijd leidende spanningen zijn bij de onderzochte personen waar te nemen. De betrekkelijke redelijkheid, die men er zo op het eerste gehoor misschien niet geheel aan wil ontzeggen, zou versterking kunnen vinden als bleek, dat de minder met welvaart gezegende delinquent zich

in het bijzonder gewend had tot het goed van de benijde gefortuneerde. Dit bleek in Oss echter geenszins het geval. Na de jaren van sector I, van het regelrechte conflict tussen arbeiders en fabrikanten, is er slechts bij uitzondering sprake van (economische) criminele agressie tegen bezitters. Een enkele keer komt het voor; een (thans overleden) pastoor, die voor rijk doorging, was daar herhaalde malen het slachtoffer van. Overigens echter behoren de bestolenen evenzeer tot het plattelandsproletariaat en de kleine boeren als de dieven.

In 30 gevallen heb ik, met de welwillende hulp van de gemeentepolitie, nog naderhand kunnen nagaan tot welke welvaartsklasse de slachtoffers in sector III moesten worden gerekend. Hierbij werd opzettelijk niet getracht een objectieve welstand der betrokkenen vast te stellen, maar afgegaan op de in dezen belangrijker publieke opinie omtrent de welstand. In de 30 gevallen behoorden tot de

kapitaalkrachtigen	1 persoon
kleine middenstanders	20 personen
armen	7 personen

terwijl van 2 personen geen communis opino bestaat over hun welvaart; men schat hen tussen de tweede en de derde groep in. Deze gradering is er een van uit Osse normen. Men bedenke, dat de 'kapitaalkrachtige' (de bedoelde geestelijke) in een gronings landbouwdorp voor een kleine burgerman zou doorgaan en de 'kleine middenstanders' bepaald voor arme lieden.

De conclusie omtrent het sociale gevoel der criminelen is dus niet gunstig. Bij werkelijke nood wordt een eventuele verontschuldigungsgrond al aanzienlijk zwakker, als de dader zich vergrijpt aan het bezit van klassegenoten, die door eenzelfde nood gekweld worden. Bij de nijd bestaat een dergelijke verontschuldigungsgrond niet, maar blijkt alles nog wat ongunstiger te zijn: over de socialiteit van de arme, die op een ogenblik een vette kluij van de bezitter graait, behoeft men minder ongerust te zijn dan over de integrale sociale nijd van de proletariër, die zich tegen de hele gemeenschap, zijn soortgenoten inclus, keert.

De wrok van de minderbedeelde kan veel meer inhoud hebben dan het feit van het economisch minder bedeed zijn zelf. Hij kan indirecte aanleidingen hebben en voorstellingen inhouden. Bij de criminelen van Oss trof ik de

vorm aan: 'die 'rijken' kunnen zich maar van alles veroorloven, wat bij ons dadelijk tot strenge repressie aanleiding geven zou'; een verbittering, die gelijkt op die van de arbeidende jeugd in een universiteitsstad tegen ordeverstoringen van studenten.

Gesprekken met delinquenten leverden echter weinig duidelijke gegevens op en in mijn materiaal trof ik verder ook weinig aan hierover. Mij werd in de gevangenis wel verteld van 'rijke' Ossenaren, die in een bepaald café verregaande sexuele losbandigheid bedreven zouden hebben, en het heette dan, dat de politie daar niet tegen zou zijn opgetreden. Van een en ander is niets zelfs maar waarschijnlijk gebleken. Wel moet hier melding gemaakt worden van enige conflictsituaties die tot spanningen aanleiding gaven.

Allereerst een schandaal dat de gemoederen tot ver buiten Oss sterk veront- rust heeft omstreeks 1938. Op 6 Juli van dat jaar werd een Osse fabrikant in hoger beroep door het Gerechtshof te 's Hertogenbosch veroordeeld tot 2 jaren gevangenisstraf terzake van het misdrijf 'ontucht plegen met zijn minderjarige bediende of ondergeschikte meermalen gepleegd' vallend onder art 249 Sr. Van 1930 tot 1937 over een goed deel van de periode van sector III dus, was er sprake van ernstige perversiteiten gepleegd met zeer velen van het jeugdige vrouwelijke personeel. Het algemene gerucht dat deze zaak gemaakt heeft, zal menigeen daaraan herinneren, als zijn aandacht voor de verhoudingen van werknemer en werkgever, in verband met criminoplastische factoren, gevraagd wordt, vandaar het navolgende.

In de eerste plaats kan aangenomen worden, dat de wantoestand bij de leden van het criminele milieu min of meer bekend was; hoewel zich daarover niemand tegenover mij heeft uitgesproken, moet dit wel het geval zijn, nu uit het opsporingsonderzoek bleek dat tientallen meisjes het voorwerp van de ontuchtigheid geweest waren en zeker een honderdtal ervan heeft geweten. De meisjes waren voor een deel door bloedverwantschap of verkering aan het milieu verbonden. De katholieke jeugdleider Mgr F. Frencken deelde destijds in een persgesprek mee, dat hem reeds in 1930 van het bestaan van morele wantoestanden in Oss een en ander bekend was, en de roomse oud- minister Mr H. F. Marchant schreef op 17 Maart 1938 in het dagblad 'Ons Noorden' het volgende:

'Ik heb - het zal in 1934 zijn geweest - twee vergaderingen bijge- woond van de onder leiding van Mgr F. Frencken, die beide een diepe indruk op mij hebben gemaakt De eerste was een massa-

vergadering in de grote markthall van Den Bosch. Ook de Bisschop was tegenwoordig. Hier voerden een aantal meisjes, telkens voor een afdeling, op eenvoudige en aangrijpende wijze het woord. Schering en inslag waren de klachten over misbruiken van leidende mannen in inrichtingen van Nijverheid. Het was, zeiden zij, zo moeilijk, daartegen iets te doen, omdat de slachtoffers zwegen uit vrees voor verlies van het werk. Zelfs ouders, die in deze tijd de inkomsten hunner kinderen niet konden missen, werden op een zware proef gesteld.

Schrijnend waren de klachten. Deze meisjes, de moeders van straks, begrepen, wat deze pest betekende.

De tweede vergadering was er een van de leidsters op Bouvigne. Het waren weer dezelfde klachten; het was dezelfde schreeuw om hulp'

'De Stad Oss' zelf schreef: 'Dat die fabriek een haard van zedenbederf was, was een publiek geheim.

Hier is dus door een Oss' dagblad vastgesteld, wat na het vorige wel klaarblijkelijk was, dat de Ossenaren zèlf van de wantoestand op de hoogte waren. In hoeverre deze meegewerkt heeft aan de vorming of versterking van de criminaliteit begunstigende spanningen bleek, zoals gezegd, niet uit de overigens vèrstrekkende mededelingen mij door de delinquenten toevertrouwd. Het lijkt mij waarschijnlijk, dat deze zedenzaak, van hoe grote omvang en kwalijk kaliber ook, toch niet een zo bijzonder grote indruk op de bevolking gemaakt heeft als de pers gemeend heeft. Opvallend is, dat de vier psychiaters die in deze zaak gerapporteerd hebben, en die alle vier een meerdere of mindere mate van sexuele psychopathie bij de dader constateerden, overigens over zijn karakter niet veel ongunstigs konden zeggen. De stukken leren, dat de man geliefd was bij zijn personeel (ook bij het vrouwlijke), dat bij het wangedrag economische dwang nauwelijks aannemelijk geacht moet worden en fysieke dwang uitgesloten, dat van ernstig verzet bij de slachtoffers niet veel is gebleken en dat sommigen ronduit verklaren geheel vrijwillig te hebben meegedaan. Van de allerergste feiten, die de nationaal-socialistische en de fascistische pers, welke zich van deze zaak ten behoeve van de antisemitische voorbereiding van hun latere landverraad gretig meester maakten, hebben aangeduid, is bij de opsporing niet gebleken.

Voor de Osse criminaliteit is deze zaak dus van geen aanwijsbare betekenis. Zij kan hoogstens iets zeggen over het gemak, waarmee verscheidene jonge

vrouwen zich leenden voor immorele handelingen, en zij kan de vraag doen opwerpen, waarom er van de kant van het katholieke jeugdwerk niet meer gedaan is om het kwaad, waarvan men dus vrij goed op de hoogte was, blijkens de boven geciteerde gezaghebbende personen en kranten, uit te roeien. Ik noem nog drie andere zaken die, hoewel na de round up tot uiting gekomen, voor de conflictsituatie van belang zouden kunnen zijn. Na de zuivering werd een plaatselijke bankier, verdacht van malversaties, onder enig opzien gearresteerd, maar wegens gebrek aan bewijs weer vrijgelaten. Eveneens in 1938 werd opeens in de pers ophef gemaakt van zogenaamde malversaties bij de werkverschaffing, waarbij de betrokken leiders echter in hun recht geweest bleken te zijn, hoewel zij, naar werd verklaard, wellicht enigszins ontactisch hadden gehandeld. Dan was er een geval van een tijdig voorkomen staking in de textielindustrie terzake van een loonconflict. Het laatste geval geeft aanleiding tot de vermelding van het merkwaardige feit, dat het industriestadje Oss gedurende de halve eeuw waarover zich mijn onderzoek uitstrekt, geen stakingen gekend heeft! De veronderstelling lijkt mij niet te gewaagd, dat wij slechts betreuren kunnen dat de latente spanningen niet enkele malen door het stakingsmiddel afgereageerd zijn. Wellicht zou het feit, dat de agressiviteit langs deze 'regelmatige' uitlaatklep had kunnen stoom afblazen, minder (zuiver agressieve en economische) criminaliteit betekend hebben...

*Rapport Zuid-West Noordbrabant
Sociaal onderzoek ontwikkelingsgebieden
Onderzoekteam: M.J. van Doorn-Janssen...(et al.)
Amsterdam : ISONEVO, (1954)
p. 50-54*

38. Zuid-West Noordbrabant

De bevolking van St. Willebrord

Het sterk eigen karakter van de Willebrordse gemeenschap komt op alle levensgebieden tot uiting. Dit is te meer merkwaardig, omdat de voorwaarden

voor het ontstaan en instandhouden van het eigen karakter zoal niet verdwenen, dan toch wel sterk in betekenis zijn afgenomen. Dit geldt bijvoorbeeld voor het isolement in verkeerstechnisch opzicht en voor de economische bedrijvigheid van de bevolking. Hoewel het leuren, en daarnaast het smokkelen, voor de groep als geheel economisch weinig meer betekent, liggen in de mentaliteit nog steeds elementen, en in het normbesef nog waarderingen, die met de vroegere toestanden in verband staan. In dit kader past de grote drang tot vrijheid, de afkeer van discipline, van geregelde arbeid, het sociale prestige van de 'handige' smokkelaar - in het algemeen van 'handigheid' - en van al degenen die kans zien de wetgeving te omzeilen om ervan te profiteren.

Van invloed is ook het lage intellectuele peil van een groot deel der bevolking. Uit een intelligentieonderzoek, in 1952 ingesteld op de beide R.K. Jongensscholen van St. Willebrord bleek dat niet minder dan 24% van de leerlingen een intelligentiecijfer vertoonde, liggende beneden 80.

Ook uit andere verschijnselen blijkt een zekere primitieve mentaliteit. Men koestert overdreven vrees voor het onbekende: velen durven niet bij avond langs het kerkhof, er heerst een zeker geloof in heksen en geesten, etc. Het spreekt vanzelf dat deze afwijkende mentaliteit ook in de primaire bindingen zijn weerslag heeft.

De gezinsband is in het algemeen sterk. Tussen ouders en kinderen bestaat doorgaans een sterke binding. De kinderen zijn in deze samenleving trouwens alles. Toch is de verhouding tussen de echtgenoten niet steeds ideaal, getuige de veel voorkomende echtelijke twisten, soms zelfs leidend tot mishandeling, waarbij dan de politie te hulp wordt geroepen. Daar dit alles echter meer samenhangt met de emotionaliteit en impulsiviteit van de bevolking, heeft het enig invloed op de huwelijksband zelf.

De huwelijksleeftijd is laag. In de periode van 1932-1952 was 59.7% der in het huwelijk tredende mannen jonger dan 24 jaar. Voor de vrouwen was dit cijfer 76.8%, terwijl 30.2% zelfs beneden de leeftijd van 20 jaar in het huwelijk trad. Volgens zegslieden is praemaritaal verkeer in Willebrord sinds lange tijd normaal.

Vast staat in ieder geval dat 40% van de eerstgeborenen uit alle bestaande

huwelijken, vóór 1 september 1947 gesloten, binnen 7 maanden na de huwelijksluiting zijn geboren. Bij de huwelijken gesloten tussen deze datum en 1 februari 1952 was dit percentage 41. Overigens wordt het zich niet beperken tot één partner door de gemeenschap veroordeeld, aldus onze zegslieden. De jongere generatie past in sterker mate coïtus interruptus toe, terwijl ook het gebruik van anticonceptionele middelen niet onbekend is.

Er is geen schaamte voor driehoeksverhoudingen, zolang het Willebrorders betreft. Ook prostitutie komt voor, en niet slechts in de laatste tijd. Het betreft hier echter connecties met niet-Willebrorders. Er wordt wel over 'gesproken', maar van uitstoting is geen sprake.

Het is vrij algemeen gebruik dat het jonge gezin de eerste jaren bij een der ouders, meestal bij de ouders van het meisje, intrekt. De eventuele inkomsten moet het jonge stel afstaan, maar zij worden dan ook geheel opgenomen. Intussen kan de man naar werk uitzien en naar de gelegenheid een andere woning te betrekken. Het schijnt zelfs steeds meer in zwang te komen dat het jonge gezin het eerste jaar bij de ouders woont. Hierbij speelt een rol de onzelfstandigheid van de jonge moeder, die trouwens vrij spoedig geneigd is de hele verzorging van de baby aan de grootmoeder over te laten. Ook wanneer het gezin later apart woont, blijft de invloed van de moeder van het meisje enorm sterk.

Bij de verzorging en opvoeding der kinderen spelen factoren als zorgeloosheid, vrees en gebrek aan voldoende kennis een rol. Dit feit is reeds vast te stellen ten aanzien van de behandeling der zuigelingen, zelfs reeds vóór de geboorte blijkt de zorgeloosheid uit het nalaten van de aanschaf van een babypakket. Men wacht zolang mogelijk, probeert het pakket van de gemeente te krijgen of neemt de oude spulletjes van een buurvrouw over. Een merkwaardige vrees, die bijna magisch is te noemen, komt tot uiting in het angstaanjagende dat men in de fontanel ziet, en in de afkeer om de kleine kinderen de nageltjes te knippen.

De zuigelingenvoeding is niet zelden ondoelmatig. Een baby van drie weken geeft men bijvoorbeeld kippensoep. Klachten over voedingsstoornissen en slecht eten zijn dan ook het gevolg.

Dit alles, gepaard aan een betrekkelijk laag intelligentieniveau, plaatst, be-

grijpelijkwijze, degenen die in de toestand verbetering trachten te brengen, zoals de wijkverpleegster, voor grote moeilijkheden. Eenvoudige dingen der kinderverzorging moeten vele malen worden uitgelegd en voorgedaan. Alleen bij zeer sterke controle volgt men de gegeven aanwijzingen op. Van het geleerde op de moedercursus, die overigens goed bezocht wordt, blijft zeer weinig hangen.

Laat reeds de lichamelijke verzorging der kleine kinderen te wensen over, van de eigenlijke opvoeding komt nog minder terecht. Men kan zich afvragen of er wellicht een ander opvoedingspatroon is dan wij kennen, maar - hoewel de mogelijkheid niet geheel is te verwaarlozen - het valt te vrezen dat er van bewuste opvoeding in het huiselijk milieu zo goed als geen sprake is. Alle schrijvers en zegslieden zijn het op dit punt eens.

De kinderen worden sterk emotioneel behandeld. De bemoeiing der ouders schommelt tussen de uitersten van slaan en verwennen. Vaak krijgen de kinderen in alles hun zin. Welke vormen dit kan aannemen, is te demonstreren aan het feit dat de kinderen zo gauw zij goed kunnen lopen, een fiets willen hebben, deze inderdaad krijgen - en wel een fiets 'met spiegel en tas'. Volgens onze zegslieden, die het gezinsleven zeer goed kenden, wordt het huishoudgeld in drie gedeelten gesplitst: een gedeelte voor de man, dat wil zeggen voor het café, een gedeelte voor de huishouding en een gedeelte voor alle eisen van de kinderen.

Naast het feit dat kinderen over het algemeen veel te laat naar bed gaan, staat het verschijnsel dat zij door vader en moeder naar het café worden meegenomen. Dit betreft zelfs baby's, die dan ter plaatse ergens te slapen worden gelegd. In verschillende rapporten, ons door het gemeentebestuur ter beschikking gesteld, wordt meermalen van deze wantoestanden melding gemaakt, en een der deskundigen constateert onder andere dat vooral de nachtrust der kinderen te kort is, dat de voeding te onregelmatig geschiedt en dat alcohol en nicotine veel te vroeg en veel te vaak verstrekt worden, zelfs aan kleine kinderen.

Schoolverzuim komt in Willebrord aanzienlijk méér voor dan in de omliggende plaatsen. Dit hangt samen met het feit dat de ouders de school niet waarderen zoals dit elders meestal gebeurt. Het vrije, ongebonden leven

heeft hun voorkeur, zij hebben een afkeer van regelmaat, discipline en dwang. In dit licht gezien is de school voor de bevolking een 'vreemd' instituut. Bovendien vinden de ouders de kinderen al gauw erg 'geleerd'.

In de belangstelling voor het huishoudonderwijs komt dit alles eveneens tot uiting. '34% van de meisjes, die de lagere school aflopen, begint met de huishoudelijke opleiding, terwijl hiervan 47% de cursus niet voleindt.'

Men kan dan ook zeggen dat in de meeste gevallen de jongens en meisje bij het bereiken van het einde der leerplichtige leeftijd in het arbeidsproces worden opgenomen. Sommige meisjes werken op een atelier, dat onder leiding van catechisten staat, de meeste echter vinden werk op fabrieken in de omgeving.

De beschreven gebrekkige voeding en het ontbreken van sfeer en rust in de gezinnen hangt samen zowel met het geestelijk niveau van de ouders - in het bijzonder dat van de moeder - als met het werken van de gehuwde vrouw, dat veel voorkomt, en volgens zegslieden zelfs toeneemt. Wanneer het fabrieksarbeid betreft, gunt men zich vaak niet de tijd de kinderen borstvoeding te geven. De verzorging en opvoeding van de kinderen wordt overgelaten aan grootmoeder of anderen. Het thuiswerken is, daarbij vergeleken, zeker veel verkieslijker; het bestaat in appels schillen, 'juinen' en asperges schoonmaken voor de conservenfabrieken in de omgeving, soms ook uit het vervaardigen van rozenkransen. Ook kinderen helpen in de pluktijd mee op het land.

Sedert de laatste oorlog heeft Willebrord een - voor Willebrordse maatstaven - gouden tijd gekend. Al liggen de inkomsten momenteel niet meer zo sterk boven het vooroorlogse peil dan in die jaren, de consumptie heeft zich niet bij deze daling aangepast. Het kopen op afbetaling schijnt in deze samenleving, waar de bevolking bovendien kooplustig en zorgeloos is, een nog ernstiger euvel te vormen dan in de andere delen van het ontwikkelingsgebied. Hoewel de besteding van het gezinsinkomen in veel gevallen nog onverstandig is, toch beginnen tekenen van verbetering zichtbaar te worden: in perioden van extra inkomsten slaat men kolen en aardappelen voor de winter in. Op deze wijze beginnen de vele invloeden die op de Willebrordse samen-

leving werken - zoals de sociale gezinszorg, de huishoudschool, en dergelijke - geleidelijk resultaten af te werpen, al dient men te beseffen dat de vooruitgang in een geheel ander tempo zal geschieden dan elders meestal het geval is.

De besteding van de vrije tijd concentreert zich rond wielersport, duivensport en cafébezoek; voor de meeste Willebrorders is het café het voornaamste terrein van vrijetijdsbesteding. De vrij grote agressiviteit van de bevolking, de langdurigheid der familievetes en dergelijke nopen dan ook tot herhaaldelijk ingrijpen van de politie bij vechtpartijen, die inderdaad niet zeldzaam zijn.

De Willebrordse jeugd zoekt haar vertier in de bioscoop, verder in de dansgelegenheden van Roosendaal en Oudenbosch, alsmede in andere plaatsen in de omgeving, ten tijde van feesten en kermissen.

Wij hebben niet voldoende feiten kunnen verzamelen om te kunnen vaststellen of de gezinsbinding in St. Willebrord sterker of minder sterk is dan de familiebinding, terwijl ook naar de functieverdeling in het gezin en de relaties tot de autoriteit van de ouders een nader onderzoek zou moeten worden ingesteld.

Buiten het gezin en de familie speelt de buurt een belangrijke rol. Afwijkend gedrag wordt niet of nauwelijks geduld. Wie eventuele goedbedoelde aanwijzingen ten aanzien van lichamelijke verzorging of opvoeding in praktijk zou willen brengen, wordt spoedig door de buurt belachelijk gemaakt. Tegen de sociale controle van de buurtsamenleving zijn slechts weinigen bestand.

De Willebrordse samenleving kent slechts geringe differentiatie. 'Men kent hier geen verschillende standen', zo zegt men.

In feite leven de Willebrorders inderdaad volgens ongeveer hetzelfde patroon, al begint men een zekere differentiatie op te merken. De buurt 'de Gekke Hoek' heeft ook in de ogen der Willebrorders een eigen karakter. De bewoners van de Gekke Hoek vertonen in sterke mate eigenschappen die

Ton van de Berg et al. - Toppelen voor de dope

duiden op wat men in de Nederlandse samenleving met a-socialiteit zou benamen. Daarentegen vertoont een deel van de Dorpsstraat kenmerken van een iets betere buurt, terwijl er tenslotte een groep van criminelen is - naar men zegt een zestal families - die ook bij de Willebrorders niet goed staan aangeschreven.

Het kerkdorp St. Willebrord neemt, zoals uit dit alles wel blijkt, een zeer aparte plaats in, niet slechts in het ontwikkelingsgebied Z.W. Brabant, maar ook onder de vier kerkdorpen waaruit de gemeente Rucphen bestaat. Dit eigen karakter heeft er toe geleid dat er bij de overige bewoners van de streek omtrent Willebrord een 'beeld' is ontstaan, dat als zodanig het psychologisch en sociaal isolement van de plaats in de hand werkt. Met name schuwen velen de omgang met Willebrorders en achten het ongewenst dat hun kinderen met Willebrordse kinderen samen op één school zijn.

Deze houding drijft enerzijds de Willebrorders tezamen, en maakt hen anderzijds afkerig van alles dat aan deze reputatie herinnert, zoals de naam 'Heikesmensen', die men zich vroeger liet aanleunen, maar die thans wordt afgewezen.

Ton van de Berg en Maria Blom

Toppelen voor de dope : levensverhalen van vrouwen in de heroïne prostitutie

Amsterdam : SUA, 1987

p. 72-75

39. Toppelen voor de dope

Hartsvriendinnen

Enkele weken nadat ze ons haar geschiedenis vertelde treffen we Ellen stoned van de heroïne aan in het hotel. Ze is weer druk aan het klanten werven, op straat en aan de hotelbar. Ze werkt bijna full-time, soms ook weer samen met Ada. Via via horen we dat haar vriend inmiddels aan het hosselen is gegaan. Onze informant: 'Zonde, het was zo'n keurige jongen. Ze heeft

hem zelf opgefokt, normaal zat hij thuis.' Ellens vader, die niet weet dat ze weer volop werkt, probeert haar ertoe te bewegen met haar vriend te breken en een normale baan te gaan zoeken. Ellen: 'ik weet dat hij gelijk heeft, maar hij wil alles voor mij regelen en daar kan ik niet tegen.'

Ellen zit in de fuik. Wat begon als een spannend avontuur samen met haar vriendin Ada eindigt in de moeilijk te doorbreken kringloop van werken en gebruiken. Onder de vrouwen met wie we spraken waren er meer zoals Ellen. In totaal gaat het om vijf vrouwen die globaal hetzelfde traject aflegden: via incidentele prostitutie om op een snelle manier geld te verdienen voor een opwindend uitgaansleven, gevolgd door incidenteel heroïnegebruik uit nieuwsgierigheid, komen ze, eenmaal verslaafd, in de full-time prostitutie terecht. Het grootste verschil met het eerste traject is dat de weg naar de prostitutie en de heroïne niet via een vaste vriend loopt maar via een hartsvriendin. Andere belangrijke verschillen zijn hun semi-professionele houding tegenover de prostitutie en hun betrekkelijke zelfstandigheid. Dit laatste heeft waarschijnlijk ook te maken met het verschil in achtergrond. Terwijl de vrouwen van het eerste traject voornamelijk uit de lagere sociale klassen stammen, komen de vrouwen om wie het in dit hoofdstuk gaat voornamelijk uit de middenklasse.

De gezinnen waar de vrouwen in opgroeien zijn materieel in betrekkelijk goeden doen. Het beroep van de vader varieert van geschoold arbeider tot middelbaar employé. Zoals in deze milieus gebruikelijk worden de meisjes niet onmiddellijk klaargestoomd voor huwelijk en gezin maar worden ze gestimuleerd een opleiding te volgen met de bedoeling een zelfstandig bestaan te kunnen opbouwen. Hoewel in de betreffende gezinnen zich wel allerlei problemen voordoen en er in drie gevallen sprake is van een echtscheiding en in de andere twee van een werkende weduwe, zien de vrouwen zelf daar niet de oorzaak in van hun huidige situatie. De situatie thuis heeft hooguit het losmakingsproces bevorderd maar over het algemeen staan de vrouwen niet vijandig tegenover hun ouderlijke milieu, evenmin als tegenover de maatschappij als geheel.

Bij het zich losmaken van thuis speelt in alle vijf de gevallen een hartsvriendin een belangrijke rol. De vriendin biedt een tegenwicht tegen de problemen thuis, fungeert als alibi wanneer ze willen gaan stappen en helpt hen een zelfstandige positie in te nemen tegenover de door mannen gedomineerde subculturen waar ze mee in aanraking komen. De band met de vriendin is

vaak zo sterk dat hij relaties met vrienden overleeft en soms zelfs ook de relatie met een vaste vriend. Samen met hun vriendin bouwen ze hun eigen levensstijl op waarin uitgaan de belangrijkste plaats inneemt.

De meeste meisjes hebben wanneer ze van school af zijn enige tijd een baantje. Het geld dat ze daarmee verdienen gaat bijna volledig op aan hun grootste hartstocht: het uitgaan. Voor sommigen is uitgaan zelfs bijna een dagtaak. 'Het was een tijd waarin alles kon. Ik was elke dag op stap, ik kon er geen genoeg van krijgen. Ik vond het gewoon leuk om uit te gaan, om mensen te zien.' Tot de uitgaanscultuur van de meisjes behoort vaak ook het gebruik van soft drugs zoals hasjiesj, een enkele keer afgewisseld met de luxe drug cocaïne. In een aantal gevallen komen ze met deze drugs in aanraking via de coffeeshops in de binnenstad waar in soft drugs wordt gedeald en waar veel jongeren elkaar treffen.

De behoefte aan geld om het uitgaansleven te bekostigen gaat uiteindelijk het motief vormen om de prostitutie in te gaan. Maar de meesten zoeken de prostitutie niet doelbewust op. Ze komen pas via hun hartsvriendin of via andere, meer toevallige factoren in de verleiding om op die manier wat extra geld te verdienen. Voor sommige vrouwen is dat bijvoorbeeld de omstandigheid dat de gelegenheden waar ze regelmatig komen in of vlakbij een gebied liggen waar getippeld wordt. Daar maken ze kennis met vrouwen die op straat werken. 'Met een van hen raakte ik bevriend en toen ben ik het ook gaan doen', vertelt een van hen. 'De eerste klant was aardig en het was snel afgelopen. Het ging me om het geld en daar doe ik het nog steeds voor.' Al snel maakt ze er dan een gewoonte van om alvorens met vriendinnen op stap te gaan eerst even 'een paar klantjes te maken'.

Een van de vrouwen is afkomstig uit Duitsland. Samen met haar vriendin reisde ze naar allerlei steden in de buurt van haar woonplaats om daar het uitgaansleven te verkennen en naar popconcerten te gaan. Zo komt ze uiteindelijk ook in de Randstad terecht. Wanneer haar geld op is en ze nog geen zin heeft om naar Duitsland terug te gaan besluit ze te gaan tippelen. Ze bouwt daarbij voort op ervaringen die ze eerder opdeed toen ze nog in Duitsland rondzwierf en seksuele tegenprestaties leverde voor een lift of voor onderdak. 'Er waren van die mannen die zeiden, moet je wat poen hebben? Nou, daar deed ik dus wel wat voor, maar ik zag mezelf helemaal niet als een hoer. Ik was er ook niet speciaal op uit maar als iemand het vroeg dan deed ik het.' Zij is de enige die niet door een vriendin in het prostitutie-

werk wordt ingewijd. 'Ik wist waar je kon toppelen en ben er gewoon op afgestapt. Als je tien minuten staat te kijken weet je al hoe het gaat. En van de meiden hoor je dan wel hoeveel je moet vragen en hoeveel het hotel per half uur kost.'

Ook bij de kennismaking met heroïne speelt de vriendin een belangrijke rol. Wel zijn er verschillen wat betreft de entourage waarin de kennismaking plaatsvindt, verschillen die te maken hebben met de periode waarin het gebeurt. De vrouwen die in de eerste helft van de jaren zeventig voor het eerst heroïne gebruiken komen ermee in aanraking in de disco, waar destijds de heroïne op grote schaal werd 'rondgestrooid'. Zo krijgt een van de vrouwen haar eerste heroïnejointje van iemand die ze in een bar-discotheek loopt uit te delen. 'Ik vond het wel leuk, kreeg je een lekker gevoel van.' En een ander kijkt het gewoon af van haar discovrienden: 'Het waren geen junks hoor, ze namen gewoon alles wat ze konden krijgen. Ik dacht, dat moet ik ook doen. Ik dacht er in het geheel niet aan dat ik verslaafd kon raken.' In de tweede helft van de jaren zeventig zijn de meeste disco's heroïnevrij. De gelegenheid doet zich dan via min of meer toevallige contacten voor. In de uitgaanscultuur waar de vrouwen deel van uitmaken is heroïne eigenlijk taboe maar wanneer ze er dan langs andere weg toch mee in aanraking komen is de nieuwsgierigheid en de hang naar een avontuurlijk onderonsje samen met hun vriendin te groot. Een van de vrouwen komt bijvoorbeeld voor het eerst met heroïne in aanraking wanneer ze op bezoek is bij een vriendin die op de sociale academie zit en een verslaafde jongen huisvest. Samen met haar praat ze van de jongen een paar chineesjes los, puur uit nieuwsgierigheid. Haar vriendin heeft het bij die ene keer gelaten maar zichzelf is daarna heroïne blijven gebruiken.

Halve Buitenstaanders

Eenmaal in de fuik doen de vrouwen al snel de ervaring op dat werken en gebruiken elkaar versterken. Ze merken dat ze met heroïne veel gemakkelijker werken en dat ze slechts met de grootste moeite de straat opgaan wanneer ze niet hebben gebruikt en zich ziek voelen. Er breekt dan een periode aan waarin ze vrijwel dagelijks werken en dan haast uitsluitend om hun verslaving te bekostigen. Maar op de een of andere manier weten de meesten van hen hun gebruik binnen bepaalde grenzen te houden en bijna allemaal hebben ze wel eens meer of minder geslaagde pogingen ondernomen om af

te kicken. Kortom, deze vrouwen gaan, zo lijkt het, telkens net niet totaal kopje onder in hun bestaan als heroïneprostituée.

Kenmerkend daarvoor is dat ze zich steeds slechts in de marges van de prostitutie- en de heroïnewereld bewegen en eigenlijk voortdurend halve buitenstaanders blijven. Wat betreft de prostitutie is hun meest karakteristieke uitspraak: 'Ik zie het niet als vak, ik zie het gewoon als een manier van geld verdienen.' Dat blijven ze zeggen ook wanneer ze als gevolg van hun verslaving iedere dag moeten gaan tippelen. Maar zelfs wanneer ze zich dan van gelegenheidshoer tot full-time prostituée hebben ontwikkeld doen ze weinig moeite zich in het vak te professionaliseren.

Zo hebben ze bijvoorbeeld vrij weinig ervaring met verschillende werksoorten. Drie van hen hebben wel eens in een club gewerkt maar de sfeer daar vonden ze eigenlijk te zakelijk. 'Je moet er te veel doen voor je geld, terwijl wanneer je op straat goed verdiend hebt je gewoon lekker naar huis kunt gaan.' Slechts een van hen heeft wel eens achter een raam gezeten toen ze bij een collega-vriendin in een andere stad op bezoek was. Voor het overige blijven ze bij het werken op straat, al staan ze doorgaans op de betere standplaatsen en maken ze gebruik van de betere hotels. Ze werken zo min mogelijk in auto's en gaan niet met klanten mee naar huis. Over het algemeen zijn ze niet uit op vaste klanten. Verder zijn ze selectief ('die buitenlanders hebben geen respect voor je') en gaan ze er omgekeerd ook van uit dat de klanten selectief zijn ('er zijn voldoende mannen die niet zo maar met ieder meisje meegaan'). Ze dragen geen uitgesproken hoerige kleding maar presenteren zich in vrijetijdstenu.

Ze zakken niet al te snel met hun prijzen - vijftig gulden is meestal hun minimum. Daarbij werken ze gewoonlijk met condooms. Over het algemeen komen ze niet in moeilijkheden en wanneer het wel gebeurt raken ze niet gauw in paniek. 'Hoe meer toestanden je maakt en hoe meer je gaat gillen, hoe gekker en brutaler ze worden. Ze vinden dat nog leuk ook namelijk. Het beste kun je dan maar als een dooie blijven liggen.' Ook zelf doen ze het liefst geen gekke dingen. Van klanten pikken is er zelden bij. 'Alleen die ene keer toen een klant weigerde vantevoren te betalen en me toen zo'n beetje verkrachtte.'

Dat ze eigenlijk geen professioneel hoerenbestaan ambiëren blijkt verder uit het feit dat ze niet meer dagelijks op straat verschijnen zodra ze aan het afkicken zijn of in een methadonprogramma zitten. Ook zien ze zichzelf niet

als junkies, zelfs in perioden dat ze flink gebruiken. 'Ik ben geen verslaafde, ik ben een heroïnegebruikster', zegt een van hen. Ze bedoelt daar onder andere mee dat ze heroïne rookt en niet spuit, zoals veel van de andere vrouwen die op straat werken. 'Ik word er helemaal gek van als ik die meisjes zie porren.' Eigenlijk kijken ze een beetje neer op collega's waarvan je al aan het uiterlijk kunt zien dat ze een echt junkiebestaan leiden. Ze blijven zichzelf goed verzorgen. 'Ik doe boodschappen en kook iedere dag voor mezelf.'

Sari van der Poel

De opkomst van de professionele jongensprostitutie in Amsterdam

In: F. Bovenkerk en L. Brunt (red.) - De andere stad : achter de façade van de nieuwe stedelijke vitaliteit

Amsterdam : Stedelijke Netwerken, 1989

p. 109-111

40. De opkomst van professionele jongensprostitutie in Amsterdam

Vlak na de tweede wereldoorlog vindt de jongensprostitutie nog hoofdzakelijk plaats op straat, waar zich volgens zegslieden inmiddels wel een zekere mate van segregatie heeft afgetekend: op en rond het Centraal Station vangen heteroseksuele prostitués de oudere, homoseksuele mannen op die met de trein uit de provincie komen. Hier wordt schuchter en snel een transactie aangegaan, die in een van de half-uur-hotelletjes wordt afgewikkeld. Die op de hoek van de Nieuwendijk/Martelaarsgracht is het meest bekend, maar ook op de Prins Hendrikkade, de Gelderse Kade en op de kop van de Zeedijk en de Lange Niezel zijn 'rendez-vous hotels' voor homoseksuelen. Een van mijn informanten maakt in de naoorlogse jaren deel uit van deze *scene*. Hij vertelt dat de omstandigheden waaronder zij hun diensten aanbieden, een ware voedingsbodem vormen voor jongens met 'een criminele inslag'. Seksuele contacten met minderjarigen zijn verboden en hun klanten riskeren gevangenisstraf als het uitkomt. Zodoende verkeren de jongens in een machtspositie, die zij benutten in situaties waarin zij zich door de klant ver-

nederd voelen, of wanneer zij dringend om geld verlegen zitten. Afpersing, beroving en diefstal worden, naarmate een jongen langer in deze *scene* meedraait, steeds belangrijker:

‘Je wordt steeds harder. Op een gegeven moment raak je doorgedraaid. Je gaat steeds meer dingen doen, waarvan je weet dat het niet in de haak is. Ik ging een keer met een klant mee naar huis en daar zei ik dat ik 200 gulden wou hebben. Die wou hij niet betalen. Ik zei tegen hem: “Je betaalt wel, anders haal ik de politie erbij.” Ik was 17 en die man werd bang. Ik ben toen met 200 gulden weggegaan, wat een hoop geld was in die tijd.’

Behalve de *scene* bij het Centraal Station is er ook nog een die op en rond het Rembrandt- en Thorbeckeplein is geconcentreerd. Hier bestaat een gemeenschappelijke subcultuur van jongens-, vrouwenprostitutie en penoze en binnen die context komt het professionaliseringsproces van de jongensprostitutie op gang. In deze buurt zijn het overwegend homo- en biseksuele jongens die er hun beroep van maken. Een ex-prostituë vertelt dat die nooit naar het Centraal Station gaan:

‘Wij distantieerden ons natuurlijk van die broodpoten van het Station. Het was ook wel een bepaald soort mannen dat daar op viel: de oude homo’s, die ook duidelijk herkenbaar waren als homo’s. Die tippelden op die stoere hetero-broodpoten, dus die kwamen nooit onze kant uit. Als je een week niks verdiend had, hoefde je als homofiele prostituë echt niet naar het station te gaan, want je verdiende daar niks. Wij waren homojongens met een vrouwelijke inslag en bij ons kwamen de super mannelijke mariniers en de vaders van zeven kinderen.’

Op het Thorbeckeplein zijn twee animeerbars, Het Vraagteken en Café Thorbecke, waar een gemêleerd publiek komt: inbrekers en zwarthandelaren proberen hier hun buit te slijten, prostituëes van de Wallen komen na werktijd met hun pooier een afzakkertje halen, ‘animeerdames’ ontfermen zich over de heteroseksuele bezoekers en de hoek bij het raam fungeert als ontmoetingsplaats voor homoseksuelen, die hier ook contacten kunnen leggen met 4 à 5 prostituëes. Van deze jongens wordt verwacht dat zij eerst wat drankjes animeren, voordat zij met hun klant naar een van de half-uur-hotel-

letjes vertrekken. De sociale controle in de bars sluit pogingen tot chantage en beroving uit.

Buiten tippelen de straatprostitu e(e)s, die een tree lager op de prostitutieladder staan. De vrouwen werken op het Thorbeckeplein, de jongens op het Rembrandtplein, de Reguliersbreestraat en op de Utrechtsestraat tot aan de hoek bij de Herengracht. De 6   10 jongens die er hun beroep van hebben gemaakt, hebben op het Plein hun vaste plek en een jongen die het waagt daar te gaan staan, kan op klappen rekenen. Dat gebeurt regelmatig, want het Plein wordt ook bevolkt door gelegenhedsprostitu es, die zo af en toe eens wat 'slingeren'. Hun aantal wisselt sterk, maar er zijn dagen dat er zo'n 20 jongens staan. Hier zijn het niet de klanten, maar de jongens die risico's lopen. Vrouwelijke prostitu es en klanten worden met rust gelaten, maar politiefunctionarissen van het bureau Rembrandtplein zijn bijzonder gebeten op pooiers en prostitu es. Die zijn in hun ogen te lui om te werken, maar het bewijs dat ze van ontucht leven is moeilijk te leveren. Er is volop werkgelegenheid en de meeste jongens hebben overdag af en toe een baantje in de horeca. De ziekenfondsbonnen die ze bij hun loonzakje krijgen, dienen in geval van nood als bewijs dat ze hebben gewerkt. De prostitu es die iedere avond op het Plein staan, moeten in het bijzonder op hun tellen passen. Zij spreken de klanten zelf niet aan, om het risico te vermijden dat ze een rechercheur tegenover zich hebben. In de weekends, maar ook wel doorde-weeks rukt 's avonds de politie te paard uit om de bekende gezichten 'een last in naam van de openbare zedelijkheid' aan te zeggen. Dat betekent het einde van de werkdag, want een tweede 'last' leidt onvermijdelijk tot arrestatie. Het politieoptreden draagt er echter ook toe bij dat de meeste jongens in deze gem eelde subcultuur hun zelfstandigheid bewaren:

'Er waren wel jongens die een pooier hadden, maar dat waren er maar een paar. Die werden dan op hun bek geslagen als ze niet genoeg verdiend hadden. Maar als zij jou lastig vielen en wilden dat je voor ze ging werken, dan zei je: "Pas op, want ik ga naar de Enschede r." Nou, die was onmiddellijk weg, want iedereen was als de dood voor die politieman. Het was zo'n kerel met de kop van een SS'er, een kreng van een vent. Maar dat was vreemd genoeg ook onze schutsengel, zonder dat hij dat wilde, want hij haatte ons. Die had zo'n hekel aan homo's, dat vond'ie maar vieriken.'

Ook in de zijstraten en stegen die tussen het Rembrandtplein en de Amstel liggen, vindt prostitutie plaats. Hier wordt halverwege de jaren vijftig een aantal *bisnisbars* geopend. Die worden vaak door vrouwen geëxploiteerd, die zelf 'in het leven' hebben gezeten. Van deze bars zijn er negen gemengd, want de exploitanten merken dat er veel vraag is naar de diensten van prostitués. Voor mannen die de voorkeur geven aan jongens, maar beducht zijn voor politie en justitie vormen zulke gelegenheden een ideale dekmantel. Vooral op marktdagen en tijdens beurzen is het druk, want veel mannen die daar op afkomen blijven 's nachts in Amsterdam over. In de weekends hebben prostitués veel klandizie van Engelse homoseksuelen, die 'met vliegtuigen vol' naar de buurt van het Rembrandtplein trekken en overnachten in de hotels op de Reguliersdwarsstraat. In de bars en op het Rembrandtplein werken naar schatting in totaal zo'n twintig tot vijfentwintig beroepsprostitués. Deze overwegend homoseksuele jongens worden volledig opgenomen in het prostitutiemilieu. De vrouwelijke prostituées ontfermen zich als 'een oudere zus' over de jongens. Van hen hebben vrouwen geen concurrentie te duchten, zodat zij best bereid zijn jongens de fijne kneepjes van het vak bij te brengen. Bij 'Duitse Truus' en 'Duitse Anne', twee dames die een 'halfuur-hotelletje' drijven, en in het café van 'Mams' treffen jongens hun vrouwelijke collega's als er weinig te doen valt. Daar kunnen zij in de achterkamers hun verhalen kwijt en de hoerenmadams zorgen voor soep en gezelligheid. Volgens zegslieden heerst er saamhorigheid; ze zitten allemaal in hetzelfde schuitje en met de buitenwereld heeft men alleen beroepshalve van doen. Als er een niets heeft verdiend, wordt hij of zij door anderen vrijgehouden. Ook in hun vrije tijd trekken ze veel met elkaar op: 'Dan zat je samen met een meisje op een terras en niemand zag dat we hoeren waren.'

Paul Gruter

Profijtgedrag van stedelingen en criminaliteitscijfers

In: F. Bovenkerk en L. Brunt (red.) - De andere stad : achter de façade van de nieuwe stedelijke vitaliteit

Amsterdam : Stedelijke Netwerken, 1989

p. 85-88

41. Profijtgedrag van stedelingen en criminaliteitscijfers

Rechtvaardigingen voor ‘normoverschrijdend gedrag’

Ter illustratie van de door Schuyt geschetste ‘cultuur van het calculerend individualisme’, maak ik eerst een rondgang langs de verschillende soorten rechtvaardiging die mijn informanten geven voor hun normoverschrijdingen. Het betreft de visie van twaalf, tamelijk willekeurig gekozen informanten uit Amsterdam, in leeftijd variërend van twintig tot zestig, die middels de zogenaamde sneeuwbalmethode bijeen gebracht zijn. Allen hebben een betaalde werkkring. Hun beroepen zijn echter van uiteenlopende aard: een leraar, een conciërge, een administratief medewerker bij een groot bedrijf, twee medewerkers aan de Universiteit, een maatschappelijk werkster, een timmerman, een sigarenwinkelier, een café-eigenaar, een eigenaresse van een kapsalon, een boekhandelaar en een beheerder van een sexboetiek. De geïnterviewden komen uit verschillende Amsterdamse buurten. Ze wonen en werken allen vijf jaar of langer in deze stad. De gesprekken vonden plaats in het najaar van 1988.

Uit de soorten rechtvaardigingen die ik tijdens de gesprekken opteken, blijkt, dat het in het WRR rapport gemaakte onderscheid tussen zogenaamde commune criminaliteit en overtredingen van regels van de sociale rechtsstaat slechts op papier bestaat. In de praktijk is voor mijn informanten het onderscheid weinig zeggend. Ook ‘normoverschrijdend gedrag’ is niet de term die zij gebruiken voor zwartwerken, -rijden, -kijken, belastingontduiken of het kopen van gestolen goederen. Ritselen, sjoemelen, versieren of regelen zijn eerder de aanduidingen waarmee ze een en ander omschrijven. Het zijn handigheidjes of weetjes die voor hen punten lijken te vormen op een continuüm, waarbij de grenzen van hetgeen wel en niet door de beugel kan niet duidelijk zijn en aan verandering onderhevig. In de gesprekken met deze

stedelingen over hun ervaringen met ritselpraktijken passeren talloze 'normoverschrijdingen van regels van de sociale rechtsstaat' of 'commune criminaliteitsvergrijpen' de revue. Iedereen heeft die ervaringen en de vrijmoedigheid waarmee de verhalen worden opgedist, geeft mij het gevoel dat ook een biechtvader moet hebben bij het registreren van de zonden die zijn gelovigen bekennen.

De interviews illustreren dat Schuyts verwijzing naar een sociaal prisoners' dilemma als achtergrond van veel regeloverschrijdend gedrag getuigt van realiteitszin. 'Als ik het niet doe, doet een ander het wel', is het meest verwoorde credo.

De informanten illustreren die houding door bij voorkeur liever eerst melding te maken van de vele duistere praktijken die zij bij medeburgers zoal vermoeden. Hun eigen praktijken verwoorden ze eveneens, maar er wordt in de regel vooral nadrukkelijk bijgezegd, dat anderen het nog veel bonter maken. Men is niet de enige die zo handelt. 'De moraal van de anderen' is een veel gebruikte rechtvaardigingsgrond. Een vrouw die vertelt over de verbouwingsperikelen in haar etagewoning in Amsterdam, zegt:

'Zwart laten klussen. Ik hoor dat iedereen dat zo doet. Je zou gek zijn als je zelf het ook niet op die manier zou laten doen. Het is misschien niet goed, maar ja. Ik denk, dat als je vaker hoort dat anderen wel op grote schaal misbruik maken van alles en nog wat, je dan zelf ook wel een paar tientjes mazzel mag hebben.'

Maar ook als het de rechtvaardiging voor het kopen van een gestolen autoradio betreft, geeft een jongeman als antwoord:

'Tja, ik vind het niet zo'n probleem om een gestolen autoradio te kopen, want als ik het niet doe, dan is er altijd wel een ander die dat ding koopt. Het is zonde om voor dit soort zaken veel geld uit te geven, als je het ook met weinig geld kan kopen. Het is gewoon stom om een nieuwe te kopen.'

Een timmerman, op zijn beurt, spreekt ook over de 'anderen', maar dan over een groep in het bijzonder. Het zijn in de ogen van de timmerman vooral de 'hoge heren' die schijnbaar straffeloos mogen potverteren. Deze visie verwoordt hij steevast, nadat hij uitleg heeft gegeven over een van zijn eigen ritsel-

praktijken. Daarbij zijn zinsneden als de onderstaande regelmatig te noteren:

‘Ach waar praten we eigenlijk over, als je ziet hoe die grote jongens weggkomen. Ik kan me voorstellen dat mensen makkelijker worden als ze dat in de krant lezen.’

Een minder vaak voorkomende redengeving, maar eveneens verwijzend naar de moraal van anderen, wordt gevormd door morele entrepreneurs geïntroduceerde stereotypingen van regelovertredingen. Criminelen worden daarbij toch vaak nog omschreven als professionals die van wetsovertreding hun beroep maken. Deze stereotypingen kunnen sommigen helpen makkelijker hun eigen kleine illegale aankoop of diefstalletje te rechtvaardigen.

Zoals een vrouw illustreert:

‘Als ik een gestolen fiets koop, dan doe ik dat voor eigen gebruik.(...) In principe wil je de dingen netjes doen, maar als je merkt dat anderen met van alles en nog wat de hand lichten, dan word je zelf ook wat makkelijker, ook al vind je het op zichzelf slecht. Het zijn tenslotte toch heel marginale dingen die je voor je zelf doet. Je maakt er niet je dagelijks werk van om in gestolen fietsen te handelen.’

Naast het wijzen op de dubieuze moraal van medeburgers is er ook de rechtvaardiging waarin naar voren wordt gebracht dat het eenvoudigweg voordeliger is om bepaalde formele regels te omzeilen. ‘Waarom zou je een dief van je eigen portemonnee zijn, als je zonder al te veel moeite de dingen op een goedkopere manier kan regelen?’ De vrouw vervolgt over de opknopbeurt van haar huis:

‘We hadden een begroting gemaakt voor een verbouwing en dan komt de architect die zegt, dat het “zwart” een stuk goedkoper kan. De aannemer was officieel, maar die maakte er geen punt van om het “zwart” te doen. Ik was wel verbaasd. Je denkt er even over na, maar niet te lang, want het scheelt je gewoon een heleboel geld. Als ik anderen daarover spreek, krijg ik de indruk, dat dit op heel grote schaal gebeurt.’

Echter niet alleen in het zwarteklussencircuit geldt de rationele overweging

van kostenbesparing. Een leraar economie past die rechtvaardiging op veel praktijken toe, zo ook voor winkeldiefstal.

‘Ja, een keer heb ik een zeem meegenomen zonder te betalen, een stomme leren lap. Dat ding moest acht gulden kosten. Dat ging me echt te ver. Ik erger me aan de prijzen van dat soort dingen. Dus toen dacht ik: laat ik eens een zeem meenemen.’

Een derde type rechtvaardiging tenslotte is de nadrukkelijke mededeling, dat er feitelijk niemand aangemerkt kan worden als slachtoffer van de handeling, althans men is niet bekend met het slachtoffer. Die onbekendheid met de gedupeerde blijkt met name het aanschaffen van gestolen goederen heel wat makkelijker te maken. Deze vorm van rechtvaardiging met verwijzing naar de onbekendheid met het slachtoffer, geldt wellicht nog sterker bij het overtreden van overheidsregels in de vorm van bijvoorbeeld belastingontduiking. Een sigarenwinkelier verantwoordt zijn ‘potje met zwart geld’:

‘niemand heeft er last van, niemand wordt er door benadeeld, alleen de belastingen misschien maar daar lig ik niet wakker van. Ik geef het geld toch ook gewoon weer uit in het witte circuit. Geld moet rollen, dat is goed voor de economie.’

Als Schuyts veronderstelling juist is dat een dergelijke moraal ten aanzien van normoverschrijdingen leeft onder grote delen van de bevolking zou ze vooral voor het leefklimaat in dichtbevolkte steden gevolgen moeten hebben. Er lijken met name in steden mogelijkheden te bestaan om over relaties te beschikken die enerzijds anoniem zijn en anderzijds kennis of gelegenheid geven allerlei zaakjes op informele wijze te regelen. ‘Als ik het niet doe, neemt een ander wel het voordeel van de normoverschrijding’, is blijkbaar een gedachte die makkelijk opkomt, indien men beschikt over de kennis van de ritselfcircuits of daar deel van uitmaakt.

Een specifieke verschijningsvorm van normoverschrijding die bij uitstek laat zien op welke wijze de calculerende moraal van ‘goedwillende burgers’ achtergrond vormt voor de stijging van criminaliteitscijfers, is het profiteren van criminaliteit van anderen in de vorm van de aanschaf van gestolen goederen. Het betreft een soort regeloverschrijding die nog slechts vage grenzen over lijkt te laten tussen goed- en kwaadwillende lieden.

Lodewijk Brunt, Hanneke Grotenbreg en Heleen Ronden
Frauderen : achtergronden van uitkeringsfraudeurs en uitkeringsfraude
Amsterdam : Spinhuis, 1993
p. 63-66

42. Frauderen

Fraudeurs aan het woord

Het doel van dit onderdeel is in feite identiek aan het vorige, namelijk te onderzoeken wie frauderen en wat daar de mogelijke redenen van zijn. We voerden daartoe langdurige gesprekken met mensen die van fraude zijn beticht, ook al waren sommigen het daar niet mee eens.

Gezien het feit dat al eerder uitvoerig over schulden en financiële problemen is gesproken leggen we in dit verslag nadruk op de omgang met geld. Kwam fraude hieruit voort? Met het oog op de gebrekkige opleiding die veel fraudeurs kenmerkt, rapporteren we tevens over hun kennis van regelingen. Een belangrijke vraag, voortgekomen uit de eerder besproken controletheorie, betreft de mate waarin fraudeurs zich verbonden weten met hun sociale omgeving. Wat voor invloed gaat daarvan uit? Met welke andere maatschappelijke groepen vergelijkt men zich, in positieve of in negatieve zin? Ook over dit onderwerp doen we verslag. Wat kunnen we in het algemeen opmerken over de mate waarin men 'vervreemd' is en tot de 'uitgestotenen' behoort, een vraag die regelrecht verwijst naar de anomietheorie? Tenslotte gaan we in op de mogelijkheid zogenaamde 'risicogroepen' af te bakenen.

Een schoolvoorbeeld

Het openbaar ministerie noemde tijdens een strafzitting de fraude van de bijstandsccliënt een 'schoolvoorbeeld'. Dit had drie redenen. Ten eerste legde hij 'zonder meer' een bekentenis af. Ten tweede luidde het argument waarom hij was gaan werken dat hij 'zich verveelde'. Ten derde had hij gezegd dat hij 'het geld wel goed kon gebruiken'. Dit alles werd ontoelaatbaar geacht. De eis was drie maanden onvoorwaardelijk. De advocaat lichtte diverse achtergronden toe. De verveling was opgetreden na een lang ziekbed. De belastingaanslagen waren aanzienlijk en hij had ter afdoening daarvan geld geleend. Was

hij al niet genoeg gestraft!? De rechter was het in principe eens met het openbaar ministerie. Hij vond de handelwijze van de fraudeur kwalijk. Hij eiste nader onderzoek. Meer duidelijkheid over de gevolgen van de fiscale aanslagen werd noodzakelijk geacht. De zaak zou worden aangehouden totdat het aanvullende rapport gereed was. Op de tweede zitting werd hem via de reclassering een aanbod gedaan voor onbetaalde arbeid. Het openbaar ministerie bleef de fraude vanwege de reden 'verveling terwijl mijnheer tot arbeid in staat was' een schoolvoorbeeld noemen. Gelet op de terugbetaling, werd de eis drie maanden voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar. De rechter waardeerde de afhandeling van de gevolgen van het ten laste gelegde feit. De uitspraak: twee maanden voorwaardelijk met een proeftijd van twee jaar. Tot zover de zittingen.

Het dossier liet zien dat het bij dit 'schoolvoorbeeld' ging om een cliënt die een ernstig ongeluk had gehad. In juli 1987 - hij had toen een WWV uitkering - gaf hij op het heronderzoeksformulier aan, dat hij waarschijnlijk per augustus kon beginnen bij 'een baas'. Hij zegde toe nader te berichten: 'u hoort nog aan de hand van het werkbriefje'. Begin 1990 werd door de sociaal rechercheur vastgesteld dat hij vanaf 1 januari 1987 aan het werk was. Het verloop van zijn arbeidsgeschiedenis laat zich via zijn dossier kort samenvatten. Vele banen, vele wisselingen, soms tegen zijn zin. Via een uitzendbureau startte hij in mei 1987 bij zijn (huidige) werkgever.

Tijdens het gesprek dat wij met hem voerden, vertelde hij over zijn fraude dat het zijn 'eigen schuld' was. Het lag aan het gebrek aan contact met de Sociale Dienst. Hij kreeg pas aandacht van de Sociale Dienst, nadat de fraude werd geconstateerd. Zelfs toen hij verzuimde zijn inschrijving bij het arbeidsbureau te verlengen en 'zomaar' een datum op het heronderzoeksformulier invulde, kreeg hij daarover geen enkele opmerking te horen! De belangrijkste reden om de zaak op zijn beloop te laten was, behalve het gemak van het geld, dat het aanhouden van de uitkering hem zekerheid bood. Eerst had hij een contract voor drie maanden en dat is niet 'vast'. Daarna een contract voor een jaar. Dat is eveneens tijdelijk. Het contract werd stilzwijgend verlengd in een vast dienstverband. Van die mogelijkheid was hij niet op de

hoogte. De verleiding om de uitkering door te laten lopen werd hem te machtig.

Op grond van de gegevens in het dossier blijkt dat hij wel degelijk melding had gemaakt van zijn activiteiten en de mogelijkheid van een jaarcontract. Het tijdstip was onjuist, maar met een WWV-uitkering is het toegestaan 'bij te verdienen'. Dat zorgde voor verwarring, want het percentage was niet bekend. De manier waarop hij zijn activiteiten meldde was eveneens onjuist. Zijn opgave bestond uit een toevoeging op het heronderzoeksformulier, niet uit de juiste antwoorden op de vragen van het inkomstenformulier. Door zijn opgave was hij ervan overtuigd dat hij melding had gedaan van zijn activiteiten.

Na de fraude stond hij voor de volgende maandelijkse betalingen: f500 belasting, f70 Kredietbank, f100 lening voor een auto, f200 kamerhuur en f85 Sociale Dienst. Zijn overige schulden bedroegen f4.600. Zodra de belastingaanslagen voldaan waren, zou de aflossing aan de Sociale Dienst worden verhoogd tot f155.

Is bovenstaand geval inderdaad het 'schoolvoorbeeld' van een fraudeur? Een dergelijke typering zegt misschien meer over de kennis van zaken bij de rechterlijke macht dan over het karakter van uitkeringsfraudeurs, want uit ons verslag zal blijken dat 'de' fraudeur eigenlijk niet bestaat, er zouden met gemak andere 'schoolvoorbeelden' voor het voetlicht kunnen worden gebracht. Voordat we nader ingaan op de aangekondigde onderwerpen is het van belang de informanten aan het woord te laten over hun identiteit als 'fraudeur'. Het blijkt dat hun eigen 'definitie van de situatie' niet noodzakelijkerwijze overeenkomt met die van de rechters.

Drie vrouwen, die vanwege de inkomsten van hun partner medeplichtig werden geacht aan fraude omdat zij een economische eenheid met hem vormde, tonen zich bij ons gesprek verontwaardigd. Ze hadden 'geen enkel motief' om te frauderen.

Eén was er niet van op de hoogte dat haar man inkomsten zou hebben. Voor haar was het onmogelijk daarnaar te informeren. Haar uitkering werd onmiddellijk na het vermoeden van fraude beëindigd. Ze tekende, toen ze met haar drie kinderen in grote fi-

nanciële nood kwam te verkeren, een verklaring waarin ze de fraude bevestigde. Ze kreeg een voorschot maar kan het nog steeds niet begrijpen. ‘Als ze gelijk hebben wil ik best terugbetalen, maar op deze manier?!’, verzuchtte ze.

Een ander beschouwde haar ex-man als iemand met wie ze na een scheiding weer een relatie aan het opbouwen was. Dat hij veel bij haar verbleef ontkende ze op geen enkele manier. Wèl maakte ze duidelijk dat er in financieel opzicht geen enkele bijdrage werd gegeven. Ook haar partner wees ‘haar’ fraude af. ‘Vanwege zijn schulden voelde hij zich wel verplicht alleen te wonen’, luidde de argumentatie.

In dit laatste geval werd de omschrijving van de relatie als ‘samenleven als waren zij gehuwd’ door onze informante niet in overeenstemming geacht met haar gevoelens. Voor de derde informante stond centraal dat er geen sprake was van ‘profijt’ van de inkomsten van haar ex-partner: ‘Dit inkomen maakte hij op aan gokken en drank.’ Ze is het er apert mee oneens dat ze een deel moet terugbetalen.

We kunnen vaststellen dat er in sommige regelingen niet altijd recht wordt gedaan aan het feit dat sommige vrouwen geen schijn van zeggenschap hebben over het doen en laten van hun mannelijke partners op het gebied van werk, geld en andere zaken. Een cliënte dacht met haar weigering zwart werk te bekennen de sociaal onderzoeker voor raadsels te stellen:

‘Hij wilde dat ik zou zeggen: “ik heb gewerkt, zwart gewerkt, ik wilde extra geld hebben”. Dat kreeg hij dus niet van me te horen en hij zei: “met andere cliënten weet ik waar ik aan toe ben, maar met u?”. Ik had volgens hen het werkbriefje niet goed ingevuld. Ze noemen dagen waarop ik er niet eens had kunnen zijn!’

Naar haar zeggen kreeg ze voor de extra werktijd geen geld maar kleding. Haar inkomsten van f600 per maand werden al jarenlang voor 100% op haar uitkering in mindering gebracht. Een vrouw die samenwoonde vertelde dat ze van haar maatschappelijk werker de raad kreeg een huurcontract op te maken. Ze zei ons:

‘Ze bedoelen het misschien goed, maar ze moeten toch zeggen: “dat kun je niet maken” of “laat hem een kamer zoeken”, of “geef een samenwoningsverband”. Ik had alleen kostgangers gehad en

was niet bekend met huurcontracten'. De regels werden niet goed toegepast. De onderhuurder maakte de huur in zijn geheel over aan de woningbouwvereniging en door deze financiële verstrengeling werd onder meer het bewijs geleverd dat er sprake was van economische eenheid.

Deze respondenten zijn het duidelijk oneens met de gang van zaken. Hun verwarring is groot. Ze voelen zich gegriefd en zijn ervan overtuigd dat ze recht hebben op begrip en erkenning. Ze zoeken eerherstel. In dit opzicht verschillen ze van de informanten die hun fraude erkennen.

Zes van de negen jongeren die we spraken erkenden hun fraude. Vijf van de acht oudere vrouwen en twee van de vier oudere mannen eveneens. Enkelens waren nogal ambivalent. Slechts twee respondenten maakten duidelijk dat voor hen het plegen van fraude een gemakkelijke manier was om meer inkomsten te verwerven. 'Leuk geprobeerd toch', aldus een van hen. De ander verhaalde uitvoerig over zijn ruime ervaring, waardoor hij al lang geleden 'wist hoe het moest'. Inmiddels lijkt in zijn leven het berekenen van inkomsten centraal te staan:

'Als er een verschil is tussen de inkomsten van mijn kostganger en die van de huursubsidie, de een brengt een korting met zich mee van 160 gulden en de andere bron levert 290 gulden, dan gaat de kostganger de deur uit. Als je fraudeert, doe het dan goed, er zijn zoveel foefjes, ik noem maar...'

Er volgde een reeks voorbeelden van profijtelijke constructies en in een gloedvol betoog werd de noodzaak om te frauderen uit de doeken gedaan. Uitvoerig werden we voorgelicht over de onevenredige stijging van de vaste lasten in vergelijking met de uitkeringen, de meerkosten van volwassenen in vergelijking met die van kinderen, de nare consequenties van wegenbelasting waardoor klussen aan auto's op de openbare weg niet goed mogelijk is.

Ab Drijver - Assen

*Volg de man
in zijn droom
hij loopt door de molenstraat
zomeravond '54
de haringventer
maakt een praatje*

*rechtsaf is de kattedang
en links
de molendwarsstraat
waar zijn we nu
waar is de venestraat
de man zweet*

*angstzweet
zijn kleuterschool is weg
en ook de grote school
waar is de javastraat
het laantje van harkema
is volgebouwd*

*en ook het luichiesland
bestaat niet meer
zie de man
hij noteert
om vast te leggen
om aan te klagen*

*de zware eiken
de kloekhorststraat
het parkhotel
de kroeg van beerta
het brugwachtershuis
een optelsom*

de uitkomst is zijn jeugd

Verantwoording

Bijdragen

- Ton van de Berg en Maria Blom - *Tippelen voor de dope : levensverhalen van vrouwen in de heroïne prostitutie*. - Amsterdam : SUA, 1987
- P.J. Bouman en W.H. Bouman - *De groei van de grote werkstad : een studie over de bevolking van Rotterdam*. - Assen : Van Gorcum (etc.), 1952
- W. Brand - *Eindhoven : sociografie van een Lichtstad*. - Amsterdam : Emmering's Uitgevers Maatschappij, 1937
- M. Brouwer - *Enige gegevens met betrekking tot de jeugdcriminaliteit in de z.g. 'Bloemenbuurt' van Amsterdam-Noord in de jaren 1948 en 1949*. - [s.n.] : [s.a.]
- Lodewijk Brunt, Hanneke Grotenbreg en Heleen Ronden - *Frauderen : achtergronden van uitkeringsfraudeurs en uitkeringsfraude*. - Amsterdam : Spinhuis, 1993
- Jack Burgers en Don Kalb - Economische herstructurering en lokale gevolgen : Drents Dorp, Eindhoven : industrialisering en de-industrialisering op buurtniveau. - In: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 20 (1994) 3 (januari) p. 28-29,30-31,35-38
- Annemieke van Drenth en Aty Pilon - Tussen gloeilamp en transistor : meisjes in de electrotechnische industrie 1940-1960. - In: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 16 (1989) 1 (mei)
- Aart Jan van Duren - *De dynamiek van het constante : over de flexibiliteit van de Amsterdamse binnenstad als economische plaats*. - Utrecht : Jan van Arkel, 1995
- H. Dijkhuis - Vijftig dagen in een Jordaans kosthuis. - In: Frank Bovenkerk en Lodewijk Brunt - *De Rafelrand van Amsterdam : Jordaners, pinda-chinezen, ateliermeisjes en venters in de jaren dertig*. - Amsterdam (etc.) : Boom, 1977 [Oorspronkelijke uitgave: Amsterdam, 1939]
- Economisch Instituut voor de Middenstand (EIM) - *Een onderzoek naar de middenstand in de Jordaan te Amsterdam*. - 's-Gravenhage : EIM, 1957

- Sj. Groenman - *Kolonisatie op nieuw land*. - Assen : Van Gorcum (etc.), 1953. - (Bouwstenen voor de kennis der maatschappij ; dl. 7)
- Sj. Groenman, H. Schreiner - *Ommen*. - Den Haag : Ministerie van landbouw, visserij en voedselvoorziening ; Staatsdrukkerij en Uitgeverijbedrijf, 1949. - (Sociografieën van plattelandsgemeenten ; VI)
- Paul Gruter - Profijtgedrag van stedelingen en criminaliteitscijfers. - In: F. Bovenkerk en L. Brunt (red.) - *De andere stad : achter de façade van de nieuwe stedelijke vitaliteit*. - Amsterdam : Stedelijke Netwerken, 1989
- Gerard C. de Haas - *De onvoorziene generatie : essays over jeugd, samenleving en cultuur*. - Amsterdam : Wetenschappelijke Uitgeverij, 1966
- Jan Haveman - *De ongeschoolde arbeider : een sociologische analyse*. - Assen : Van Gorcum, 1952
- F. van Heek - Chineseesche immigranten in Nederland. - In: Frank Bovenkerk en Lodewijk Brunt - *De Rafelrand van Amsterdam : Jordaners, pinda-chinezen, ateliermeisjes en venters in de jaren dertig*. - Amsterdam (etc.) : Boom, 1977 [Oorspronkelijke uitgave: Amsterdam, 1936]
- F. van Heek - *Sociale gevolgen van de economische crisis en depressie in Enschede (1929-1937)* : [Tekst en documentatie]. - Amsterdam : Universiteit Amsterdam, 1937. - (Openbare les, 30 november 1937)
- H. Heertje - Het ateliermeisje van Amsterdam. - In: Frank Bovenkerk en Lodewijk Brunt - *De Rafelrand van Amsterdam : Jordaners, pinda-chinezen, ateliermeisjes en venters in de jaren dertig*. - Amsterdam (etc.) : Boom, 1977 [Oorspronkelijke uitgave: Mensch en maatschappij 10 (1934) 1]
- ISONEVO et al. - *Maatschappelijke verwildering der jeugd : rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd*. - Den Haag : Staatsdrukkerij- en uitgeverij bedrijf, 1952
- ISONEVO - *Sociaal onderzoek ontwikkelingsgebieden*. - Amsterdam : ISONEVO
- Rapport Noord-Oost Overijssel. - 1954. - p. 9-16, 19
- Rapport Oostelijk West-Friesland. - 1956. - p. 67-73
- Rapport Zuid-Oost Drenthe. - 1955
- Rapport Zuid-West Groningen. - 1956
- Rapport Zuid-West Noordbrabant. - 1955

- G.A. Kooy - *De oude samenleving op het nieuwe platteland*. - Assen : Van Gorcum, 1959
- Hans van Laar en Thaddeus Müller - *Lokaal vandalisme : een studie naar vandalisme-projecten*. - Amsterdam : Het Spinhuis, 1991. - p. 60-63
- Flip Lindo - *Maakt cultuur verschil : de invloed van groepsspecifieke gedragspatronen op de onderwijsloopbaan van Turkse en Iberische migrantenjongeren*. - Amsterdam : Het Spinhuis, 1996
- Hans van der Loo, Ron Loozen en Jan Oosterman - *Buurt in Balans : levensstijlen in nieuw Oudwijk*. - Utrecht : Jan van Arkel, 1988
- P.J. Meertens - Beeld van het volkskarakter : naar gegevens uit de literatuur. - In: *Urk : land en volk* / P.J. Meertens (red.). - Zutphen : De Walburg Pers, 1990. - (Flevo profiel : facsimile ; dl. 3). [Oorspronkelijke uitgave: Het Eiland Urk (Hoofdstuk III), 1942]
- W.H. Nagel - *De criminaliteit van Oss*. - Den Haag : Daamen's Uitgeverij, 1949
- Mies van Niekerk - *De tijd zal spreken. Antilliaanse en Turkse ouderen in Nederland* - Amsterdam : Het Spinhuis, 1991
- Rogier Noyon - Het gebruik van de openbare ruimte in een straat in de Jordana. - In: *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 5 (1978) 1 (juni)
- H.Tj. Piebenga - Beeld van het volkskarakter : naar persoonlijke indrukken. - In: *Urk : land en volk* / P.J. Meertens (red.). - Zutphen : De Walburg Pers, 1990. - (Flevo profiel : facsimile ; dl. 3) [Oorspronkelijke uitgave: 1942]
- P. Ploeger - *Migranten in Sloterveer : aanpassingsmoeilijkheden bij migrantengezinnen in een Amsterdamse tuinstad : samenvattend verslag van een onderzoek, in opdracht van de Sociale Raad te Amsterdam ingesteld door het ISONEVO / samenvatting: J.A.A. van Doorn*. - Amsterdam : ISONEVO, 1960
- Chr. Plomp - *Urk : sociografie van een eilandbevolking*. - Zutphen : De Walburg Pers, 1989. - (Flevo Profiel : facsimile ; dl. 2) [Oorspronkelijke uitgave: 1940]
- Sari van der Poel - De opkomst van de professionele jongensprostitutie in Amsterdam. - In: F. Bovenkerk en L. Brunt (red.) - *De andere stad : achter de façade van de nieuwe stedelijke vitaliteit*. - Amsterdam : Stedelijke Netwerken, 1989

- Livio Sansone - *Schitteren in de schaduw : subcultuur en etniciteit van Creoolse jongeren uit de lagere klasse in Amsterdam 1981-1990 : overlevingsstrategieën* - Amsterdam : Spinhuis, 1992
- Leida Schuringa - *Culturen als Buren.* - Utrecht : Jan van Arkel, 1989
- Elma Verhey en Gerard van Westerloo - *Het geheim van Urk.* - *Vrij Nederland Kleurkatern : Bijvoegsel* (1977) 45
- P.H. Vrijhof - *Rapport over een groep kantoormeisjes in het kader van het onderzoek naar de geestesgesteldheid van z.g. massajeugd : (sociologische sectie).* - Utrecht: [s.n.], 1950
- A.J. Wichers - *Leven en werken te Elim - Hollandscheveld.* - Assen : Van Gorcum, 1959

Gedichten

- S. Carmiggelt - *De Amsterdamse kroeg*
(Uit : *De gedichten.* - Amsterdam : De Arbeiderspers, 1974)
- Ab Drijver - Assen
(Uit : *Maandblad Drenthe.* - Assen : [s.n.], jrg. 52, nr. 6, 1981)
- J.A. Emmens - *Rei van Brabantse vrouwen*
(Uit : *Een hond van Pavlov.* - in : *Gedichten en aforismen. Verzameld werk.* Amsterdam : Van Oorscot, 1980)
- Ida G.M. Gerhardt - *Het gebed*
(Uit : *Het levend monogram.* - Assen : Van Gorcum & Comp., 1955)
- J. Greshoff - *Liefdesverklaring*
(Uit : *Oud zeer.* - in : *Verzamelde gedichten 1907-1967.* Den Haag : Nijgh & Van Ditmar, 1981)
- Hans Lodeizen - *Allemaal steden*
(Uit : *Het innerlijk behang en andere gedichten.* - Amsterdam : G.A. van Oorscot, 1952)
- Diana Ozon - *Machteloosheid*
(Uit : *Meidenwerk. Gedichten & verhalen.* - Amsterdam : Koekrant, 1981)
[Eerder verschenen in 1978]

- E. du Perron – De vooruitgang
(Uit: *Mikrochaos*. – Brussel [etc.] : Stols, 1932)
- J. Slauerhoff – Dorp aan zee
(Uit : *Verzamelde gedichten*. – Amsterdam : Nijgh & Van Ditmar, 1995)
- René Stoute - Stationshal Arnhem
(Uit : *De kale tijd. Notities 1979-1986*. – Haarlem : In de Knipscheer, 1987)
- Hans van Straten - Amsterdam Blues
(Uit : *Podium*. [s.l. : s.n.], 1953)
- Willem van Toorn - Herhaalde wandeling met W
(Uit : *Herhaalde wandeling, gedichten 1960-1975*. – Amsterdam : Van Oorschot, 1977)
- Hans Vlek - Het dorp Nuenen
(Uit : *Iets eetbaar*. – Amsterdam : Querido, 1966)
- Willem Wilmink – Textielstad
(Uit : *Twee meisjes in Twente*. – Baarn : Bekadidact / Bosch & Keuning, 1981)

Foto's

- Hans Boerrigter, Amsterdam – Dale, 1987. - In: In naam van Oranje : beeld van de oranjefeesten in de Achterhoek en de Liemers : 1880-heden / tekst: Hans de Beukelaer ; foto's: Hannus Taken, Hans Boerrigter. - Doetinchem : Staring Instituut, 1988
- Ger Dekkers, Giethoorn. - In: *Klederdrachten in Overijssel* / onder red. van H. Schelhaas en Bert Molenaar ; foto's: Ger Dekkers. - Zwolle : Uitgeverij Waanders, 1982
- Aart Klein, Amsterdam - Zeedijk Amsterdam : Bruidspaar, aug. 1958. In: *Dag Amsterdam : een platenboek met alle foto's (394 exemplaren van 59 medewerkers), die voor de grootste fotografische tentoonstelling van Amsterdam werden uitgekozen*. – Amsterdam : Het Parool, 1961
- Cas Oorthuys / Nederlands Fotarchief - Dijk tussen Walcheren en Noord-Beveland. - In: Cas Oorthuys ; met teksten van A. Alberts - *Nederland : tussen verleden en toekomst*. - Amsterdam (etc.) : Contact, 1966

- Cas Oorthuys / Nederlands Fotarchief - Ouderlingen in de kerk. - In: Cas Oorthuys ; met teksten van A. Alberts - *Nederland : tussen verleden en toekomst.* - Amsterdam (etc.) : Contact, 1966
- Cas Oorthuys / Nederlands Fotarchief - Arbeiders verlaten werf na werkdag, Rotterdam, jaren '50. - In: Cas Oorthuys ; met teksten van A. Alberts - *Nederland : tussen verleden en toekomst.* - Amsterdam (etc.) : Contact, 1966
- Brand Overeem, Barneveld. - In: *Beschouw ons maar als een uitzondering / teksten: Arjeh Kalmann ; foto's: Brand Overeem.* - Baarn : Bosch & Keuning nv, 1979
- Brand Overeem, Barneveld. - In: *Beschouw ons maar als een uitzondering / teksten: Arjeh Kalmann ; foto's: Brand Overeem.* - Baarn : Bosch & Keuning nv, 1979
- Hans Pelgrom, Amsterdam. - In: *Dag Amsterdam : een platenboek met alle foto's (394 exemplaren van 59 medewerkers), die voor de grootste fotografische tentoonstelling van Amsterdam werden uitgekozen.* - Amsterdam : Het Parool, 1961